

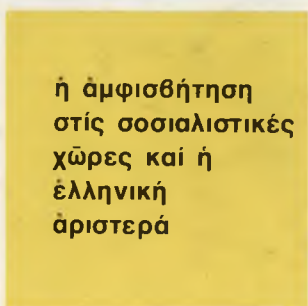
Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

τεχνική
εκπαίδευση
& αναπτυξιακή
λογική

οι διακοινοτικές
συνομιλίες
στήν Κύπρο

ή άμφισβήτηση
στις σοσιαλιστικές
χώρες και ή
έλληνική
άριστερά

ή «Έξοδος του
Μεσολογγίου»
του Βρυζάκη

Α. Έλεφάντης, Σοβινιστικά κηρύγματα. Γ. Κατσιγιαννης, Τά γεγονότα στό Μαντέμ-Λάκο. ■ Κ. Σπιτσιέρη-Beschi, 'Η «Έξοδος του Μεσολογγίου» του Θ. Π. Βρυζάκη. ■ Έρατ. Καψωμένος, Κρητικά πολιτικά δημοτικά τραγούδια ■ Γ. Πάσχος, Οι «άντιφρονούντες» στην Άν. Ευρώπη και ή έλληνική άριστερά. Γιαν. Ν. Κρανιδιώτης, Τό κυπριακό και οι διακοινοτικές συνομιλίες ■ Γ. Καρφής, Στατιστικά δεδομένα για τήν εκπαίδευση. Άν. Φραγκουδάκη, Τεχνική εκπαίδευση: αναπτυξιακή λογική και ιδεολογίες. ■ Μ. Μαράκης, Αίθιοπία. Π. Πιζάνις, Ζαίρ. Γ. Σεφερτζής, 'Η «άμφισβήτηση» στις σοσιαλιστικές χώρες ■ Μ. Salvadori, 'Η έπικαιρότητα του Γκράμοι. ■ Βιβλιοκρισία, Σχόλια. Άλληλογραφία.

μηνιαία έπιθεώρηση • τεύχ. 11 Ιούνιος - Ιούλιος 1977 • 50 δρχ.

ο πολιτης

ΚΕΚΡΟΠΟΣ 2 ■ ΑΘΗΝΑ ■ ΤΗΛ 3245332

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος
Νίκος Κωνσταντόπουλος
Ἀριστόβουλος Μάνεσης
Δ. Ν. Μαρωνίτης
Στέλιος Νέστωρ
Γρηγόρης Μ. Σηφάκης
Δημήτρης Α. Φατούρος

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ
Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Ἄλκης Κούρκουλας
Δῆμος Μαυρομαμάτης

ΕΚΔΟΤΗΣ: Δήμος Μαυρομάτης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα ○ ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΙΟΘΕΣΙΑ: ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΤΙΚΗ Ε.Ε., Ἐμμ. Μπενάκη 87α, τηλ. 3636896 ○ ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Λιθογραφεία Δ. Τουμαζάτου, Πεταλᾶ 19, τηλ. 254561.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἐξάμηνη 300 δρχ., ἐτήσια 550. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπης: ἐξάμηνη 400 δρχ., ἐτήσια 750. ΗΠΑ - Καναδᾶς (ἄερ.): ἐξάμηνη 500 δρχ., ἐτήσια 900 ● Για Ὄργανισμούς, Τράπεζες, Ἄνω. Ἐταιρείες: ἐξάμηνη 500 δρχ., ἐτήσια 1.000 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Ἀθήνα 119, τηλ. 3245332 ● Για ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ: Ταχυδρ. Θυρίδα Νο 1762, Πλ. Συντάγματος, Ἀθήνα

μηνιαία ἐπιθεώρηση • τεῦχ. 11 ἰούνιος - ἰούλιος 1977 • 50 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άγγελος Έλεφάντης	: Σοβιετιστικά κηρύγματα	3
Γιώργος Κατσιγιάνης	: Τά γεγονότα στό Μαντέμ Λάκο	6
■		
Γιώργος Πάσχος	: 'Ο «άναπτυγμένος σοσιαλισμός», οί «άντιφρονοῦντες» στήν 'Ανατ. Εδρώπη καί ή ελληνική άριστερά	9
Γιάννος Ν. Κρανιδιώτης	: Τό κυπριακό πρόβλημα: ή πορεία τῶν Διακοινοτικῶν Συνομιλιῶν	15
■		
Άννα Φραγκουδάκη	: Τό πρόβλημα τῆς τεχνικῆς ἐκπαίδευσης: άναπτυξιακή λογική καί ιδεολογίες	21
Γιώργος Καρφής	: 'Η ελληνική ἐκπαίδευση μπροστά στήν ΕΟΚ	27
■		
Μανόλης Μαράκης	: Αίθιοπία: μιá νέα θερμή περιοχή τῆς 'Αφρικῆς	33
Πέτρος Πιζάνιας	: Τά πρόσφατα γεγονότα στό Ζαΐρ	36
Γιώργος Σεφερτζής	: Τά γεγονότα στίς 'Ανατολικές χῶρες - 'Εκτιμήσεις καί συμπεράσματα	41
■		
Κατερίνα Σπετσιέρη-Beschi	: 'Η «'Εξοδος τοῦ Μεσολογγίου» τοῦ Θ.Π. Βρυζάκη. 'Η ἀνεύρεση ἑνός ἀθηντικῶ ἔργου	49
'Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος	: Κρητικά δημοτικά τραγούδια γιά τή δικτατορία καί τό Πολυτεχνεῖο	55
■		
Massimo Salvadori	: 'Η ἐπικαιρότητα τοῦ Γκράμσι	62
■		
Βασίλης Καπετανγιάννης	: «Πολιτειομετρία», τοῦ Πανταζῆ Τερλεξῆ	70
	● «Τυπολατρία καί οδσία. Γιά τήν «'Ιστορία» τοῦ Σβο- ρώνου	73
	● 'Εργα τοῦ Γκράμσι στά ελληνικά	74
	'Αλληλογραφία	75

διαγυμνουοφρδαλμου

ΣΟΒΙΝΙΣΤΙΚΑ ΚΗΡΥΓΜΑΤΑ

Νά πιστεύουμε ότι στον τόπο μας οι αντιδραστικές ιδέες είναι αποκλειστικό και θλιβερό προνόμιο των αντιδραστικών της δεξιάς θά αποτελούσε αὐταπάτη ἀσύγνωστη. Ἄλλά, ὅποιος ἔχει τέτοια ἐντύπωση καὶ τύχει νά διαβάσει τὸ χρονογράφημα πού «χωρὶς φόβο καὶ πάθος» ἔγραφε τελευταῖα ὁ κ. Γεώργιος Ροῦσσοσ στὰ Νέα (1.6.77, «Ἀφιονισμένοι φοιτητές») θά ὑποχρεωθεῖ ν' ἀλλάξει γνώμη καὶ θά εὐχαριστήσῃ τὸ χρονογράφο γιατί τοῦ ἀποκάλυψε ὅτι ὁ σοβινισμός, ὁ ρατσισμός, ὁ χυδαιότερος ἐθνικισμός εἶναι στρογγυλοκαθισμένοι ἀνάμεσά μας, ἀναζητώντας θιασῶτες καὶ θύματα, ὄχι βέβαια ἀνάμεσα στοὺς χουντοβασιλικούς, ἀλλὰ στὴν καρδιά τοῦ δημοκρατικοῦ κόσμου. Τὸ πόσο πετυχαίνουν εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία, πάντως πουλιοῦνται, ὅπως φαίνεται, καλά.

Ἐγραφε λοιπὸν ὁ χρονογράφος, μέ ἀφορμὴ τὴν πρόσφατη ἐπιδρομὴ Τούρκων φοιτητῶν στό νὰό τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη:

«Οἱ χίλιοι Τούρκοι φοιτητές πού εἰσέβαλαν σχεδὸν σάν μιά ὄρδῃ, στὴν Ἁγία Σοφία, οὐρλιάζοντες καὶ δαχημονοῦντες, ἔδωσαν βέβαια, τὸ μέτρο τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ράτσας τους. Πεντακόσια χρόνια μετὰ τὴν ἐπιδρομὴ τῆς στὴν Εὐρώπη, ἐξακολουθεῖ, φαίνεται, νά διατηρεῖ πολλά ἀπὸ τὰ σκοτεινά στοιχεία τοῦ ἀσιατικοῦ βαρβαρισμοῦ τῆς».

Ὁ χρονογράφος θά συνεχίσει στό ἴδιο ὕφος, μέ τὴν ἴδια μισαλλοδοξία, βεβαιώνοντας ὅτι αὐτοὶ οἱ χίλιοι φοιτητές δέν εἶναι μιά κάποια μειοψηφία ἀλλὰ ἐκφράζουν τὸ σύνολο τῆς τουρκιάς: πίσω τους κρύβεται ὁ φοβερὸς Ἑρμπακάν, πίσω ἀπὸ τὸν Ἑρμπακάν ὁ Ντεμιρέλ, δίπλα τοῦ ὁ Ἐτσεβίτ, ἀπὸ πάνω τους ὁ Κοροτούρκ καὶ οἱ στρατηγοὶ ἓνα σῶμα μιά ψυχὴ, ὄλοι τους ἀγαρηνοί, καὶ αἰχμὴ τους οἱ χίλιοι Τούρκοι φοιτητές.

Αὐτὰ γράφονται ἀπὸ ἓνα διανοούμενο, ἀπὸ ἓναν ἱστορικό, πού μελέτησε τίς περιπέτειες τῶν δύο λαῶν καὶ κατέληξε στό ζοφερό του συμπέρασμα: ἀπὸ τὴ μιά ἡ τουρκικὴ ράτσα, ὁ ἀσιατικὸς βαρβαρισμός, φοβερὸς, ἀμετάλλαχτος, ἴδιος ἐδῶ καὶ πεντακόσια χρόνια: στοὺς ἀντίποδες ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ, οἱ «Ἐπιστῆμες οἱ γεννημένες στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀναπτυγμένες ἔπειτα ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη». Ἀπὸ ἐδῶ οἱ δικοὶ μας φοιτητές — πού κάνουν ἐπικὲς ἐξορμήσεις γιὰ ἐλευθερία, ἀνεξαρτησία, ἀνθρωπιά — φτιάχνουν «Πολυτεχνεῖα», ἀπὸ ἐκεῖ ὄρδές Τούρκων φοιτητῶν πού «ἀνήκουν μάλιστα στὴν Ἐθνικὴ Τουρκικὴ Φοιτητικὴ Ἐνωση», «βάρβαροι κατασκηνωμένοι στὴν Εὐρώπη» βεβηλώνουν τοὺς ναοὺς τῆς χριστιανοσύνης. Ὅχι δέν πρόκειται γιὰ ὑπερβολές! Ὁ κ. Ροῦσσοσ μάλιστα, μέ τὸ κύρος πού τοῦ δίνει ἡ ιδιότητα τοῦ μελετητῆ τῆς ἱστορίας, ἀποφαίνεται ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ τουρκικὴ τέχνη εἶναι γιὰ πέταμα ἀλλὰ, παραταῦτα, ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες, μέ τὴ γενναιοφροσύνη πού μᾶς χαρακτηρίζει, τὴ σεβαστήκαμε. Παράδειγμα: τὸ τζαμί τῶν Ἰωαννίνων «πού ὅσο εὐτελὲς αἰσθητικῶς κι ἂν εἶναι, ἐμεῖς τὸ διατηροῦμε μέ κάθε σεβασμό, σάν ἓνα ὑποτυπῶδες, ἔστω, μνημεῖο μιᾶς κάποιας τέχνης». Μέ αὐτές τίς ἐπικίνδυνες ἀερολογίες, τὸν ἀφουδατωμένο ρατσισμό καὶ τίς ρατσιστικὲς φρεναπάτες πρέπει, κατὰ τὸν χρονογράφο, νά τραφεῖ τὸ δημοκρατικὸ φρόνημα τῶν Ἑλλήνων...

Ἄλλὰ ἄς ἀναλογιστοῦμε μιάν ἄλλη πραγματικὴ πού καταποντί-

διαγυμνουφδαλμου

ζεται στά ήθελημένα κενά τῆς μνήμης τοῦ κ. Ρούσσου: τοὺς χιλίους καί παραπάνω φοιτητές πού μόνο τά δύο τελευταῖα χρόνια σκοτώθηκαν ἢ τραυματίστηκαν ἀπό τοὺς τραμπούκους τῶν τουρκικῶν φασιστικῶν ὀργανώσεων· τὴν πρωτομαγιάτικη διαδήλωση τῶν ἐργατῶν τῆς Κωνσταντινούπολης πού πολυβολεῖται ἀπὸ «ἀγνώστους» τοὺς χιλιάδες φοιτητές, διανοούμενους, δημοσιογράφους, ἐπιστήμονες πού διώχθηκαν, ξυλοκοπήθηκαν, φυλακίστηκαν, κι ἐκείνους πού ὕστερα ἀπὸ δίκη κρεμάστηκαν γιατί πολέμησαν τὴν ἐξουσία τῶν στρατοκρατῶν καὶ τῶν ἀγάδων· ἐκείνους τοὺς Τούρκους φαντάρους πού τουφεκίστηκαν γιατί δέν ἤθελαν νά πολεμήσουν στὴν Κύπρο· τίς γιγαντιαῖες ἀντιαμερικανικὲς διαδηλώσεις στὴν Ἄγκυρα, στὴ Σμύρνη καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη· τά χθεσινὰ ἐκλογικὰ μαγειρέματα, τοὺς ἐκφοβισμούς, τοὺς ἐκβιασμούς, τὴν τρομοκρατία, πού σκοπὸ εἶχαν —καὶ πέτυχαν— τὴν πλαστογράφηση τοῦ πολιτικοῦ φρονήματος τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ· καὶ ἄλλα πολλά, μικρὰ καὶ μεγάλα, χρόνια ἢ καθημερινά. "Ὅλα ἐτοῦτα, ἂν ἔμπαιναν στό λογαριασμὸ τοῦ κ. Ρούσσου, καὶ ἂν πρόσθετε σ' αὐτὰ τά μεγάλα πολιτιστικὰ δημιουργήματα τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ πού εὐκόλα θά ἀνακάλυπτε ἂν δέν τὸν τύφλωνε ὁ πολιτιστικὸς σοβινισμὸς, θά ἔβγαινε ἀπὸ τὴν πέννα του ἓνα ἄλλο πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ τοπίο, μὲ σημαντικὲς διαφορὲς ἀλλὰ καὶ πάμπολλες ὁμοιότητες μὲ τὸ δικό μας. Θά σταθοῦμε σέ μιὰ κύρια ὁμοιότητα. Ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἀπὸ τίς δύο ὄχθες τοῦ Αἰγαίου, παρά τίς ιστορικὲς καταβολές καὶ φορτίσεις, ὑπάρχουν καὶ ζοῦν, δημιουργοῦν καὶ ὑποφέρουν δύο ἀρχαῖοι λαοί, δύο λαοὶ δυναμικοί. Καὶ στίς δύο ὄχθες τοῦ Αἰγαίου ὁ πόθος γιὰ ἀνεξαρτησία, δημοκρατία καὶ κοινωνικὴ δικαιοσύνη συνέχει τὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων, γιατί καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δέ, αὐτὰ τά ἀγαθὰ στερῆθηκαν περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο, καθὼς βρέθηκαν ἐκθετοὶ στό σοβινισμό, τὴν ἱμπεριαλιστικὴ ἐξάρτηση, τὴν στρατοκρατία, τὴν ὀλιγαρχία —ἐκεῖ τῶν «ἀπολίτιστων» ἐδῶ τῶν «πολιτισμένων» ἀγάδων. Εἶναι θλιβερό νά συλλογιέται κανεὶς τὴν πολιτικὴ, τὴν κοινωνικὴ καὶ ιστορικὴ πραγματικότητα τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Τουρκίας μὲ τόσο ἀπλουστευτικὲς ὁμολογούμενως κατηγορίες: νά πασχίξει νά βάλει στό λογαριασμὸ τόσο αὐτονόητα καὶ πασίγνωστα πράγματα, ὅπως π.χ. ὅτι καὶ στὴν Τουρκία ὑπάρχουν ἀριστεροί, δεξιοὶ καὶ κεντρώοι, ἀντιδραστικοὶ καὶ προοδευτικοί, δημοκράτες καὶ δικτατορικοί, ἀμερικανικὰ κεφάλαια καὶ ἐθνικὴ οἰκονομία, χλιδὴ, πλοῦτος καὶ φτώχεια, ἐκμεταλλευτὲς καὶ ἐκμεταλλεῦμενοι, γραμματισμένοι καὶ ἀναλόφητοι, τσιφλικάδες καὶ ἀκτῆμονες, θρησκόληπτοι καὶ ἐλευθερόφρονες, χωριάτες καὶ ἀστοί, βιομήχανοι καὶ ἐργάτες, ἐλληνοφάγοι καὶ ἐλληνόφιλοι, καταπιεστές καὶ καταπιεζόμενοι, βασανιστές καὶ βασανιζόμενοι, ὅτι τελοσπάντων δέν εἶναι ὅλοι ἴδιοι ὅμοιοι κι ἀπαράλλαχτοι —γιατί τότε δέν θά σκοτώνονταν μεταξύ τους— δέν εἶναι ὅλοι οἱ τουρκόφωνοι ὀπαδοὶ τοῦ Τουρκές, ὅπως ὅλοι οἱ ἐλληνόφωνοι δέν εἶναι ἀγοραστὲς τοῦ Ἐλεύθερου Κόσμου· δέν εἶναι ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς Τουρκίας τσιράκια τῶν Ἀμερικανῶν, οὔτε ὅλοι οἱ φαντάροι τῆς εἶναι μέλη τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας πού βυσοδομεῖ τά πραξικοπήματα, τὴν εἰσβολὴ στὴν Κύπρο, τὴν ἐπιβουλὴ στό Αἰγαῖο, οὔτε —ὅσο καὶ ἂν τοὺς ὑπόσχεται ὁ Ἀλλάχ τῶν μουεζίνων πιλᾶφια καὶ οὐριά— θέλουν νά πολεμήσουν μὲ τοὺς Ἕλληνες.

διαγυμνουοφδαλμου

"Όλα τούτα όμως δέν μπαίνουν στό λογαριασμό του κ. Ρούσσου και άλλων πολλών δυστυχώς — «Όλοι Τούρκοι» έγραφε τό *Βήμα*, 7.6.77—, τόσο πολλών πού είναι νά φοβᾶται κανείς μήπως ό έθνικισμός, ό σοβινισμός και ό ρατσισμός έχει απλώσει ρίζες, έτσι όπως οι καρδιές και τᾶ μυαλά μένουν έκθετα στη σαγήνη του, έτσι όπως αυτά τᾶ πράγματα λέγονται και γράφονται «χωρίς φόβο και πάθος»: ἀλήθεια ποιόν έχουν νά φοβηθοῦν και ποιό δημιουργικό πάθος μπορεί νά γεννήσουν;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ

Πρωτομαγιά 1977 στην Κων/λη.
Κάτι πού ξεχνᾶ ό κ. Ρούσος.

διαγυμνουοφδαλμου

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΣΤΟ ΜΑΝΤΕΜ ΛΑΚΟ

Τούς τελευταίους μήνες υπήρξαμε μάρτυρες πλήθους άπεργιών πού άγκάλιασαν κάθε σχεδόν τομέα τής επαγγελματικής δραστηριότητας. Όπου ζούν και δουλεύουν άνθρωποι ξεσπούν άπεργίες πού άποβαίνουν στοιχειό σημαντικό για νά έκτιμήσουμε τά διαδραματιζόμενα στό πολιτικό προσκήνιο, αλλά και, τό κυριότερο, στό ήμίφως του «παρασκηνίου». Οί εργαζόμενοι όμως δέν άποτελούν όμοιογενές σύνολο: άναγκαίο είναι συνεπώς νά προχωρήσει κανείς πιά συγκεκριμένα στην εξέταση εργατικών άπεργιών, άπεργιών των δημοσίων και ιδιωτικών ύπαλλήλων, των έπιστημόνων, αλλά και του ειδικού τρόπου μέ τόν όποιο τό κράτος τίς αντιμετώπιζει κάθε φορά. Γιατί, άν δέν μάς άρκει νά σταθούμε μόνο στό άρχικό επίπεδο του «υπέρ ή κατά» —πράγμα κι αυτό όπωσδήποτε άναγκαίο—, επιβάλλεται νά διερευνήσουμε τίς ουσιαστικές κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις πού μέ ιδιαίτερο τρόπο κάθε φορά προσδιορίζουν τίς άπεργιακές συγκρούσεις των εργαζόμενων μέ τήν κυβέρνηση και τήν εργοδοσία. Αυτό σάν γενική παρατήρηση.

Τά γεγονότα πού σχετίζονται μέ τά μεταλλεία σιδηροπυρίτη του όμίλου Μποδοσάκη στό Μαντέμ Λάκο είναι λίγο πολύ γνωστά: δύο είκοσι-τετράωρες στάσεις εργασίας επί δικτατορίας, τρεις άπεργίες από τή μεταπολίτευση και δώθε. Η τελευταία συμπλήρωσε ήδη τούς τρεις μήνες. Οί λόγοι τής άπεργιακής έντασης είναι ευδιάκριτοι: οί συνθήκες εργασίας, ή μολυβδίαση, ή πνευμονοκόνιαση και ή χαλίκωση, ή έλλειψη ιατρικής παρακολούθησης, οί τόσοι και τόσοι πριν τής ώρας τους νεκροί και γερασμένοι, οί άνάπηροι, οί είκοσιπεντάχρονοι συνταξιούχοι, οί άθλιες οικιστικές συνθήκες, τά πεινασμένα παιδιά και ή στάση βέβαια τής εργοδοσίας άπέναντι σε όλα αυτά, περιγράφουν μιά κατάσταση πού άγγίζει τά όρια τής φυσικής έξόντωσης. (Η εργατική τάξη στό Μαντέμ Λάκο άγωνίζεται νά εξασφαλίσει τούς όρους τής φυσικής της άναπαραγωγής, και ό 18ος αιώνας βρίσκεται πολύ πίσω μας: εύγλωττο δείγμα του είδους τής καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Έλλάδα.)

Δέν είναι έδώ ό τόπος για νά ελέγξουμε τό έάν, τό γιατί και τό πώς γενικά έμφανίζονται ουσιαστικές διαφορές άνάμεσα στις εργατικές άπεργίες σε άστικά κέντρα και τήν έπαρχία. Στη δεύτερη πάντως περίπτωση ή άπεργία δέν είναι άποκομμένη από τόν κοινωνικό περίγυρο: ό τρόπος μέ τόν όποιο στην έπαρχία ό τόπος δουλειάς δένει μέ τήν οίκογένεια, μέ τό σπίτι, μέ τούς τόπους συνεύρεσης· ό τρόπος, αντίστοιχα, μέ τόν όποιο τά προβλήματα πού σχετίζονται μέ τίς συνθήκες εργασίας άρθρώνονται μέ τίς άλλες ύλικές ανάγκες του κοινωνικού ανθρώπου· ό τρόπος, τέλος, μέ τόν όποιο τά οικονομικά-επαγγελματικά αίτήματα τείνουν νά μεταμορφωθούν σε κοινωνικά, συνδέονται άμεσα μεταξύ τους, και συνεπώς ή άπεργία κινητοποιεί όχι μόνο τούς εργαζόμενους αλλά τό σύνολο, σχεδόν, των κατοίκων τής περιοχής. Έτσι, τό κλίμα πού, κατά τά φαινόμενα τουλάχιστον, έχει διαμορφωθεί στό Μαντεμοχώρια δέν άναδεικνύει άπλώς ειδικές και περιορισμένες διεκδικήσεις μιās κάποιας κατηγορίας εργαζομένων. Η άποφασισμένη στάση γυναικών, παιδιών, συγγενών, πολλών συγχωριανών, όπως προκύπτουν άνάγλυφα από τίς άνταποκρίσεις και τίς

Τά αίτήματα των άπεργών

- Αύξηση 35% πάνω στό βασικό
- Αύξηση 35% πάνω στό άνθυγιεινό
- Τακτικές άδειες για νά καθαρίσουν τά πνευμόνια μας
- 40 ώρες δουλειά τή βδομάδα
- Προληπτική και επί τόπου διαρκής ιατρική περίθαλψη
- 4ετίες μέ 10% αύξηση
- Έπίδομα επικίνδυνης εργασίας
- Ξεχωριστή τιμή στό φορτωτή
- 670 γραμ. γάλα τή μέρα
- Έπαναπρόσληψη των παράνομα άπολυμένων
- Νά σταματήσει ή κατάσταση πολιορκίας
- Νά φύγουν οί αύρες και οί ροπαλοφόροι
- Νά σταματήσουν οί προσλήψεις στη διάρκεια άπεργίας

Οί άπεργοί «καίνε σπίτια, χτυπούν ανθρώπους πού θέλουν νά δουλέψουν, ξεριζώνουν δένδρα, προκαλούν φθορές σε ξένες περιουσίες...»

«...ή πολιτεία έπέδειξε προς τούς κυρίους αυτούς μιά συμπεριφορά πού άρμόζει σε πολιτισμένους ανθρώπους, αλλά αυτοί οί κύριοι θέλουν να καταστήσουν τά όργανα τής τάξεως ρακένδυτα, κάθονται στά καφενεία, πίνουν και διασκεδάζουν και ταλαιπωρούν τά όργανα τής τάξεως. Δέν άγωνίζονται ενάντιον τής εταιρίας, αλλά δημιουργούν ύποκινούμενες καταστάσεις.»

(Είσαγγελέας Ι. Δημητριάδης)

διαγυμνουοφδαλμου

συνεντεύξεις στον τύπο, πιστοποιούν μιάν άλλη ροπή: να άρθρώσει ολόκληρος αυτός ο κόσμος ένα μείζον αίτημα, να προτάξει την κατηγορηματική του άρνηση για τό είδος και την ποιότητα ζωής που του έπιφυλάσσεται: δέν μπορούμε πιά να έργαζόμαστε, να σιτιζόμαστε, να άρρωσταίνουμε, να περιθαλπόμαστε, να δικαζόμαστε, να άνασταίνουμε τά παιδιά μας, να ζούμε και να πεθαίνουμε μέ αυτόν τόν τρόπο.

Ό δμιλος Μποδοσάκη έδειξε άμετάπειστος στην άρνησή του να ικανοποιήσει τά αίτήματα· ή έπιμονή και ή άδιαλλαξία του έχουν μέτρο τους τή συχνότητα και τή μαχητικότητα τών άπεργιών. Η κυβέρνηση πάλι θεώρησε άπαραβάτο χρέος τής να υπερασπιστεί τά συμφέροντα του καθόλα νόμιμου ιδιοκτήτη. Γι' αυτήν όμως άναφύεται έτσι ένα άλλου τύπου πρόβλημα: κάποιοι εργάτες άμφισβητούν τό δικαίωμα του εργοδότη να καθορίσει τήν τροπή που θα πάρουν τά πράγματα, και δείχνουν αποφασισμένοι να άμυνούν μέ κάθε μέσο· τό «κακό» μάλιστα γενικεύεται, γενική άπεργία συμπάραστασης παραλύει ολόκληρο τό νομό, καταγγελίες σωματείων και διεθνών οργανώσεων καταφθάνουν από παντού· διαταράσσεται ό ήδη ταραγμένος ρυθμός τής «οικονομικής δραστηριότητας τής χώρας»: τά αίτήματα τείνουν να μεταμορφωθούν σε κοινωνικά: μέ δυό λόγια, διακυβεύεται ή «κοινωνική γαλήνη». Ό χειρισμός του προβλήματος, μέ τή μορφή μάλιστα που αυτό έκδηλώνεται στην ειδική περίπτωση του Μαντέμ Λάκο, δέν έμπίπτει πλέον στή δικαιοδοσία καμιάς εργοδοσίας: είναι έργο που καλεϊται να αναλάβει ή κυβέρνηση ή, καλύτερα, τό κράτος. Και ό ιδιοκτήτης σπεύδει μέ έπίγνωση να μεταθέσει κι αυτός χωρίς χρονοτριβή τήν αναζήτηση λύσεων από τίς δικές του πλάτες στίς πιο στιβαρές του κράτους, και να κρυφτεί άποπίσω τους: «Αυτό που επικρατεί αυτή τή στιγμή στά μεταλλεία ίσοδυναμεί μέ επανάσταση, μέ κατάλυση τής ένόμου τάξεως, δηλαδή μέ πλήρη άναρχία», συνόψιζε πρό καιρού τήν κατάσταση μέλος του Δ.Σ. του όμίλου. Πού σημαίνει: από δω και μπρός άς αναλάβει πιά ό άρμόδιος· κι αυτός πραγματικά δέν ολιγόρησε. Τά γεγονότα είναι πασίγνωστα: πρωτοφανούς κλίμακας άσκηση φυσικής βίας, τρομοκρατία, συλλήψεις, κακοποιήσεις άπεργών και συγγενών, κρανοφόροι και ροπαλοφόροι, αύρες και μηχανοκίνητα, αυτόματα και πυροβολισμοί, μπλόκα, έντάλματα, δίκες και καταδίκες, εισαγγελείς και καταστάσεις πολιορκίας: μέ δυό λόγια, γενική κινητοποίηση του κρατικού μηχανισμού. Οι άπεργοί έξαντλούν τά μέσα άμυνας που διαθέτουν, και μόλις κόπασε ή σύγκρουση, για να «συνεχιστεί μέ άλλα μέσα», πολλοί πήραν τίς άνηφοριές του Χολομώντα, τραυματίες προτίμησαν να λύσουν τό πρόβλημά τους έκ τών ένόντων προκειμένου να μήν έμφανιστούν στά νοσοκομεία.

Μπορεί βέβαια στην ιστορία να είναι όντως άναμιγμένοι, όπλισμένοι και μή, άπεργοσπάστες (πολλοί από αυτούς παρασυρμένοι ίσως από τήν ανάγκη), σκοτεινά στοιχεία, ύποπτοι τραμπούκοι και πράκτορες τής έταιρείας, βασιλοχουντικοί και προβοκάτορες, όπως συμβαίνει τόσο συχνά έξάλλου, και αυτό πρέπει φυσικά να ληφθεί ύπόψη. Όποιος όμως μεγιστοποιεί τό βάρος του περιθωριακού, για τό θέμα μας τουλάχιστον, φαινομένου, παραγκωνίζει έπικίνδυνα τό ούσιώδες. Και τό ούσιώδες είναι πώς όλα αυτά ούδέποτε υπήρξαν αίτιο για τίς έπελάσεις τών χωροφυλάκων, άνεξάρτητα από τό ότι ή έπίθεση πάει άδέξια να νομιμοποιηθεί μέ

«Η τάξις έχει έπιβληθεί άπολύτως, οι δέ άπεργοί γνωρίζουν ότι εις τήν άσκησιν του δικαιώματος τής άπεργίας ούδεις τούς παρεμποδίζει, ούτε πρόκειται να τούς παρεμποδίζει. Πρέπει όμως να αποτελέσει και εις αυτούς συνείδηση ότι ή προστασία του δικαιώματος τής εργασίας, αποτελεί ύποχρέωση όλων. Και τήν ύποχρέωση αυτή όφείλουν και αυτοί να τήν τηρήσουν».

(Άνακοίνωση του ύπουργείου Δημ. Τάξεως)

διαγυμνουοφδαλμου

τὴν ἐπίκληση τῆς ὀργισμένης ἀντίδρασης τῶν ἀπεργῶν ἀπέναντι τοῦ ἀπεργοσπᾶστες. Τούτῃ ἡ ἐσπευσμένη καὶ σπασμωδικὴ κινητοποίηση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ εἶναι ἐκδήλωση μιᾶς σύγκρουσης χωρὶς τρίτους, προσχήματα καὶ μεσάζοντες: πρόκειται, εὐθέως πλέον, γιὰ σύγκρουση κυβέρνησης/κράτους—ἐργατικῆς τάξης («λογικὴ» καὶ ἄμεση συνέπεια καὶ συμπλήρωση τῆς ἄλυτης ἀρχικῆς σύγκρουσης ἐργοδοσία—ἀπεργοί), τῆς ὁποίας καμιά ἐπιστράτευση ὄρων τοῦ δικαίου, καμιά παραπομπή σὲ νομικὲς κατηγορίες, καμιά προσφυγὴ σὲ ιδιώνυμα, καμιά ἐπίκληση παραγράφων τοῦ ποινικοῦ κώδικα δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀναιρέσει τὸν βασικὸ κοινωνικὸ (δηλαδὴ ταξικὸ) χαρακτήρα.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΗΣ

Ἡ ἐφημερίδα τοῦ σύγχρονου ἀναγνώστη

Η ΑΥΓΗ

στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς πάλης
γιὰ τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἀνανέωση
τοῦ Κομμουνιστικοῦ κινήματος

**Ἀγοράζετε - διαδίδετε
τὴν ΑΥΓΗ**

**Στηρίζοντας τὴν ΑΥΓΗ
δυναμώνετε τὴ δική σας φωνή**

Ὁ «ἀναπτυγμένος σοσιαλισμός», οἱ ἀντιφρονοῦντες στήν Ἀνατ. Εὐρώπη καί ἡ ἑλληνική ἀριστερά

τοῦ Γιώργου Πάσχου

1. Τούς τελευταίους μήνες πυκνώνουν στίς στήλες τοῦ τύπου οἱ εἰδήσεις γιά τήν πολιτική καταπίεση στίς χώρες τῆς Ἀν. Εὐρώπης καί τήν ΕΣΣΔ. Οἱ πληροφορίες πού φτάνουν καί στή χώρα μας δημιουργοῦν γιά τήν ἑλληνική ἀριστερά πλήθος διλήμματα πού θά ἔπρεπε ἀπό καιρό νά εἶχε ἀντιμετωπίσει. Ἡ ἐπικαιρότητα ὅμως χαρακτηρίζεται ἀπό τό ἐξῆς: μετά τή διάσπαση τοῦ ΚΚΕ, τήν πολυδιάσπαση τῆς ἀριστερᾶς καί τήν ἀποκατάσταση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ, οἱ ὑπεφυγές καί οἱ ἀποσιωπήσεις ἔχασαν τό δραστικό βεληνεκές τους· ἔγινε πιά φανερό ὅτι ἡ ἐνότητα γιά τήν ἐνότητα δέν ὀδηγεῖ παρά μόνο σέ πολιτικές ἤττες. Ἡ ἀνάγκη νά ἀναλυθοῦν συγκεκριμένα καί ἐμπεριστατωμένα τά προβλήματα τῆς πολιτικῆς καταπίεσης στίς χώρες τοῦ «ἀναπτυγμένου σοσιαλισμοῦ» προβάλλει σάν ἐπιτακτικό καθήκον· πρόκειται γιά βασική διάσταση μέσα ἀπό τήν ὁποία ἀνακύπτουν —καί δεῦνται— οἱ ὑπάρχουσες ἀλλά καί οἱ ἀναγκαῖες νά δημιουργηθοῦν διαφοροποιήσεις στό χώρο τῆς ἑλληνικῆς ἀριστερᾶς.

Ἄν παρατηρήσουμε προσεκτικά τίς ποικίλες διαμαρτυρίες πού κατά καιρούς δημοσιεύθηκαν στά ἐπίσημα κομματικά ἔντυπα τῆς ἀριστερᾶς (μέ ἐξαίρεση τόν *Ριζοσπάστη*), διαπιστώνουμε ὅτι κατά κανόνα ἀποφεύγεται ἡ συναγωγή συνολικῶν ἐκτιμήσεων γιά τήν πολιτική καί κοινωνική πραγματικότητα στίς χώρες τοῦ «ἀναπτυγμένου σοσιαλισμοῦ». Τά κείμενα σταματοῦν κατά κανόνα ἐκεῖ ἀπ' ὅπου θά ἔπρεπε νά ἀρχίζουν: στήν πλατωνική καταγγελία ἢ διαμαρτυρία γιά τήν καταπίεση πού ὑφίστανται κάποιοι διανοούμενοι ἢ ἐργάτες.

Ποιά εἶναι, πῶς συγκεκριμένα, ἡ εἰκόνα τῶν διαμαρτυριῶν αὐτῶν δταν ξεπερνῶν, φυσικά, τό ψυχροπολεμικό ἐπίπεδο καί τή σοβιετολογία; Καταρχήν συμφωνοῦν ὅλες γιά τό χαρακτήρα τῶν μέτρων πολιτικῆς καταπίεσης: πρόκειται γιά περιορισμό ἢ καί κατάλυση τῶν ἐλευθεριῶν πού προβλέπον τά σχετικά Συντάγματα καί οἱ ἀποφάσεις τοῦ Ἐλσίνκι· πρόκειται γιά σύγκρουση ἀνάμεσα στό σοσιαλισμό καί τή δημοκρατία! Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔχει τήν ἀφετηρία τῆς ἡ διαφορά ἀνάμεσα στίς διαμαρτυρίες τῶν φιλελευθέρων καί τῶν σοσιαλιστῶν. Οἱ φιλελευθεροὶ ἐπικριτές τονίζουν σέ κάθε εὐκαιρία,

ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, τήν «ἐπαλήθευση» τοῦ ἀσυμβίβαστου τῆς ἐλευθερίας καί τοῦ σοσιαλισμοῦ καί ὑπενθυμίζουν τά ἀγαθὰ τῆς ἀστικῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας. Οἱ ἐπιλογές τοῦ ἀστικοῦ τύπου εἶναι, βέβαια, κλασικές: ἡ μαζική ἢ ἀτομική τρομοκρατία στίς χώρες τῆς Ἀν. Εὐρώπης καί τήν ΕΣΣΔ προβάλλονται στίς πρῶτες σελίδες —πάντα μέ κάποια ὑπόμνηση τῆς ἐπέμβασης στήν Τσεχοσλοβακία— ἐνῶ ἡ καταπίεση στό Ἰράν, τή Λατινική Ἀμερική καί ἄλλοι καταγράφονται, δταν καταγράφονται, μέ λίγες μόνο λέξεις, καί κυρίως χωρίς συναγωγή τῶν ἀναγκαίων πολιτικῶν καί ἰδεολογικῶν συμπερασμάτων.

Ἄπό τήν ἄλλη μεριά ἡ ἑλληνική ἀριστερά, στό βαθμό πού ἀντιδρᾷ στήν πολιτική καταπίεση στίς χώρες τοῦ «ἀναπτυγμένου σοσιαλισμοῦ», τονίζει τήν ἀδιαιρέτητα ἐνότητα σοσιαλισμοῦ καί δημοκρατίας,¹ καί ἐπιδίδεται σέ μιᾶ «ἐποικοδομητική κριτική» τῶν ἡγεσιῶν τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων πού ἀσκοῦν τήν ἐξουσία.² Ἰδιαιτέρα στήν κριτική τοῦ ΚΚΕ ἐσωτ. καί τῆς ΕΔΑ (μόνιμα συνδυασμένες μέ τήν προβολή τοῦ εὐρωκομμουνιστικοῦ μοντέλου³) εἶναι ἐμφανής ἡ φροντίδα ὅστε ἡ ἀναφορά σ' αὐτά τά ζητήματα νά μὴ χαρακτηριστεῖ ἀντισοβιετισμός/ἀντικομμουνισμός. Ἀὐτονόητη ἀφετηρία παραμένει ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ κοινωνικοὶ σχηματισμοὶ τῆς Ἀν. Εὐρώπης καί τῆς ΕΣΣΔ εἶναι

1. Βλ. χαρακτηριστικά *Θούριος*, 3.2.77, σελ. 2: «... πῶς σήμερα δέν μπορεί νά ὑπάρξει Σοσιαλισμός χωρίς Δημοκρατία...».

2. Πρόκειται γιά τή διαφύλαξη τῆς ...πολύτιμης «ἀντίφασης ἀνάμεσα στήν Κριτική καί στήν Ἀλληλεγγύη» πού ὑποδεικνύει καί ὁ Μπίρμαν. Βλ. «Ἀνοιχτή ἐπιστολή τοῦ Βόλφ Μπίρμαν στόν Ρόμερτ Χάβερμαν»: *Ἀγῆ*, 29.5.77, σελ. 11.

3. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τό σύνολο σχεδόν τῶν ἀναλύσεων γιά τήν πολιτική καταπίεση στήν Ἀν. Εὐρώπη καί τήν ΕΣΣΔ πού δημοσίευσε ἡ *Ἀγῆ* προέρχονται ἀπό Ἰταλούς, μέλη τοῦ ΚΚΙ.

Καί κάτι ἀκόμη: Ἡ *Ἀγῆ* ἀποσιωπᾷ συστηματικά κάθε πληροφορία γιά πολιτική καταπίεση στή Ρουμανία. Ἐχει λοιπόν καί ὁ «εὐρωκομμουνισμός» τά ὁριά του στή σύνδεσή του μέ κάποιες δημοκρατικές διακηρύξεις.

Από την κηδεία του Γιάν Ηιάλατς

σοσιαλιστικοί.⁴ Οι διαφορές αναζητούνται πάντα στην «ποσότητα» της δημοκρατίας. Αυτή την έννοια έχει λχ. ή συγκέντρωση υπογραφών από καλλιτέχνες και διανοούμενους, με παραλήπτη την Πρεσβεία ή την ηγεσία των Κ.Κ. των χωρών αυτών: ένδειξη διαφάνειας και διαμαρτυρίας για την «ποσότητα» δημοκρατίας που δέχονται (ή δεν δέχονται) να εκχωρήσουν στους παραγωγούς και τους διανοούμενους.⁵ Τήν ίδια έννοια έχουν και οι εκκλήσεις του ΚΚΕ έσωτ.⁶

2. Οι διεργασίες που έχουν γίνει εντωμεταξύ στο χώρο της ελληνικής αριστεράς, ιδιαίτερα μετά το '68, ώθούν πλέον πιεστικά να αρχίσει η διερεύνηση εκείνων των οικονομικών και πολιτικών διαδικασιών που δημιουργούν τη σημαντική άμεσότητα και ένταση των φαινομένων αντίστασης στις χώρες αυτές. Η πιεστική αυτή αναζήτηση αποτελεί βασική προϋπόθεση να αποκτήσουν, να ολοκληρωθούν, ή να διαφυλάξουν όρισμένες δυνάμεις της αριστεράς (λχ. ΕΔΑ, ΚΚΕ έσωτ., ΠΑΣΟΚ, Σοσιαλιστική Πορεία) την ταυτότητά τους. Η υπόθεση Μπίρμαν, ή Χάρτα 77, ή βίαιη καταστολή των εργατικών κινητοποιήσεων στην Πολωνία κ.λ.π., δέν υποροούν μόνιμα νέ χαρακτηρισίζονται δυσάρεστες εξαιρέσεις, λάθη ή παραμορφώσεις ενός ύπαρκτου σοσιαλισμού. Η ανάγκη συνολικής τοποθέτησης συμπίπτει σήμερα, είτε το θέλουμε είτε όχι, με το έρώτημα: *πάρχει πράγματι στις χώρες αυτές σοσιαλισμός*; Η απάντηση άλλωστε στο έρώτημα προϋποθέτει, και ταυτόχρονα ολοκληρώνει, την αναγκαία ιδεολογική και πολιτική διαφοροποίηση προς το ΚΚΕ, που σε σχέση με τα κρίσιμα αυτά έρωτήματα δέν διαθέτει παρά μονοσήμαντες και ταυτολογικές διακηρύξεις.

3. Το έρώτημα αυτό γεννά άναμφίβολα αντιδράσεις και εβλογες άπορίες: εντάσσεται ή σχετική θεματική στά άμεσα καθήκοντα και τίς προοπτικές των σοσιαλιστικών και των κομμουνιστικών δυνάμεων στη χώρα μας, ή αποτελεί —τουλάχιστον προς το παρόν— περιττή πολυτέλεια; Τί νομιμοποιεί τό παρόν κείμενο;

Η στοιχειώδης νομιμοποιητική εκτίμηση-άφετηρία για τά όσα ακολουθούν είναι ή εξής: ό κοινωνικός μετασχηματισμός είναι προοπτικά δυνατός στη χώρα μας μόνο με τή συμμετοχή ενός εδρύτατου φάσματος σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών πολιτικών δυνάμεων· ή ίσχυροποίηση της αριστεράς συνδέεται έτσι άμεσα με τό ξεπέρασμα του κατακερματισμού της· τό ξεπέρασμα όμως αυτό δέν σημαίνει άπλως συγχωνεύσεις

4. Χαρακτηριστικά ό Μ. Παπαδημήτρης αρχίζει τό άρθρο του «Η δίωξη των ιδεών» (*Αύγή*, 16.1.77, σελ. 3) με τήν πανηγυρική δήλωση: «Η Τσεχοσλοβακία είναι χώρα σοσιαλιστική. Αναγνωρίζουμε και ύμνουμε τίς προοδευτικές κατακτήσεις της...». Και ό Παρατηρητής (*Αύγή*, 29.5.77, σελ. 10), με άφορμή τίς διώξεις Πολωνών διανοουμένων και εργατών: «...Και ή πολιτεία, ή σοσιαλιστική πολιτεία, δέν βρήκε άλλη απάντηση στη σιωπηλή λιτανεία των παιδιών αυτών, παρά να τή χαρακτηρίσει ως «πολιτική πρόκληση»».

5. Βλ. λχ. τή διαμαρτυρία 90 Έλλήνων διανοουμένων που έπιδόθηκε στην τσεχοσλοβακική πρεσβεία (*Αύγή*, 3.2.77, σελ. 4): «Έχοντας επώδυνα γνωρίσει τήν έμπειρία της στέρσης των δημοκρατικών δικαιωμάτων, έμεις, που ύπογράφουμε πιό κάτω, εκφράζουμε τή συμπάραστασή μας στους διωκόμενους Τσεχοσλοβάκους συγγραφείς και διανοούμενους και κάνουμε εκκλήση στην Κυβέρνηση της χώρας αυτής να πάψει τίς αντιδημοκρατικές διώξεις, που συνιστούν παραβίαση των ανθρώπινων δικαιωμάτων».

6. Βλ. τή Δήλωση του ΚΚΕ έσωτ. για τίς διώξεις στην Τσεχοσλοβακία (*Αύγή*, 20.1.77, σελ. 1): «Στό όνομα των βαθύτερων και μόνιμων συμφερόντων της ύπόθεσης του σοσιαλισμού, άπευθύνουμε εκκλήση προς τό ΚΚ και τήν Κυβέρνηση της Σ.Δ. της Τσεχοσλοβακίας να άποδοθεί άμεσα ή έλευθερία στους συλληφθέντες και να τερματιστεί κάθε δίωξή τους».

ή προσχωρήσεις, σημαίνει συνεργασία και δημοκρατικές συμμαχίες. Στην προοπτική αυτή είναι άπαραίτητη ή επεξεργασία και ή δημόσια παράθεση όχι μόνο των τυχόν κοινών στόχων, αλλά και των σημείων διαφάνειας ή σύγκρουσης· με τόν τρόπο αυτό τίθενται οι βάσεις για τόν διαρκή έλεγχο της όρθότητας όρισμένων θέσεων που θεωρούνται άπριόρι όρθές, και συγχρόνως ούσιαστικοποιείται ή (άπαραίτητη) συμμετοχή των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες.

Τό πρόβλημα όμως παραμένει: σε μιά περίοδο ένίσχυσης του πολιτικού αυταρχισμού, σε μιά περίοδο άδυναμίας του λαϊκού κινήματος και κατακερματισμού των σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών πολιτικών σχηματισμών, ποιούς σκοπούς ύπηρετεί ή οποιαδήποτε κριτική στά ΚΚ της Άν. Ευρώπης και στο ΚΚΣΕ; Μερικούς σκοπούς θα άπαριθμήσω, διατυπώνοντάς τους —για συντομία— ως έρωτήματα: είναι δυνατό και σκόπιμο να περιορίζεται ή προβληματική της αριστεράς στις διάφορες άμεσες (λχ. εκλογικές) πρακτικές ανάγκες, στους όρους της καθημερινής πολιτικής πάλης; Δέν είναι άπαραίτητη ή συστηματική κριτική του «σοβιετικού μοντέλου» ώστε να άνατραπεί ή άναπαράγωγή της άποτελεμάτωσης ή του άδιέξοδου που αντιμετωπίζει (και) σήμερα ή ελληνική αριστερά; Η προώθηση της σοσιαλιστικής προοπτικής στον τόπο μας δέν συνδέεται άμεσα με τή θεωρητική γενίκευση των έμπειριών του εργατικού κινήματος, είτε σε έθνικο είτε σε παγκόσμιο επίπεδο;

Σέ όρισμένες ευρωπαϊκές χώρες (Γαλλία, Ίταλία) εκδηλώνεται μιά έμφανής άνοδική πορεία του εργατικού κινήματος· μιά πορεία σφιχτά δεμένη με μιά διαδικασία επανεξέτασης και επανατοποθέτησης πολλών παραδοσιακών εκτιμήσεων και έπιλογών. Δέν κρίνω έδώ αυτή τή διαδικασία· σημειώνω άπλως πως στην Έλλάδα συνεχίζουν οι άφορισμοί όπως «άναθεωρητής», «όπορτουνιστής», «δογματικός» ή «άνανεωτής» να ύποκαθιστούν τή συγκεκριμένη άνάλυση και κριτική, που ώστόσο θα ήταν σε θέση να όδηγήσουν σε μιά στρατηγική βασισμένη στους μεταβαλλόμενους άντικειμενικούς και ύποκειμενικούς όρους της ταξικής πάλης. Τότε θα πρόβαλλε και ή ένότητα σοσιαλισμού-δημοκρατίας όχι ως πρόβλημα άρχών (στο επίπεδο αυτό κανείς δέν τή άρνείται) αλλά ως καθημερινή πρακτική μιάς σοσιαλιστικής στρατηγικής.

Μαζική τρομοκρατία και νομιμοφροσύνη των μαζών

1. Η μαζική και άτομική τρομοκρατία ήταν συστατικό στοιχείο της σταλινικής εξουσίας. Οι άπολογητές της παρέπεμπαν κάθε είδους σοσιαλιστική κριτική στο χώρο της ούτοπίας· μόνιμη άναφορά ήταν οι έμπειρίες ή οι δήθεν έμπειρίες του σοβιετικού όδρου προς τόν «άληθινό σοσιαλισμό». Οι «άντικειμενικοί» όμως όροι (ότι δηλαδή στην ΕΣΣΔ δέν ύπήρχαν οι ύλικές και κοινωνικές βάσεις για έναν άνώτερο κοινωνικό σχηματισμό, οι άγροτικές κυρίως μάζες βρίσκονταν σε κατάσταση πολιτικής και πολιτιστικής καθυστέρησης, ό εμφύλιος πόλεμος, οι ξένες έπεμβάσεις, ή καταστολή των επαναστατικών κινήματων έξω από τήν ΕΣΣΔ και ή διεθνής άπομόνωσή της κ.λπ.) δέν έπαρκούν για τήν έρμηνεία της σταλινικής δικτατορίας. Η στροφή του σταλινικού καθεστώτος ενάντια στην ύποτιθέμενη κοινωνική του βάση —τήν εργατική τάξη— και ή τρομοκρατία στο έσωτερικό του ΚΚΣΕ δέν συμπίπτουν χρονικά με τίς περιόδους δξυνσης κάποιων έσωτερικών ή έξωτερικών άπειλών εναντίον του σοβιετικού κρά-

τους. 'Αντίθετα κορυφώνονται σε περιόδους σχετικής σταθερότητας: στα μέσα της δεκαετίας του 1930-40 και στα τέλη της δεκαετίας του 1940-50.' Σε περιόδους άμεσης απειλής ή πολιτική τρομοκρατία περιορίζεται. Τελικά, η ταύτιση κόμματος και κρατικού μηχανισμού σε συνδυασμό με την απουσία έσωκομματικού και κοινωνικού έλέγχου οδήγησε στην *αυτονόμηση* ποικίλων γραφειοκρατικών θεσμών. Μέ τη στεγανοποίηση αυτή της κομματικής ηγεσίας από κάθε είδους έλεγχο συνδυάστηκε και η απομάκρυνση της θεωρίας από την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα: οι μελλοντικοί στόχοι που θα έπρεπε να έχει το ΚΚΣΕ εμφανίζονται ως παρόν σοσιαλιστικό επίτευγμα, τόσο στην πολιτική προπαγάνδα που προορίζεται για τις μάζες όσο και στην «προλεταριακή επιστήμη» τύπου Λυσένκο. 'Η άπαιτηση αυτή να υπαχθεί η γνώση στην οποιαδήποτε (άνεξέλεγκτη) πολιτική σκοπιμότητα σήμαινε και σημαίνει για τους διανοούμενους την υποχρέωση να εντάσσουν και να υποτάσσουν κάθε γνωστική διαδικασία στις υπάρχουσες πολιτικές δομές της ΕΣΣΔ. Οι απόψεις της κομματικής ηγεσίας δεν κατευθύνουν μόνο τις πολιτικές διαδικασίες αλλά συγχρόνως αποτελούν άπαραβάτες «επιστημονικές» εντολές.

Και στις χώρες της 'Αν. Ευρώπης; 'Εκεί έρχεται η σταλινική δικτατορία με την είσοδο του κόκκινου στρατού μετά το τέλος του Β' παγκόσμιου πολέμου. Σε λίγες, όμως, από τις χώρες αυτές τα κομμουνιστικά κόμματα διέθεταν κάποια σοβαρή πολιτική παρουσία.⁹

2. Και στο νεοσταλινισμό όμως που ακολούθησε την «άποσταλινοποίηση» του 20ού Συνεδρίου του ΚΚΣΕ, συνεχίζουν οι διάφοροι μέθοδοι και βαθμίδες πολιτικής καταπίεσης να παίζουν σοβαρό ρόλο για την αναπαραγωγή των δομών εξουσίας που *ώστόσο* δεν άλλαξαν. 'Εκείνο που άλλαξε (με το θάνατο του Στάλιν και το 20ό Συνέδριο) ήταν η προσπάθεια για τη μετάβαση από τις βίαιες σε άλλες άφομοιωτικές μορφές άσκησης της εξουσίας. 'Η πολιτική απαλλοτρίωση της εργατικής τάξης διαφυλάσσεται ως κόρη οφθαλμού ώστε να επιτυγχάνεται η άπολιτικότητα των μαζών, ιδιαίτερα τονισμένη στην ΕΣΣΔ. 'Η «άποζημίωση» που καταβάλλεται στους παραγωγούς είναι πολλές υποσχέσεις για την εθιμική που θα φέρει το εκάστοτε πενταετές πρόγραμμα και κάποια βελτίωση των άμεσων καταναλωτικών τους δυνατοτήτων. 'Ετσι, ο χαρακτηρισμός «φιλελευθεροποίηση» που χρησιμοποιήθηκε από διάφορες πλευρές για την μετά το 1956 περίοδο, επιβεβαιώνεται σε μεγάλο βαθμό ως σωστός: οι κοινωνικές σχέσεις εξουσίας της γραφειοκρατίας πάνω στους παραγωγούς διατηρούνται· όμως οι μορφές έγγησης και αναπαραγωγής τους μεταλλάσσονται, «φιλελευθεροποιούνται», καθώς μετατίθενται μερικά από τη φυσική βία σε άλλες μορφές και μεθόδους καταναγκασμού.

7. Και για τη σύγχρονη όμως ΕΣΣΔ, παρατηρεί ο Τζ. Μπόφα στο άρθρο του «'Η Σοβιετική Ένωση και τα Συντάγματα της»: *Αθήν.*, 29.5.77, σελ. 3: «'Η ίδια η μεγάλη σταθερότητα που επέτυχε η ΕΣΣΔ έκανε ταυτόχρονα να ώριμάνουν όλα εκείνα τα προβλήματα που συνδέονται με την ελεύθερη πολιτική και ιδεολογική συζήτηση, με τα δικαιώματα των πολιτικών και των εργαζομένων, προβλήματα που είναι ακόμη μακριά από το να έχουν λυθεί —όπως δείχνει η ιστορία της "διαφωνίας"— και που μάλιστα, από ώρισμένες πλευρές, έχουν επιδεινωθεί».

8. Βλ. σχετικά και Pavel Liska/Jan Kdval, "Zur Problematik der Wirtschaftsreformen 1963-1968 in der CSSR" (Σχετικά με την προβληματική των οικονομικών μεταρρυθμίσεων 1963-68 στην Τσεχοσλοβακία), στο: *Probleme des Klassenkampfes*, 17/18, 1975, σελ. 30 κ.έ.

9. Βλ. και σημ. 4.

3. 'Αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών είναι ένας ιδιότυπος κοινωνικός σχηματισμός. Μερικές κατηγορικές και αναλυτικές παρατηρήσεις είναι εδώ αναγκαίες: στην κλασική μαρξιστική θεωρία δεν σημειώνεται η δυνατότητα να υπάρχουν σύγχρονοι κοινωνικοί σχηματισμοί, όπου ούτε ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι κυρίαρχος ούτε η εργατική τάξη άσκει την εξουσία. Οι ιδιοτυπίες όμως που εμφανίζονται οι κοινωνικοί σχηματισμοί της 'Αν. Ευρώπης και της ΕΣΣΔ επιβεβαιώνουν την ανάγκη να διαμορφωθούν εκείνες οι επιστημονικές κατηγορίες που θα καθιστούν δυνατή την ύλιστική ανάλυση των σχέσεων παραγωγής στις χώρες αυτές. Οι κατηγορίες που ανέπτυξε ο Μάρξ στην *Κριτική της*

Πολιτικής Οικονομίας και στο *Κεφάλαιο* δεν φαίνονται επαρκείς για την κατανόηση της ανατομίας των παραπάνω κοινωνικών σχηματισμών. Οι έννοιες «κρατικός καπιταλισμός», «κρατικός σοσιαλισμός» ή «γραφειοκρατία» επίσης δεν επαρκούν —μολονότι και εγώ χρησιμοποίησα την τελευταία. Το ίδιο ίσχυει και για την έννοια «μεταβατική κοινωνία»: είτε αποτελεί ταυτολογία, γιατί κάθε κοινωνία είναι κατά κάποιον τρόπο μεταβατική, είτε προϋποθέτει μιá ώρισμένη κατεύθυνση της συνολικής πορείας των κοινωνικών αυτών σχηματισμών. 'Η κατεύθυνση αυτή όμως δεν είναι δεδομένη ούτε είναι αδιαμφισβήτητη, αλλά πρέπει προηγουμένως να αποδειχθεί εμπειρικά με τη συγκεκριμένη ανάλυση κάθε επιμέρους κοινωνικού σχηματισμού. 'Η άσκηση της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη δεν αποτελεί την προϋπόθεση αλλά το ζητούμενο μιās τέτοιας ανάλυσης.

Κόμμα και γραφειοκρατία

1. Οι αντιδράσεις της ελληνικής άριστερας, και ιδιαίτερα του ΚΚΕ έσωτ., απέναντι στην πολιτική καταπίεση στις χώρες της 'Αν. Ευρώπης και την ΕΣΣΔ μοιάζουν σε μεγάλο βαθμό μπλοκαρισμένες από μιá ώρισμένη παράδοση της 3ης Διεθνούς: κατακρίνεται μόνον η καταπίεση («άπόκλιση από την παράδοση») με την ταυτόχρονη όμως σπουδή να μίν ξεχνιούνται οι δυσκολίες που αντιμετώπισε η ρωσική επανάσταση, ή ιμπεριαλιστική περικύκλωση της ΕΣΣΔ κ.λπ. Για όλα τα «λάθη» συνυπαίτιος θεωρείται ο καπιταλισμός. Τονίζεται επίσης ότι χρειάζεται πολύς χρόνος και ύπομονη για να αλλάξουν οι άνθρωποι συνείδηση (πίστη στην παράδοση). Παρ' όλες λοιπόν τις «δυσκολίες» ή τις «παραμορφώσεις» θεωρείται δοσμένο ότι στην 'Αν. Ευρώπη και την ΕΣΣΔ οίκοδομείται ο σοσιαλισμός, ο

«άναπτυγμένος σοσιαλισμός». Όταν η σταλινική τρομοκρατία ξέδωνε όλα τα παλαιά στελέχη των μπολσεβίκων, όταν έστειλε εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και στη φυσική εξουθένωση, και τότε η δικαιολογία ήταν όμοια: «έπιμορφωτική δικτατορία» ή «πράκτορες του Ιμπεριαλισμού». Τό εργατικό κίνημα παρέμενε εγκλωβισμένο στη θεωρία για «σοσιαλισμό σε μία χώρα» και πίστευε στη «μεγάλη πατρίδα των εργαζομένων».

2. Όποιες και αν ήταν οι πολιτικές, ψυχολογικές και άλλες αιτιολογίες αυτών των εκτιμήσεων, σήμερα έχασαν πια την παλαιά απολογητική πειστικότητά τους. Τήν έχασαν και αυτές και οι παραλλαγές τους και οι φορείς τους. Ο κατακερματισμός της κομμουνιστικής άριστερας σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο ήταν και είναι η φυσική και αναγκαία συνέπεια τουλάχιστον της αδυναμίας να δικαιολογούνται τα άδικαιολόγητα...

3. Μετά από τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις στις παραπάνω χώρες κατά τη δεκαετία 1950-60, άρχισε να τονίζεται ολοένα και περισσότερο η έννοια «άναπτυγμένος σοσιαλισμός» και άναπτυγμένος σοσιαλισμός χαρακτηρίζεται ένας ειδικός κοινωνικός σχηματισμός με δικές του (...σοσιαλιστικές) νομοτέλειες (= ή έμπορευματική παραγωγή, ή αγορά, τό κέρδος, κ.λπ. στις χώρες αυτές θεωρούνται σοσιαλιστικά, όπως και τό τεράστια ύλικά και πολιτικά προνόμια της γραφειοκρατίας). Τήν ίδια περίοδο ξεσπούν στην Κίνα άκριβώς αντίστροφες διαδικασίες: ή πολιτιστική επανάσταση, μέ κύριο στόχο νά σταθεροποιήσει τούς παραγωγούς ως ύποκείμενο τής κοινωνικής εξέλιξης. Στις χώρες του «άναπτυγμένου σοσιαλισμού» διατηρείται, βίαια ή όχι, τό στάτους κβό· οι παραγωγοί παραμένουν άντικείμενο τής κοινωνικής εξέλιξης. *Ύποκείμενο είναι άποκλειστικά τό κόμμα πού άποφασίζει και δρά στό όνομά τους.* Οι παραγωγοί δέν έλέγχουν ούτε τά μέσα παραγωγής ούτε τις πολιτικές άποφάσεις. Για όλα ύπάρχει μία (ύποτιθέμενη) άντιπροσωπευτική βαθμίδα, τό κόμμα. Αυτή ή βαθμίδα έγγυάται ή επιβάλλει τήν κοινωνική συνοχή κατά βούληση, καθιστώντας έτσι και τούς παραγωγούς άντικείμενο τής έξουσίας της. Από πολιτική άποψη, όμως, κατά τί διαφέρει αυτή ή θέση των παραγωγών από τή θέση τους στις άστικές κοινωνίες; Ένώ στον καπιταλισμό ή έξουσία επιβάλλεται κατά κανόνα διαμεσολαβημένη (μέσω τής έμπορευματικής σχέσης και του κράτους δικαίου), στις χώρες του άναπτυγμένου σοσιαλισμού είναι αναγκαία ή άμεση βία.

4. Στην κατάσταση αυτή δημιουργούνται άναγκαστικά μία σειρά από κοινωνικές άντιφάσεις: τά πενταετή προγράμματα άναθεωρούνται διαρκώς· ενώ εξαγγέλλεται ότι θά προωθηθεί ή βιομηχανία καταναλωτικών αγαθών, συνεχίζεται πρακτικά ή έμμονή στην πρωταρχική θέση τής βιομηχανίας παραγωγικών αγαθών. Η συγκομιδή άγροτικών προϊόντων είναι κατά κανόνα κακή, όμως τά σχετικά προβλήματα πού προκύπτουν δέν χαρακτηρίζονται κοινωνικά, αλλά εντάσσονται στον «άγωνα ενάντια στις δυνάμεις τής φύσης». ¹⁰ Τά καταναλωτικά αγαθά δέν έπαρκούν, ενώ οι κοινωνικές άνησυχίες αύξάνουν και εκδηλώνονται ποικιλόμορφα.

Οι γραφειοκράτες και οι ιδεολόγοι του «συστήματος» δέν πιστεύουν πιά ούτε οι ίδιοι πώς όλα αυτά είναι «μεταβατικά φαινόμενα». Πώς θά μπορούσαν νά ύποστηρίξουν κάτι τέτοιο όταν συγχρόνως διακηρύσσουν ή άναγκάζονται νά διακηρύξουν τόν «άναπτυγμένο σοσιαλισμό»; Έμαθαν, άντίθετα, νά εντάσσουν και αυτά τά φαινόμενα στη σοσιαλιστική πραγματικότητα τους.¹¹

5. Η άποτυχία των ποικίλων οικονομικών μεταρρυθμίσεων ξεκαθάρισε και τις βασικές επιλογές τής γραφειοκρατίας: αύξηση τής παραγωγικότητας τής εργασίας και εισαγωγή καπιταλιστικής τεχνολογίας. Στη πολιτική ζωή αυτό σημαίνει πιά συγκεκριμένα: *αύξημένη πολιτική καταπίεση στό έσωτερικό και ύφεση στις σχέσεις μέ τήν καπιταλιστική Δύση.* ¹² Αυτή άκριβώς είναι ή λύση πού προτείνουν και ζητούν νά επιβάλουν οι ήγεσίες των χωρών τής Άν. Εύρώπης (φυσικά στην κάθε έπιμέρους χώρα ποικίλλουν τά μέτρα βίαιης πολιτικής καταπίεσης, άνάλογα μέ τήν ένταση και έκταση των εκδηλώσεων των «άντιφρονούντων»).

Αυτή άκριβώς ή «λύση» κινεί και πολλαπλασιάζει τις άντιδράσεις των παραγωγών, δηλαδή εκείνων πού πρέπει νά εργαστούν για νά πληρωθεί τό τίμημα τής λύσης. Η προοπτική νά άντιδράσουν ένεργά —παρα τήν έντονη άπολιτικότητα πού προώθησε συστηματικά ό σταλινισμός, και συνέχισαν μέ τήν ίδια συνέπεια οι νεοσταλινικές κομματικές ήγεσίες— δέν πρέπει νά άποκλείεται. Η εισαγωγή καπιταλιστικής τεχνολογίας μέ σκοπό τήν αύξηση τής παραγωγικότητας τής εργασίας άποτελεί τμήμα τής διαχείρισης τής κρίσης, συγχρόνως όμως εισάγει τήν ίδια όργάνωση τής εργασίας, πού χρησιμοποιεί και ό μονοπωλιακός καπιταλισμός. Οι πιέσεις πού επιβάλλονται έτσι στη διαδικασία τής εργασίας ύποδεικνύουν και τήν προοπτική για συνέχιση και τόνωση των κοινωνικών άνησυχιών πού παρατηρούνται τά τελευταία χρόνια.

Η πολιτικοποίηση των άνησυχιών αυτών είναι όμως

10. Βλ. τή χαρακτηριστική δήλωση δήλωση του Σοβιετικού άναπληρωτή ύπουργού Γεωργίας Μασούκτς (Αθήν, 13.1.77, σελ. 3): «Δέν είμαι Θεός, αλλά μπορώ νά έγγυηθώ ότι δέν θά ύπάρξουν πιά καταστροφικές σοδείες στη χώρα».

11. Σ' αυτήν άκριβώς τή... σοσιαλιστική πραγματικότητα, οι «άντιφρονούντες» δέν θά ήταν λογικό νά θεωρούνται σοσιαλιστές ή κομμουνιστές μέ κάποιες άποκλίνοσες άπόψεις. Στόν «άναπτυγμένο σοσιαλισμό», όπου ό μαρξισμός-λενινισμός θεωρείται άποκλειστικά ύπόθεση του κόμματος, όλοι αυτοί εντάσσονται από τή γραφειοκρατία στό «σύστημα» μέ τή λογική αναγκαία διαβάθμιση: «έχθροι του σοσιαλισμού». Καταγράφω σχετικά μερικούς από τούς χαρακτηρισμούς πού χρησιμοποίησε ή τσεχοσλοβακική κυβέρνηση, μέ άφορμή τή «Χάρτα 77»: «Άντεπαναστάτες και σοβινιστές» (Αθήν, 25.1.77, σελ. 8), «τόρπιλιστές τής ύφεσης» (Αθήν, 11.3.77, σελ. 8).

12. Τή διάθεση τής σοβιετικής γραφειοκρατίας για ύφεση τήν άναγνωρίζουν, στό μεταξύ, μέ ευχαρίστηση και οι πολιτικοί εκπρόσωποι των καπιταλιστικών χωρών. Βλ. λχ. τις δηλώσεις των Κάλλαχαν και Σμίτ τόν 1 Ιανουάριο του 1977 (Αθήν, 26.1.77, σελ. 8).

ξειραιτικά δυσχερής. Τό κόμμα αντιπροσωπεύει πάντα για τούς παραγωγούς τό σοσιαλισμό, ενώ τά περιθώρια τών λίγων σοσιαλιστών διανοουμένων πού τολμούν νά μιλοῦν γιά τόν δύσβατο δρόμο τῆς «ἐπανάκτησης τῆς ἰδιαίτερης διάστασης τῶν ἐργατῶν ὡς τάξης», εἶναι πολύ περιορισμένα. Τό κόμμα κατέχει τό μονοπώλιο τῆς κομμουνιστικῆς σκέψης καί πράξης, τό μονοπώλιο τοῦ μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ, ἀντιδρώντας πάντα μέ τόν ἴδιο «ὀρθολογισμό» καί βιαιότητα σέ ὅποιαδήποτε ἔντονη κριτική.

Ἐντούτοις: Τά ἐπιχειρήματα τῆς γραφειοκρατίας δέν μπορεῖ παρά νά ἐξαντληθοῦν μέσα στίς ἀντιφάσεις πού γεννᾶ ἡ διαδικασία ἐκμετάλλευσης καί πολιτικῆς χειρουργώσης τῶν παραγῶν, ἀπό τή μιά μεριά, καί ἡ ἐφυσχασή τους στό ὄνομα τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀπό τήν ἄλλη. Γιά τήν ὥρα ἡ γραφειοκρατία ἔχει τή δύναμη νά ἐπιβάλλει τή δική της λύση, πού ὅμως ἀναπαράγει ἀπλῶς καί φωτίζει τό ἀδιέξοδο τῆς. Γιατί, ὅπως χαρακτηριστικά ἔχει εἰπωθεῖ, «ὁ μεγαλύτερος ἐχθρός τῆς γραφειοκρατίας εἶναι ἡ ἴδια ἡ γραφειοκρατία»,¹³ στό βαθμό πού ἡ ἴδια δέξινει τίς ὑπάρχουσες ἀντιφάσεις. Ὁ ἀγώνας τῆς ἐργατικῆς τάξης, καί ὅταν ἀκόμη παίρνει μορφή διεκδίκησης κάποιων δημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν, ἀντικειμενικά ὑποσκάπτει τά θεμέλια τῆς γραφειοκρατικῆς ἐξουσίας καί τείνει στή διεκδίκηση τοῦ δικαιώματος ἀσκησης τῆς ἐξουσίας ἀπό τήν ἐργατικὴ τάξη καί ὄχι ἀπό τούς ἐξ ὀρισμοῦ «ἐκπροσώπους» τῆς. Ὑπενθυμίζω δύο σημεία ἀπό τήν κινεζικὴ πολιτιστικὴ ἐπανάσταση: σύγκρουση μέ τή γραφειοκρατία καί ἀγώνας ἐναντία στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας.

Μερικὲς θέσεις ἀντί γιά συμπεράσματα

Οἱ παραπάνω συνοπτικὲς παρατηρήσεις δέν ζητοῦν φυσικά νά ὑποκαταστήσουν τά βασικά βοηθήματα πού ἀναφέρονται διεξοδικά στή σχετικὴ προβληματικὴ.¹⁴ Πρόθεσή μου εἶναι νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ ἀνάγκη γιά κριτικὴ ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν στήν Ἄν. Εὐρώπη καί ΕΣΣΔ, καί συγχρόνως νά ὑποδειχθεῖ ἡ σημασία τῆς ἀνάλυσης αὐτῆς γιά τήν ἑλληνικὴ ἀριστερά. Ἄνάλογα, καί οἱ τρεῖς ἀκόλουθες θέσεις δέν θέλουν παρά νά εἶναι χρήσιμες προτάσεις γιά συζήτηση, μέ ἀφορμὴ τήν προβληματικὴ τοῦ «ἀναπτυγμένου σοσιαλισμοῦ».

1. Ἡ ἀντιπολίτευση στίς παραπάνω χώρες, καί ὅταν ἀκόμη ἔχει ἀπλὰ φιλελεύθερο χαρακτήρα, ἀποκτᾶ μιά ἐπικίνδυνη, ἐκρηκτικὴ σχεδόν γιά τή γραφειοκρατία διάσταση. Ἡ γραφειοκρατία γίνεται ἀναγκαστικά ὁ ἀντικειμενικὸς στόχος κάθε φορά πού ἀμφισβητοῦνται οἱ πολιτικὲς, ἠθικὲς ἢ πολιτιστικὲς ἀξίες τῆς, ὅπως καί

ὅταν διεκδικεῖται μόνο τό δικαίωμα νά συζητοῦνται δημόσια οἱ σκοποὶ καί οἱ ἀποφάσεις τῆς. Ἔτσι, μολονότι εἶναι ἀναγκαῖα ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν ἀσκούμενη ἀστική-φιλελεύθερη καί στή σοσιαλιστικὴ-κομμουνιστικὴ κριτικὴ, ἐντούτοις καί οἱ δύο συγκρούονται ἐξίσου βίαια μέ τή γραφειοκρατία. Κατὰ τή σύγκρουση αὐτὴ ἄλλοτε συγχρονίζονται καί ἄλλοτε διαχωρίζονται. Γι' αὐτό καί ἡ ἑλληνικὴ ἀριστερά, ὅπως κάθε ἀριστερά, πρέπει νά ἀναζητᾶ κάθε φορά τά σημεία συμπόρευσής τους, ἀν δέν θέλει νά διαμαρτύρεται ἄστοχα τὰ συμφέροντα λ.χ. τῆς πολωνικῆς ἐκκλησίας καί τῶν Πολωνῶν διανοουμένων δέν συμπίπτουν ἀναγκαστικά μέ τά συμφέροντα τῶν Πολωνῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν, παρά τό συγχρονισμό καί συντονισμό τῶν δημοκρατικῶν διεκδικήσεων τοῦ 1976.¹⁵

2. Οἱ ἐπιλογὲς τῆς ἑλληνικῆς ἀριστερᾶς, πού ἀναφέρονται στίς συγκρούσεις γραφειοκρατίας καί «ἀντιφρονούντων» (ἐργατῶν ἢ διανοουμένων), δέν μπορεῖ παρά νά ἀπορρίπτονται τίς πολωνικὲς ἐκκλήσεις ἢ διαμαρτυρίες (λ.χ. συγκέντρωση ὑπογραφῶν) πού ἀπευθύνονται στήν κυβέρνηση, ζητώντας τῆς νά ἀναλογιστεῖ τὴ σοσιαλιστικὴ (ἢ ἠθικὴ) τῆς. Διότι ἔτσι, ἀντί νά ἀποκρούεται, ἐπιβεβαιώνεται ἔμμεσα ἡ ἀπαίτηση τῆς γραφειοκρατίας νά μονοπωλεῖ τό σοσιαλισμό καί τήν ἐξουσία. Συγχρόνως δίνει ζωὴ στίς ὅποιοσδήποτε ψευδαισθητικὲς γιά «περισσότερη δημοκρατία». ¹⁶ Στόχος πρέπει νά εἶναι ἡ ἀπομυθοποίηση τῆς ταυτότητας κόμματος-σοσιαλισμοῦ, καί ἡ κριτικὴ κατανόηση τῆς σχέσης κόμματος-ἐργατικῆς τάξης. Πρὸς αὐτόν τό στόχο ἔχει χρέος νά δουλέψει καί ἡ ἑλληνικὴ ἀριστερά. Δέν ἐπιτελεῖ ἔτσι μόνο κάποιο διεθνιστικὸ καθῆκον, ἀλλὰ συγχρόνως ἀποδεικνύει καί ἐπιδεικνύει τήν ταυτότητά τῆς, ἐφόσον τονίζει ὅτι ἡ πολιτικὴ καταπίεση στίς χώρες τοῦ «ἀναπτυγμένου σοσιαλισμοῦ» δέν ἀποτελεῖ «λάθος» ἢ «ἐξάιρεση», ἀλλὰ εἶναι ἡ μεθοδευμένη, συστηματικὴ ἐξυπηρέτηση τῶν μερικῶν συμφερόντων τῆς γραφειοκρατίας εἰς βάρος τῶν παραγῶν.

3. Ἡ ἄρνηση τοῦ μονοπωλίου ἐκπροσώπησης τῆς ἐργατικῆς τάξης, σημαίνει συγχρόνως τὴ δυνατότητα συνυπαρξῆς καί κοινῆς δράσης περισσοτέρων πολιτικῶν σχηματισμῶν στό ἐσωτερικὸ τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Ὅταν μιλάμε ὅμως γιά «συμμαχίες» καί γιά «ἐνότητα στή δράση», ἐννοοῦμε — ἢ πρέπει νά ἐννοοῦμε — τὴν ἐνότητα περισσοτέρων δυνάμεων καί ὄχι τὴν διάλυση καί συγχώνευσή τους. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στίς ἔννοιες «πρωτοπορία» καί «ἡγεμονία» πρέπει νά ξεκαθαριστεῖ, ἀν θέλει ἡ ἑλληνικὴ ἀριστερά νά πραγματώσει μιά τακτικὴ συμμαχιῶν βασισμένη σέ δημοκρατικὲς διαδικασίες. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ τό πρόβλημα δέν εἶναι πιά σήμερα «ποιός-ποιόν», ἀλλὰ «ποιός-ποιόν-πῶς» ἀκριβῶς ἀπὸ τό «πῶς» ἐξαρτᾶται τόσο ἡ ἐνεργοποίηση τῶν λαϊκῶν μαζῶν ὅσο καί ἡ ἀπόδειξη κάποιας σοσιαλιστικῆς (καί ὄχι γραφειοκρατικῆς) προοπτικῆς.

15. Βλ. Der Spiegel, ἀρ. 40/1976, σελ. 135.

16. Τό πιό πρόσφατο παράδειγμα γιά τὴ δημιουργία τέτοιου εἶδους ψευδαισθησεων εἶναι οἱ «ὄπο κυκλοφοριὰν» ἔρμηνειες γιά τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Πονγκόρνου καί τὴν ψήφιση τοῦ νέου Σοβιετικοῦ Συντάγματος. Βλ. χαρακτηριστικὰ στή Μακεδονία, 29.5.77, σελ. 5 τὸ ἄρθρο «Τί προοιωνίζει ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Πονγκόρνου. Φιλελεύθεροποίηση στήν ΕΣΣΔ;»

13. Ἔτσι ὁ Leo Kofler, Stalinismus und Bürokratie. (Σταλινισμός καί γραφειοκρατία), 1970, σελ. 57 κ.έ.

14. Βλ. σχετικὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Μιχ. Παπαγιαννάκη στό βιβλίο τοῦ Κ. Χατζηγαγύρη Ἡ ΕΣΣΔ στό δρόμο τοῦ κομμουνισμοῦ (περ. Πολίτης, τεῦχος 10, σελ. 77): « Ἀλλὰ ἡ περισσότερη γνώση καί κατανόηση τῆς σοβιετικῆς πραγματικότητας παραμένει ἀνικανοποίητη ἀνάγκη γιά τὴν χώρα μας. Βασικά ἔργα, λιγότερο ἢ περισσότερο φιλικὰ ἢ κριτικά, ὑπάρχουν, καί εἶναι καιρὸς νά τεθοῦν στή διάθεση τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ. Τότε μόνο θά γίνει ἴσως δυνατὸς ἕνας πιὸ ἐποικοδομητικὸς διάλογος.»

ΦΟΥΡΡΙΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ Ε.ΚΟ.Ν. ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ

ΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Ἡ πορεία τῶν Διακοινοτικῶν Συνομιλιῶν

τοῦ Γιάννου Κρανιδιώτη

Πρὶν ἀπὸ λίγες μέρες τελείωσε ὁ ἔκτος γύρος τῶν διακοινοτικῶν συνομιλιῶν τῆς Βιέννης. Ἡ νέα ἀπὸ τὴν φάση τῶν συνομιλιῶν, πού συμφωνήθηκε στὶς πρόσφατες συναντήσεις Μακαρίου-Ντενκτάς τὸν περασμένο Φεβρουάριο στὴ Λευκωσία, δὲν ὀδήγησε σὲ συγκεκριμένο ἀποτέλεσμα. Διαπιστώθηκε ξανά τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὶς θέσεις τῶν δύο πλευρῶν, καὶ ἡ σκληρὴ ἀδιαλλαξία καὶ ἀνυποχωρητικότητα τῶν Τούρκων. Παρ' ὅλα αὐτὰ συμφωνήθηκε νὰ συνεχιστοῦν οἱ συνομιλίες στὴ Λευκωσία τὸν Μάιο, καὶ ἀργότερα τὸν Ἰούνιο ἢ Ἰούλιο ξανά στὴ Βιέννη. Φαίνεται πὼς δόθηκε σχετικὴ ὑπόσχεση (γιά τρεῖς συναντήσεις) στὸν Κλίφορντ κατὰ τὴν πρόσφατη ἐπίσκεψή του στὴ Λευκωσία.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὸν τὸ γύρο τῶν συνομιλιῶν διαλύθηκε, ὅπως ἦταν φυσικὸ, τὸ κλίμα ὑπερβολικῆς αἰσιοδοξίας καὶ εὐφορίας πού εἶχε καλλιεργηθεῖ τόσο στὴν Κύπρο ὅσο καὶ στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν συναντήσεων Μακαρίου-Ντενκτάς καὶ τῆς περιόδου Κλίφορντ. Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀπολύτως ἔνδειξη μέχρι στιγμῆς γιὰ ἀλλαγὴ τῶν γνωστῶν τουρκικῶν θέσεων πάνω στὸ Κυπριακὸ, ἔτσι ὥστε νὰ δικαιολογεῖται αὐτὸ τὸ κλίμα. Ἀπεναντίας, ἡ συνάντηση Παπαδόπουλου-Ἄντν ἤρθε νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ἀκαμπτὴ τουρκικὴ πολιτικὴ. Οἱ Τούρκοι δὲν πῆγαν στὴ Βιέννη μὲ διάθεση γιὰ ἐποικοδομητικὲς καὶ οὐσιαστικὲς διαπραγματεύσεις, ἰδιαίτερα πάνω στὸ ἔδαφικὸ θέμα. Οἱ προτάσεις πού ὑπέβαλαν ἐξάλλου γιὰ τὸ συνταγματικὸ θέμα δὲν συμβιβάζονται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὁμόσπονδου κράτους πού εἶχε συμ-

φωνηθεῖ κατὰ τὴ συνάντηση Μακαρίου-Ντενκτάς. Οἱ Τούρκοι ἐπανελάβαν ἀπλῶς τὶς γνωστὲς θέσεις τους, πού ἰσοδυναμοῦν μὲ τὴ δημιουργία δύο ξεχωριστῶν κρατῶν στὴν Κύπρο, ἐνὸς Ἑλληνοκυπριακοῦ στό νότο καὶ ἐνὸς Τουρκοκυπριακοῦ στό βορρὰ, πού θὰ συνδέονται μεταξὺ τους μὲ μιὰ ὑποτυπώδη καὶ χαλαρὴ κεντρικὴ κυβέρνηση. Μιά τέτοια λύση ἰσοδυναμεῖ οὐσιαστικὰ μὲ τὴ διχοτόμηση τῆς Κύπρου, πού ἐγκυμονεῖ τεράστιους κινδύνους γιὰ μιὰ περαιτέρω ἐπέκταση τῶν Τούρκων στὸ Νησί. Μὲ τὴ στάση τους αὐτὴ οἱ Τουρκοκύπριοι δὲν τήρησαν τὶς ὑποσχέσεις πού ἔδωσαν καὶ τὶς δεσμεύσεις πού ἀνέλαβαν στὴ Λευκωσία.

Ἀντίθετα ἡ ἑλληνοκυπριακὴ πλευρὰ τήρησε ὅλες τὶς δεσμεύσεις καὶ ὑποχρεώσεις πού ἀνέλαβε, καὶ πῆγε στὴ Βιέννη μὲ καλὴ πίστη καὶ διάθεση νὰ ἀρχίσει διαπραγματεύσεις πάνω στὴν οὐσία τοῦ Κυπριακοῦ προβλήματος, καὶ μὲ συγκεκριμένες προτάσεις πάνω σὲ χάρτη γιὰ τὸ ἔδαφικὸ —ὅπως συμφωνήθηκε στὴ συνάντηση Μακαρίου-Ντενκτάς. Γιὰ πρώτη φορά, ἡ ἑλληνοκυπριακὴ πλευρὰ ἀποδέχθηκε ἐπίσημα, στὴ διάρκεια τοῦ γύρου αὐτοῦ, τὴ διζωνικὴ ὁμοσπονδία ὡς λύση τοῦ Κυπριακοῦ, στὸ πλαίσιο ὅμως μιᾶς ἰσχυρῆς κεντρικῆς κυβέρνησης πού θὰ ἐγγυᾶται τὴν ἐλεύθερη ἐπικοινωνία, τὴν ἐλεύθερη ἐγκατάσταση καὶ τὸ δικαίωμα ἰδιοκτησίας σὲ ὅλους τοὺς κατοίκους. Οἱ ἐπώδυνες αὐτὲς ὑποχωρήσεις τῶν Ἑλληνοκυπρίων ἀποδεικνύουν βέβαια τὴ διάθεσή τους γιὰ συμβιβασμὸ πού δὲν θὰ ὀδηγεῖ ὅμως στὴ διχοτόμηση τῆς Κύπρου καὶ πού θὰ διασφαλίζει γιὰ τὸ

μέλλον τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν κυριαρχία τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας.

Ἐντούτοις, παρ' ὅλα τὰ ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα, οἱ συνομιλίες δὲν ὀδηγήθηκαν σὲ ἀδιέξοδο. Τὸ πρόβλημα πού τίθεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν ἑλληνοκυπριακὴ πλευρὰ εἶναι ἂν καὶ κατὰ πόσο οἱ συνομιλίες ἐξυπηρετοῦν τὰ συμφέροντα τῆς ἑλληνοκυπριακῆς πλευρᾶς ἢ μήπως ὀδηγοῦν σὲ συνεχεῖς ὑποχωρήσεις, μιά καὶ οἱ Τούρκοι βρίσκονται σὲ θέση ἰσχύος.

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ ἀπαντήσῃ ἀκριβῶς στὸ ἐρώτημα αὐτό, κάνοντας πρῶτον μιὰ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ στὸ τί ἀκριβῶς διαμείφθηκε στὰ διάφορα στάδια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πέρασαν οἱ συνομιλίες τὰ τελευταῖα δύο μισοὶ χρόνια, καὶ δεῦτερον ἐπιχειρῶντας μιὰ ἀξιολόγηση τῆς διαδικασίας αὐτῆς.

Τὸ Ψήφισμα τοῦ ΟΗΕ, ἀρ. 3212, καὶ οἱ προτάσεις στὶς 10.2.75

Οἱ διακοινοτικὲς συνομιλίες ἀρχίζουν ἐπίσημα τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1974, μετὰ τὸ Ψήφισμα ἀρ. 3212 τῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν (1 Νοεμβρίου 1974). Ἐπίσημα, διότι εἶχε προηγηθεῖ σειρὰ ἀπὸ ἀνεπίσημες, ἀνθρωπιστικὲς, ὅπως τὶς χαρακτήρισαν, συναντήσεις τῶν Ἑλληνοκυπρίων καὶ τῆς Τουρκοκυπριακῆς κοινότητας, μετὰ τὸ ναυάγιο τῶν Συνομιλιῶν τῆς Γενεύης. Τὸ ψήφισμα 3212 καθόριζε ὀρισμένες ἀρχὲς ἀποδεκτὲς ἀπὸ ὅλα τὰ ἐνδιαφερόμενα μέρη —μιὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ Τουρκία τὸ ὑπερψηφι-

σε— πού προσδιόριζαν ένα πλαίσιο για τη λύση του προβλήματος. Η απόφαση αυτή των Ήνωμένων Έθνων καλούσε όλα τα μέλη να σεβαστούν την κυριαρχία, την ανεξαρτησία και έδαφική άκεραιότητα και το άδύνατο της Κυπριακής Δημοκρατίας. Ζητούσε να φύγουν όλα τα ξένα στρατεύματα και να γυρίσουν οι πρόσφυγες στα σπίτια τους. Τέλος, καλούσε τις δύο κοινότητες της Κύπρου να αρχίσουν διαπραγματεύσεις για τη ρύθμιση του συνταγματικού μέρους του προβλήματος. Πρέπει να σημειωθεί εδώ πως το ζήτημα των διεθνών έγγραφων δεν αναφέρεται στο Ψήφισμα των Ήνωμένων Έθνων σαν ένα από τα θέματα τα οποία θα απασχολούσαν τις Διακοινοτικές. Έν πάση περιπτώσει, από την ελληνοκυπριακή πλευρά τονίστηκε ρητά πως μόνο διεθνείς έγγραφοι από τα μόνιμα μέλη του Συμβουλίου Ασφαλείας θα ήταν αποδεκτές, γιατί όπως δήποτε θα ήταν πιο αποτελεσματικές από τις έγγραφοι των Συμφωνιών της Ζυρίχης και του Λονδίνου, που αποδείχθηκαν καταστρεπτικές για την ανεξαρτησία της Κύπρου.

Με αυτή λοιπόν την απόφαση των Ήνωμένων Έθνων άρχισε η πρώτη φάση των Συνομιλιών, που κατέληξε στην υποβολή, από ελληνοκυπριακής πλευράς, των προτάσεων της 10ης Φεβρουαρίου 1975. Οι προτάσεις αυτές στηρίζονταν στην κοινή γραμμή Αθηνών-Λευκωσίας, που χαραχτηκε τον Δεκέμβριο του 1974, όταν ο Πρόεδρος Μακάριος ήταν στην Αθήνα.

Σύμφωνα με αυτές τις προτάσεις, η Κυπριακή Δημοκρατία θα ήταν ανεξάρτητο και κυρίαρχο κράτος, σε μορφή πολυπεριφερειακής ομοσπονδίας, με κεντρική κυβέρνηση που θα διέθετε ουσιαστικές εξουσίες. Γι' αυτόν το σκοπό, εκεί που το 1963 πλειοψηφούσε το τουρκοκυπριακό στοιχείο, θα δημιουργούνταν τουρκοκυπριακά καντόνια στα οποία οι Τουρκοκύπριοι θα είχαν πλήρη τοπική αυτοδιοίκηση. Στα τουρκικά καντόνια θα περιλαμβάνονταν μεγάλη περιοχή στο βόρειο τμήμα της Κύπρου, με άξονα τον τουρκικό τομέα της Λευκωσίας και της Κηρύνειας. Η συνολική έκταση των τουρκοκυπριακών περιοχών θα ήταν ανάλογη με το πληθυσμιακό ποσοστό της Τουρκικής κοινότητας. Προκειμένου να δημιουργηθεί τουρκική πλειοψηφία στις περιοχές που θα ήταν υπό την τουρκική διοίκηση, η Κυπριακή Δημοκρατία θα αναλάμβανε το χτίσιμο σπιτιών για τους Τουρκοκύπριους που θα ήθελαν να μετακινηθούν στις τουρ-

κικές περιοχές. Το νομικό καθεστώς και τα ανθρώπινα δικαιώματα όλων των Κυπρίων θα ήταν αμετάβλητα, θα υπήρχε ελευθερία στη διακίνηση και στο δικαίωμα ιδιοκτησίας σ' όλοκληρο το νησί. Κύριο μέλημα των Έλληνοκυπρίων, με τις προτάσεις αυτές, ήταν να διακηρυχτεί η έννοια και να διασφαλιστεί η εθνική κυριαρχία και έδαφική άκεραιότητα της Δημοκρατίας. Παράλληλα δέ, να μη διαταραχτεί η εθνολογική σύνθεση και να μην αναστατωθεί η κοινωνική και οικονομική ζωή του τόπου, και συγχρόνως να δοθεί στην Τουρκοκυπριακή κοινότητα ευρύτατη αυτονομία και αυτοδιοίκηση στο πλαίσιο μιας Ισχυρής Κυπριακής Κυβέρνησης.

Στις προτάσεις αυτές οι Τουρκοκύπριοι απάντησαν στις 13.2.1975 με την άνακηρυξη του λεγόμενου Όμοσπονδου Τουρκοκυπριακού κράτους. Η μονομερής αυτή ενέργεια των Τουρκοκυπρίων διέκοψε τις συνομιλίες, ενώ η Κυπριακή Κυβέρνηση προσέφυγε ξανά στο Συμβούλιο Ασφαλείας των Ήνωμένων Έθνων. Τα Ήνωμένα Έθνη με απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας (12.3.1975) καλούσαν πάλι τον Γενικό Γραμματέα να προσφέρει τις καλές του υπηρεσίες, να χαράξει νέες διαδικασίες και να θεσπίσει τη διάθεση των δύο κοινοτήτων της Κύπρου προκειμένου να ξαναρχίσουν οι Διακοινοτικές. Έτσι άρχισε η Βιέννη.

Η Βιέννη

Οι Διακοινοτικές στη Βιέννη κράτησαν από τον Απρίλη του 1975 ως τον Απρίλη του 1976. Την περίοδο αυτή πραγματοποιήθηκαν 5 κύκλοι συνομιλιών των εκπροσώπων των δύο κοινοτήτων. Οι συνομιλίες, όπως είναι γνωστό, οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο πέρασι τον Απρίλη, γιατί η τουρκοκυπριακή πλευρά δεν είχε υποβάλει — όπως είχε αναλάβει υποχρέωση— συγκεκριμένες προτάσεις πάνω στην έδαφική πτυχή του προβλήματος. Έκτοτε και μέχρι πριν λίγες εβδομάδες η διαδικασία των Διακοινοτικών είχε ατονήσει, παρ' όλες τις πιέσεις από παντού για να επαναληφθούν. Η τελευταία όμως συνάντηση Μακαρίου-Ντενκτάς προσδιόρισε ξανά αρχές, πάνω στις οποίες συμφωνήθηκε να ξαναρχίσουν οι διακοινοτικές συνομιλίες στις 31 Μαρτίου, στη Βιέννη. Από τις συζητήσεις της Βιέννης το πιο δραματικό γεγονός ήταν όπως δήποτε, στον τρίτο γύρο των συνομιλιών,

η συμφωνία που επέτρεπε στους Τουρκοκυπρίους του Νότου να μεταβούν στο κατεχόμενο βόρειο τμήμα της Κύπρου, με αντάλλαγμα ορισμένες ελευθερίες στους Έλληνοκυπρίους που έμειναν στο Βορρά. Η συμφωνία αυτή, μαζί με την άνοχη που επέδειξε η κυπριακή κυβέρνηση το 1963-64 όσον αφορά τη μετακίνηση των Τουρκοκυπρίων σε καθαρά τουρκοκυπριακούς θύλακες, ολοκλήρωσε τη διχοτόμηση της Κύπρου, γιατί με τις ενέργειες αυτές επιτράπηκε ουσιαστικά ανταλλαγή πληθυσμών. Η συμφωνία αυτή, όπως είναι γνωστό, ξεσήκωσε μεγάλες διαμαρτυρίες στην Κύπρο, και ενώ οι Έλληνοκύπριοι επέτρεψαν στους Τουρκοκύπριους να μεταβούν στο Βορρά, οι Τουρκοκύπριοι παραβίασαν την υποχρέωση που ανέλαβαν, εκδιώκοντας καθημερινά τους Έλληνες από τα χωριά και τα σπίτια τους στην Καραπασία.

Σημαντικό γεγονός ήταν επίσης η ανταλλαγή προτάσεων (Ιούλιος 1975) των δύο πλευρών αναφορικά με τις εξουσίες και αρμοδιότητες της κεντρικής κυβέρνησης. Από αυτές τις προτάσεις προκύπτει καθαρά ότι οι Τουρκοί επιδιώκουν να επιβάλουν μία λύση συνομοσπονδίας μάλλον παρά ομοσπονδίας.

Η φιλοσοφία πίσω από τις τουρκοκυπριακές απόψεις είναι ότι οι εξουσίες της κεντρικής κυβέρνησης πρέπει να είναι δοτές από τις δύο ομοσπονδίες κυβερνήσεις και να αναφέρονται περιοριστικά στο σύνταγμα. Όλες δέ οι υπόλοιπες εξουσίες να ανήκουν στις ομοσπονδίες κυβερνήσεις. Αντίθετα οι ελληνοκυπριακές προτάσεις προνοούσαν ότι η κεντρική κυβέρνηση θα προσδιόριζε περιοριστικά τις εξουσίες των δύο ομοσπονδών κυβερνήσεων, οι δέ υπόλοιπες εξουσίες θα ανήκαν αποκλειστικά σ' αυτήν.

Όσον αφορά το έδαφικό, η τουρκοκυπριακή πλευρά, δηλ. τη διάρκεια των συνομιλιών της Βιέννης, δεν υπέβαλε — όπως είπαμε— συγκεκριμένες προτάσεις υποστηρίζοντας ότι πρέπει πρώτα η ελληνοκυπριακή πλευρά να αποδεχτεί τη διζωνική ομοσπονδία ως μορφή του κράτους. Και επειδή δημιουργήθηκε αδιέξοδο στο θέμα αυτό, ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ, για να το ξεπεράσει και να βοηθήσει τις συνομιλίες, πρότεινε, κατά τη διάρκεια του Α' και του Ε' γύρου των συνομιλιών για ανθρωπιστικούς λόγους, να φύγουν τα τουρκικά στρατεύματα από τρεις περιοχές (την περιοχή νοτίως του νέου δρόμου Αμμοχώστου, την περιοχή Τρικώ-

μου και την περιοχή Μόρφου) και να γυρίσουν οι πρόσφυγες στις περιοχές αυτές που θα υπόκεινται στην αστυνόμευση του ΟΗΕ. Η πρόταση αυτή όμως απορρίφθηκε από τους Τούρκους.

Ο Δ' γύρος των συνομιλιών έγινε στη Νέα Υόρκη μεταξύ 8 και 9 Σεπτεμβρίου 1975. Οι Διακοινοτικές οδηγήθηκαν τότε σε άδιέξοδο. Ο Ντενκτάς, παρά την υποχρέωση που ανέλαβε να υποβάλει λεπτομερείς προτάσεις όσον αφορά το έδαφικό, προσήλθε στις συνομιλίες χωρίς συγκεκριμένες εισηγήσεις, υποστηρίζοντας ότι, ενόψει των τουρκικών εκλογών για την ανάδειξη ενός αριθμού Γερουσιαστών, δεν μπορούσε να αναλάβει οποιαδήποτε πολιτική δέσμευση, και επιχείρησε να παρασύρει τον Έλληνα διαπραγματευτή Κληρίδη σε νέες ατέρμονες συζητήσεις, προτείνοντας να συζητηθούν οι γενικές γραμμές του έδαφικού και να οριστούν επιτροπές για να υποβάλουν στο μέλλον σχετικές εισηγήσεις. Η ελληνοκυπριακή πλευρά, με τις προϋποθέσεις αυτές, δεν δέχτηκε να συνεχίσει τις συνομιλίες, οι οποίες διακόπηκαν, και ενώ ο Βαλντχάιμ ανέλαβε να συνεχίσει κατ' ιδίαν συνομιλίες με τα δύο μέρη, η Κυπριακή Κυβέρνηση αποφάσισε να εγγράψει το θέμα πάλι στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ.

Τό πρωτόκολλο των Βρυξελλών

Στά Η.Ε. η κυπριακή πλευρά εξασφάλισε το ψήφισμα 3395 της 21.11.1975 — το οποίο καταψήφισε μόνο η Τουρκία — το οποίο καλούσε πάλι σε επανάληψη των συνομιλιών, αλλά ζητούσε πρώτα την αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων και την επιστροφή των προσφύγων στα σπίτια τους. Και ενώ το ψήφισμα αυτό θα μπορούσε να αξιοποιηθεί σωστά, ιδιαίτερα σάν διαπραγματευτικό δπλο στον προσδιορισμό των όρων και των προϋποθέσεων για την επανάληψη των Διακοινοτικών υπογράφεται στις Βρυξέλλες στις 12.1.1975 Πρωτόκολλο από τους Υπουργούς Έξωτερικών της Ελλάδας και της Τουρκίας, στο πλαίσιο της Διάσκεψης του ΝΑΤΟ, για την επανέναρξη των Διακοινοτικών.

Τό κείμενο του Πρωτοκόλλου των Βρυξελλών δριζε στην παράγραφο 3 τα εξής: Κατά τις διαπραγ-

ματεύσεις, οι οποίες θα είναι τύπου package deal, θα συζητηθούν, κατά σειρά προτεραιότητας, τα ακόλουθα τρία θέματα: α) τό Έδαφικό, β) τό Όμοσπονδιακό (διζωνική ή πολυπεριφερειακή) και γ) οι έξουσίες και λειτουργίες της κεντρικής κυβέρνησης. Συμφωνήθηκε επίσης ή ελληνοκυπριακή πλευρά να υποβάλει πρώτη προτάσεις για τό έδαφικό θέμα. Έτσι, με τή συμφωνία αυτή, όχι μόνο ανατρέπονται οι αξιολογήσεις του Ψηφίσματος του ΟΗΕ, αλλά επίσης υποχρεώνεται πάλι ή ελληνοκυπριακή πλευρά να υποβάλει προτάσεις, τή στιγμή που οι Διακοινοτικές στη Νέα Υόρκη διακόπηκαν ακριβώς γιατί οι Τουρκοκύπριοι δεν είχαν υποβάλει ποτέ προτάσεις για τό έδαφικό. Όμως, παρά τή συμφωνία αυτή — που ήταν σαφώς αποτέλεσμα πίεσεων στην Ελλάδα και στην Τουρκία από τις ΗΠΑ και τις χώρες της ΕΟΚ —, οι Τούρκοι άρχισαν τακτική κωλυσιεργίας, προβάλλοντας διάφορες άφορμές για να ματαιώσουν τις συνομιλίες, όπως μεταξύ άλλων, ότι δήθεν οι Έλληνοκύπριοι δεν έχουν άπαρνηθεί τήν ένωση ή ότι δεν μπορούν να συζητήσουν εφόσον δεν παραιτείται ο Μακάριος από τήν προεδρία. Με τήν πίεση όμως των γεγονότων τόσο στο χώρο της Εύρώπης όσο και στις ΗΠΑ, όπου συνεχίζονταν ακόμη ή απαγόρευση πωλήσεως όπλων που είχε επιβάλει τό Κογκρέσο από τό φθινόπωρο του 1974, ή τουρκοκυπριακή πλευρά προσέρχεται σε διαπραγματεύσεις ύστερα από τή μεσολάβηση του Βαλντχάιμ τον Φεβρουάριο του 1976.

Ο Ε' γύρος των συνομιλιών διάρκεσε από τις 17 ως τις 22 Φεβρουαρίου 1976. Κατά τις συνομιλίες αυτές οι Τούρκοι επέμειναν στην άποδοχή από ελληνοκυπριακής πλευράς της διζωνικής όμοσπονδίας. Συμφωνήθηκε όμως, σ' αυτόν τό γύρο, να υποβάλει κάθε πλευρά προτάσεις στον Γενικό Γραμματέα του ΟΗΕ πάνω στα διάφορα θέματα του Κυπριακού, τις οποίες θα συζητούσαν στον επόμενο γύρο που είχε οριστεί τόν Μάιο. Κατά τή διάρκεια του Ε' γύρου δεν διαπιστώθηκε καμία αλλαγή στις αντίστοιχες θέσεις των κοινοτήτων. Παράλληλα ο Γενικός Γραμματέας επανέλαβε τήν πρόταση που είχε υποβάλει στην πρώτη φάση των Διακοινοτικών περί επιστροφής ορισμένου αριθμού προσφύγων στις τρεις περιοχές που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Με τόν τρόπο αυτό ή πε-

ριοχή που κατέχουν τά τουρκικά στρατεύματα μειώνεται κατά 14%.

Μετά από τόν Ε' γύρο άκολούθησε, όπως είναι γνωστό, ή παραίτηση του Κληρίδη από τή θέση του διαπραγματευτή, και όρίστηκε νέος διαπραγματευτής ο Τάσος Παπαδόπουλος. Όπως περίπου είχε συμφωνηθεί, οι δύο πλευρές ανταλλάξαν προτάσεις στις άρχές Άπριλίου 1976.

Οι προτάσεις του Άπριλίου 1976

Οι προτάσεις που υποβλήθηκαν ήταν οι εξής:

Η ελληνοκυπριακή πλευρά, με έγγραφό της της 3.4.1976, προσδιόριζε πως οι νέες προτάσεις γίνονται με τήν προϋπόθεση, πρώτον, ότι τό έδαφος της Δημοκρατίας θα είναι ενιαίο και άδιαίρετο, δεύτερον ότι θα τηρούνται χωρίς παρέκκλιση οι πρόνοιες των περί Κύπρου Ψηφισμάτων της Γενικής Συνέλευσης και του Συμβουλίου Άσφαλείας των Ηνωμένων Έθνών, και τέλος ότι θα δοθούν Ικανοποιητικές και άποτελεσματικές διεθνείς έγγυθσεις. Συγκεκριμένα, ή ελληνοκυπριακή πλευρά άποδέχτηκε σύστημα όμοσπονδης κυβέρνησης και καθόριζε τήν έδαφική πτυχή του θέματος, με βάση τις προτάσεις που είχε εισηγηθεί, ειδικά για λόγους άθρωπιστικούς, στον Α' και Β' γύρο των συνομιλιών της Βιέννης, ο Γενικός Γραμματέας των Η.Ε. Πρότεινε, δηλαδή, τήν έπιστροφή τριών τουρκοκρατούμενων περιοχών, και καθόριζε τήν έκταση της υπό τουρκική διοίκηση περιοχής μέχρι 20% περίπου του εδάφους της Δημοκρατίας. Οι τουρκοκυπριακές προτάσεις υποβλήθηκαν στις 17.4.76. Βάσει των προτάσεων αυτών ή Κύπρος θα γινόταν διζωνική Όμοσπονδη Κυπριακή Δημοκρατία, με δύο Ισότιμα όμόσπονδα κράτη. Παράλληλα, ή συμμετοχή του Έλληνοκυπριακού και Τουρκοκυπριακού κράτους στην κεντρική κυβέρνηση θα ήταν — σύμφωνα με τις προτάσεις αυτές — ίση. Όσον άφορά τό έδαφικό, ή τουρκοκυπριακή πλευρά δεν πρότεινε τίποτε τό συγκεκριμένο. Εισηγήθηκε άπλως τήν έναρξη διαπραγματεύσεων για τήν άναπροσαρμογή της διαχωριστικής γραμμής που ύφίσταται σήμερα.

Μετά τήν άπόρριψη των προτάσεων αυτών, ή Άμερικανική κυβερ-

νηση ανέλαβε έντονη πρωτοβουλία για νά βρεθεί τρόπος επαναδραστηριοποίησης τών Συνομιλιών. Στο πλαίσιο αυτό τοποθετείται και ή επίσηγηση του Χ. Κίσιγκερ, τόν Σεπτέμβριο του 1975 στά Η.Ε. Τά σημεία πού ανάφερε ό Κίσιγκερ είναι τά εξής: α) Όποιαδήποτε διευθέτηση πρέπει νά διασφαλίζει τήν ανεξαρτησία, τήν κυριαρχία και τήν εδαφική άκεραιότητα τής Κύπρου. β) Ό σημερινή διαχωριστική γραμμή πρέπει νά αναπροσαρμοστεί ώστε νά μειωθεί ή περιοχή πού ελέγχεται τώρα από τήν τουρκική πλευρά. γ) Για τήν εδαφική διευθέτηση πρέπει νά ληφθούν ύπόψη οι οικονομικές ανάγκες και τά ανθρωπιστικά συμφέροντα τών δύο κοινοτήτων, και μαζί ή δυσχερής θέση εκείνων πού παραμένουν πρόσφυγες. δ) Όποιαδήποτε συνταγματική διευθέτηση πρέπει νά εξασφαλίζει συνθήκες μέ τίς όποιες οι δύο Κυπριακές κοινότητες θά μπορούν νά ζούν ελεύθερα και νά έχουν αποφασιστικό λόγο στις ύποθέσεις τους. ε) Πρέπει νά συμφωνηθούν μέτρα άσφαλείας, τά όποια νά επιτρέψουν τήν αποχώρηση τών ξένων στρατιωτικών δυνάμεων, εκτός από εκείνες πού παραμένουν στην Κύπρο σύμφωνα μέ διεθνείς αποφάσεις. Οι άρχές αυτές παρά τήν άοριστία τών διατυπώσεών τους, συγκροτούνται σέ πολλά σημεία μέ τίς αντίστοιχες αποφάσεις του ΟΗΕ, ιδιαίτερα όσον άφορά τήν επιστροφή τών προσφύγων στις εστίες τους και τήν αποχώρηση τών ξένων στρατευμάτων. Ό Κίσιγκερ έξαρτά τήν αποχώρηση τών τουρκικών στρατευμάτων από τή συμφωνία μεταξύ τών δύο κοινοτήτων, ένδ οι αποφάσεις του ΟΗΕ μιλούν για ταχεία και χωρίς δρους αποχώρηση. Ό αναφορά επίσης στους πρόσφυγες από τόν Χ. Κίσιγκερ είναι άοριστη, όσον άφορά δέ τό εδαφικό χρησιμοποιεί τήν ίδια έκφραση πού χρησιμοποιούν οι τουρκοκυπριακές προτάσεις.

Ό συνάντηση Μακαρίου-Ντενκτάς

Μετά τήν έκλογή τής νέας άμερικανικής κυβέρνησης, τό Κυπριακό βρίσκεται και πάλι στό κέντρο του διεθνούς ενδιαφέροντος.

Μέ τίς νέες αυτές συνθήκες πραγματοποιήθηκαν οι δύο συναντήσεις Μακαρίου-Ντενκτάς και ή άποστολή Κλίφορντ.

Κατά τήν πρώτη συνάντηση Μακαρίου-Ντενκτάς, πού έγινε στις 27.1.1977 συζητήθηκε κυρίως τό

εδαφικό πρόβλημα. Ό Ντενκτάς πρόβαλε τότε άπαιτήσεις για 32,8% του εδάφους για τήν Τουρκοκυπριακή κοινότητα, ύποστηρίζοντας πώς αυτό άντιστοιχεί στό ποσοστό ιδιοκτησίας τών Τουρκοκυπρίων. Ό Ντενκτάς ύποστήριξε επίσης τή δημιουργία μεταβατικής κεντρικής κυβέρνησης, τής όποιας οι έξουσίες νά είναι σημαντικές. Κατά τά άλλα, δέχτηκε τήν ελευθερία διακίνησης, τό δικαίωμα εργασίας και τό δικαίωμα ιδιοκτησίας σ' όλόκληρο τό Νησι, ένδ για τό δικαίωμα εγκατάστασης, όπως και τό δικαίωμα κατοικίας, είπε ότι αυτά θά έξαρτηθούν από τή γενικότερη συμφωνία. Έκανε σαφές, έντούτοις, πώς δέν θά γυρίσουν όλοι οι πρόσφυγες στά σπίτια τους.

Στή δεύτερη συνάντηση Μακαρίου-Ντενκτάς, πού πραγματοποιήθηκε στις 12.2.1977, ό Μακάριος άνέλυσε λεπτομερώς τίς άπόψεις τής έλληνοκυπριακής πλευράς, και τόνισε ιδιαίτερα ότι για νά βρεθεί βιώσιμη λύση, πρέπει νά εξασφαλιστεί ή ένότητα του κράτους. Συμφωνία ύπηρεζε τελικά μόνο στά εξής 4 σημεία: 1) Ό μορφή του κράτους θά είναι μιá ανεξάρτητη άδέςμευτη δικαιοτική δημοσπονδιακή δημοκρατία. 2) Τό εδαφος τών κοινοτικών διοικήσεων νά συζητηθεί στό φάς τής οικονομικής βιωσιμότητας, τής παραγωγικότητας και τής ιδιοκτησίας. 3) Τά θέματα τής ελεύθερης διακίνησης, ιδιοκτησίας, και άλλα παρόμοια, νά συζητηθούν, άφου ληφθούν ύπόψη ή θεμελιώδης βάση του δι-κοινοτικού δημοσπονδιακού συστήματος και όρισμένες πρακτικές δυσκολίες πού θά προκύψουν για τήν Τουρκοκυπριακή κοινότητα. 4) Οι έξουσίες και οι λειτουργίες τής κεντρικής κυβέρνησης νά είναι τέτοιες πού νά εξασφαλίζουν τήν ένότητα τής χώρας, λαμβάνοντας ύπόψη τόν δι-κοινοτικό χαρακτήρα του κράτους. Συμφωνήθηκε, τέλος, νά επαναληφθούν οι διακοινοτικές συνομιλίες στις 31.3.77, στη Βιέννη.

Σύγκριση τουρκοκυπριακών και έλληνοκυπριακών θέσεων

Συγκρίνοντας τίς διάφορες προτάσεις πού έχουν ύποβληθεί κατά τή διάρκεια τών Διακοινοτικών, σέ σχέση πάντοτε μέ τίς άρχές πού καθόρισαν τά ψηφίσματα τών Ήνωμένων Έθνών, διαπιστώνουμε πώς εξακολουθεί νά ύφίσταται μεγάλο

χάσμα ανάμεσα στις άπόψεις τών Έλληνοκυπρίων και τών Τουρκοκυπρίων.

Όσον άφορά τό πρόβλημα τής επιστροφής τών προσφύγων, οι Τουρκοκύπριοι έχουν κάνει σαφή τή θέση τους, από τήν άρχή, πώς δέν θά επιτρέψουν τήν επιστροφή όλων τών προσφύγων, παρά μονάχα ενός μικρού αριθμού γιατί — όπως ισχυρίζονται — εάν επιστρέψουν όλοι οι πρόσφυγες, οι Τουρκοκύπριοι δέν θά έχουν πιά τήν πλειοψηφία πού επιδιώκουν στό βόρειο τμήμα νησιού. Στο σημείο αυτό ή τουρκοκυπριακή πλευρά ξμεινε αδιάλλακτη και επίμονη σ' όλη τή διάρκεια τών συνομιλιών. Ό έλληνοκυπριακή πλευρά επέμεινε σχεδόν πάντοτε στην επιστροφή τών προσφύγων στά σπίτια τους, χωρίς όμως νά άποκλείει τή δυνατότητα — όπως προνοείται σαφώς στις προτάσεις τής 10ης Φεβρουαρίου 1975 και τής 3ης Άπριλίου 1976 — σέ όρισμένες περιχές νά ύπάρξει ρύθμιση ώστε οι Τουρκοκύπριοι νά έχουν τήν πλειοψηφία. Παράλληλα, ό τρόπος μέ τόν όποιο άντιμετωπίζονται τώρα από τήν έλληνοκυπριακή πλευρά τά θέματα τής ελεύθερης διακίνησης, εγκατάστασης, ιδιοκτησίας κλπ., (τά όποια, όπως λέει τό ανακοινωθέν μετά από τή συνάντηση Μακαρίου-Ντενκτάς, θά άποτελέσουν άντικείμενο διαπραγματεύσεως στό μέλλον) ύποδηλώνει ως ένα σημείο ότι δέν θά ύπάρξει πλήρης επιστροφή όλων τών προσφύγων στις εστίες τους.

Όσον άφορά, κατά δεύτερο λόγο, τό πρόβλημα τής αποχώρησης τών ξένων στρατευμάτων, οι Τούρκοι έχουν πάντοτε μέ συνέπεια επιμείνει, ότι θά ύπάρξει σταδιακή αποχώρηση τών τουρκικών στρατευμάτων, ή όποια θά ολοκληρωθεί μόνο μετά τή ρύθμιση του θέματος. Παράλληλα οι Τουρκοκύπριοι επιμένουν ότι τά σώματα τής ΤΟΥΡΔΥΚ και τής ΕΛΔΥΚ θά παραμείνουν τελικά στό Νησι.

Αντίθετα ή έλληνοκυπριακή πλευρά επιμένει νά αποχωρήσουν όλα τά ξένα στρατεύματα από τήν Κύπρο, όπως έξάλλου προοριζείται και από τά ψηφίσματα τών Ήνωμένων Έθνών (τό τελευταίο, μάλιστα, ψηφισμα μιλά για άμεση αποχώρηση), δέν έχει όμως προτάξει τό θέμα αυτό στη συζήτηση του όλου προβλήματος.

Όσον άφορά, τρίτον, τό εδαφικό (τήν έκταση δηλαδή πού θά έχει κάθε κοινότητα ύπό τή δική της διοίκηση), οι Τουρκοκύπριοι, ως τή συνάντηση Μακαρίου-Ντενκτάς, ξμειναν

ἀμετακίνητοι στις προτάσεις που είχαν υποβάλει ο Γκιουνές και ο Ντενκτάς στη Γενεύη τον Αύγουστο του 1974. Μόνον πρόσφατα, κατά την πρώτη συνάντηση Μακαρίου-Ντενκτάς, η τουρκοκυπριακή πλευρά πρόβαλε το 32,8% σάν ποσοστό γής που διεκδικεί για τους Τουρκοκυπρίους.

Όσον αφορά, τέλος, τό θέμα τής μορφής του πολιτεύματος, η τουρκοκυπριακή πλευρά επέμεινε πώς πρέπει νά είναι διζωνική όμοσπονδία με άσθενή κεντρική κυβέρνηση, όπου θά άντιπροσωπεύονται έξίσου οί Έλληνοκύπριοι και οί Τουρκοκύπριοι.

Αντίθετα, η Έλληνοκυπριακή πλευρά στό θέμα αυτό δέν έχει επιδείξει συνέπεια, και κάνει συνεχώς ύποχωρήσεις. Ένώ δηλαδή τόν Αύγουστο του 1974 είχε προτείνει λύση ενιαίου κράτους, σέ μορφή λειτουργικής όμοσπονδίας, στις 10.2.1975 προτείνει πολυπεριφερειακή όμοσπονδία με ισχυρή κεντρική κυβέρνηση, και τόν Απρίλιο του 1976 προτείνει ουσιαστικά μία μορφή διζωνικής όμοσπονδίας με ποσοστό 20% στους Τουρκοκυπρίους, ποσοστό που άντιπροσωπεύει ουσιαστικά τήν πληθυσμιακή τους άναλογία. Ύστερα όμως από τίς συναντήσεις Μακαρίου-Ντενκτάς εγκαταλείπεται η άρχή των πληθυσμιακών άναλογιών—άρχή που τουλάχιστον προσδιόριζε τή μειοψηφία και τήν πλειοψηφία— και υιοθετούνται νέες άρχές τής ιδιοκτησίας τής γής, τής παραγωγικότητας του έδάφους και τής βιωσιμότητας των δύο κοινοτήτων, που κάθε άλλο από συγκεκριμένες είναι, και πάνω στις όποιες έχουν ήδη διαφωνήσει οί δύο πλευρές.

Συμπεράσματα

Από τή σύντομη αυτή σύγκριση φαίνεται ότι ενώ η τουρκοκυπριακή πλευρά έχει παραμείνει σταθερή στις άξιώσεις και τίς επιδιώξεις της, άντίθετα η Έλληνοκυπριακή πλευρά έχει άπομακρυνθεί από τους στόχους της. Φαίνεται επίσης καθαρά ότι οί Τουρκοκύπριοι δέν επιδιώκουν μία δίκαιη και βιώσιμη λύση του κυπριακού προβλήματος, λύση που νά άνταποκρίνεται στις στοιχειώδεις δημοκρατικές άρχές ή στά ψηφίσματα και στον καταστατικό χάρτη του ΟΗΕ, αλλά τήν επιβολή τετελεσμένων γεγονότων.

Η Έλληνοκυπριακή ύποχωρητικότητα οφείλεται, όπως είναι φυσικό, στη μειονεκτική διαπραγματευ-

τική της θέση. Οί Έλληνοκύπριοι κάθονται στό τραπέζι των διαπραγματεύσεων προκαταβολικά μειωμένοι. Η στρατιωτική ύπεροπλία τής Τουρκίας με τήν παρουσία 40.000 Τούρκων στρατιωτών και 350 άρμάτων μάχης άποτελεί μόνιμη άπειλή κατάληψης και τής ύπόλοιπης Κύπρου από τίς τουρκικές δυνάμεις. Δέν υπάρχει βέβαια άμφιβολία πώς η θέση των Έλληνοκυπρίων σέ σύγκριση με τό 1974 έχει βελτιωθεί. Και τούτο οφείλεται στό σθένος και τό δυναμισμό τόσο τής Κυπριακής κυβέρνησης όσο και του Κυπριακού λαού που κατόρθωσε μέσα από τά συντρίμμια του πολέμου νά ξαναφτιάξει τήν οικονομία του τόπου και νά ξαναοργανώσει όμαλή κοινωνική ζωή. Παράλληλα, στό διπλωματικό πεδίο η Έλληνοκυπριακή θέση άποκτά συνεχώς καινούριους ύποστηρικτές και η διεθνής κοινή γνώμη καταδικάζει άνεπιφύλακτα τόν τουρκικό έπεκτατισμό. Τά στοιχεία αυτά όμως δέν άποτελούν άκόμη ισχυρούς πόλους πίεσης στην Τουρκία ώστε νά τήν άναγκάσουν νά προχωρήσει σέ συγκεκριμένες παραχωρήσεις. Η τουρκοκυπριακή πλευρά δέν έχει άκόμη άπομονωθεί διεθνώς. Απεναντίας, ένας μεγάλος αριθμός χωρών, ιδιαίτερα τής Δύσης, με τήν πολιτική που άκολουθεί, προσφέροντας στρατιωτικό όλικό και άλλη βοήθεια στην Τουρκία, ενισχύει τίς τουρκικές άξιώσεις και ενθαρρύνει τήν έπεκτατική της πολιτική εις βάρος του Έλληνισμού.

Τά συμφέροντα τής Αμερικής και, κατ' έπέκταση, των ύπόλοιπων χωρών του ΝΑΤΟ, άποβλέπουν σέ μία λύση που τους δίνει τήν εδκαίρια νά έλέγχουν στρατιωτικά και πολιτικά τήν Κύπρο, και που εκφράζεται σαφέστατα στις προτάσεις που ο ίδιος ο Κίσινγκερ διατύπωσε στό Ηνωμένα Έθνη τόν περασμένο Σεπτέμβριο. Αντίθετα η Σοβιετική Ένωση, ενώ έχει επανειλημμένα τονίσει τό ενδιαφέρον της νά παραμείνει η Κύπρος άνεξάρτητο και άδέσμευτο κράτος, δέν δείχνει προθυμία νά αναλάβει πρωτοβουλία η ίδια για τήν επίλυση του προβλήματος, ούτε πρός τήν κατεύθυνση τής ιδέας τής διεθνούς διάσκεψης που η ίδια πρότεινε παλαιότερα, και άποδέχτηκαν άνεπιφύλακτα και η Κύπρος και η Ελλάδα. Τά ιδιαίτερα συμφέροντα που έχει λόγω τής γεωγραφικής θέσης τής Τουρκίας αλλά και ο συγκριτικά δευτερεύοντας ρόλος που διαδραματίζει πιά η ίδια στό χώρο τής Ανατολικής Μεσογείου δέν τής δίνουν τή δυνατότητα νά παίξει

καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των κυπριακών εξελίξεων.

Ο συσχετισμός αυτός των δυνάμεων άντανακλάται άπόλυτα στη διαδικασία των διακοινοτικών συνομιλιών. Παράγοντες όπως οί ΗΠΑ, τό ΝΑΤΟ και η Κοινή Αγορά άσκοούν πιέσεις για τή συνέχιση των συνομιλιών, γιατί με τόν τρόπο αυτό δίνεται διεθνώς η εντύπωση ότι υπάρχει κάποια πρόοδος στό θέμα, γεγονός που δίνει τήν εύκαιρία επανάληψης τής στρατιωτικής βοήθειας στην Τουρκία, από τίς χώρες τής Δύσης και ένδεχόμενα από τό Κογκρέσο. Η νέα κυβέρνηση των ΗΠΑ, που όπωσδήποτε παρουσιάζει στοιχεία διαφοροποίησης από τήν προηγούμενη κυβέρνηση του Φόρντ, τουλάχιστον όσον αφορά τόν τρόπο με τόν όποιο προωθεί τά συμφέροντά της, ενδιαφέρεται νά υπάρχει και νά λειτουργεί ένας συνεχής μηχανισμός διαπραγματεύσεων στο Κυπριακό, που θά τής επιτρέψει ενεργό και άποτελεσματική μεσολάβηση στο μέλλον.

Η Σοβιετική Ένωση συγκατατίθεται στη διαδικασία αυτή των Διακοινοτικών διότι, όπως έχει επανειλημμένα τονίσει, βλέπει πώς η λύση του Κυπριακού πρέπει νά είναι προϊόν συμφωνίας των δύο κοινοτήτων τής Κύπρου. Εκεί όπου έχει ίσως ιδιαίτερες άντιλήψεις, είναι στό θέμα των διεθνών έγγυθσεων, όπου θά προτιμούσε οί έγγυθσεις αυτές νά δοθούν από τό Συμβούλιο Ασφαλείας των Ηνωμένων Έθνών. Η Τουρκία όπως είναι φυσικό, ενδιαφέρεται νά κρατήσει άνοικτό τό διάλογο γιατί με αυτό τόν τρόπο δίνει διεθνώς τήν εντύπωση πώς κάποια πρόοδος σημειώνεται στο θέμα, και χαλαρώνονται έτσι όποιες πιέσεις θά μπορούσαν ένδεχόμενα νά άσκηθούν πάνω της. Η εύαισθησία τής Τουρκίας στο θέμα αυτό είναι άκόμη μεγαλύτερη σήμερα, σέ περίοδο προεκλογικού άγώνα, όπου επιθυμία των δύο μεγάλων τουρκοκυπριακών κομμάτων φαίνεται πώς είναι νά μη γίνει τό Κυπριακό προεκλογικό σύνθημα.

Τέλος, η Τουρκία πιστεύει πώς ο χρόνος εργάζεται υπέρ αυτής, και ότι έτσι θά μπορέσει νά αξιοποιήσει τά τετελεσμένα γεγονότα που δημιούργησε με τή βία. Και ένόσω δέν άσκοούνται ισχυρές πιέσεις πάνω της από τίς μεγάλες δυνάμεις, η Τουρκία φαίνεται άποφασισμένη νά μήν ύποχωρήσει από τίς θέσεις της.

Μέ αυτά τά δεδομένα η συνέχιση των διακοινοτικών συνομιλιών από Έλληνική και Έλληνοκυπριακή

πλευράς παρουσιάζει μεγάλους κινδύνους. Τό Κυπριακό μέ τόν τρόπο αυτό έκφυλλίζεται σέ έναν άτέρμονα διάλογο, και τό όλο θέμα μετατοπίζεται σέ πρόβλημα τετάρτης ή πέμπτης τάξης διεθνούς ενδιαφέροντος, ενώ παρέχεται ή ευχέρεια στην Τουρκία νά προχωρήσει στον έκτουρκισμό του βορείου τμήματος της Κύπρου και νά προβεί στη δημιουργία περαιτέρω τετελεσμένων γεγονότων και στην άλλοίωση του δημογραφικού χαρακτήρα του Νησιού.

Τό μεγάλο δίλημμα για την ελληνοκυπριακή πλευρά είναι αν την συμφέρει νά εγκαταλείψει τη διαδικασία των διακοινοτικών και, σέ τέτοια περίπτωση, ποιά άλλη εναλλακτική πορεία πρέπει νά ακολουθήσει για την προώθηση των δικαιών της. Μέ τά σημερινά δεδομένα οι έπιλογές για τους Έλληνοκυπρίους εμφανίζονται περιορισμένες. Η έκ νέου προσφυγή στα Ήνωμένα Έθνη μέ αίτημα την καταδίκη της συνεχιζόμενης τουρκικής κατοχής της Κύπρου και την έπιβολή κυρώσεων στην Τουρκία είναι όπωσδήποτε σωστή πολιτική έπιλογή. Είναι όμως σχεδόν βέβαιο πώς τά Ήνωμένα Έθνη θά παραπέμψουν και πάλι τό θέμα σέ διμερείς διαπραγματεύσεις. Αυτό βέβαια δέν σημαίνει πώς ή ενέργεια αυτή δέν πρέπει νά γίνει. Απεναντίας, μέ τίς παροδές συνθήκες έπιβάλλεται νά γίνει νέα προσφυγή. Αλλά μία νέα προσφυγή μπορεί νά γίνει άφου εξαντληθούν ως τόν Σεπτέμβριο όλες οι δυνατότητες πού προσφέρουν οι Διακοινοτικές. Όπωσδήποτε όμως ό μόνος δρόμος για ειρηνική διευθέτηση του προβλήματος είναι οι διαπραγματεύσεις. Τη διαδικασία αυτή πρέπει νά αξιοποιήσει ή ελληνική και ή ελληνοκυπριακή πλευρά όσο τό δυνατόν καλύτερα. Υπάρχουν πολλά μέτρα πού πρέπει νά ληφθούν τόσο στο διεθνές πεδίο όσο και στο έσωτερικό μέτωπο, πού θά βελτιώσουν σημαντικά τη διαπραγματευτική θέση των Κυπρίων.

Υπάρχουν σήμερα παράγοντες πού αν αξιοποιηθούν σωστά μπορούν νά λειτουργήσουν θετικά για την ελληνοκυπριακή πλευρά. Η πίεση από τό Κογκρέσο και ή έκθεση της Έπιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Εύρώπης αποτελούν τεράστια διπλωματικά όπλα στα χέρια των Έλληνοκυπρίων.

Τό γεγονός ότι διεθνώς εξακολουθεί νά αναγνωρίζεται ή κυβέρνηση Μακαρίου ως νόμιμη κυβέρνηση της Κύπρου δίνει τεράστια πλεονεκτήματα στους Έλληνοκυπρίους, μεταξύ των όποιων είναι και ή εξασφάλιση βοήθειας και δανείων

από διεθνείς οργανισμούς και τράπεζες.

Στό έσωτερικό μέτωπο πρέπει νά ένταθούν οι προσπάθειες για άμυντική προπαρασκευή έτσι ώστε νά άποτραπεί τό ένδεχόμενο νέας σύγκρουσης. Πρέπει νά υπάρξει σωστός προγραμματισμός και όργάνωση της οικονομίας του τόπου σέ βάσεις πού νά έντρέψουν την άντοχή της Κύπρου, έναν άγώνα πού νά μπορεί νά είναι μακροχρόνιος. Η πολιτική αυτή δέν είναι άλλη από αυτήν πού θά έμπόδιζε τη δημιουργία κοινωνικών διαφορών και πού θά αξιοποιήσει όλες τίς δυνάμεις του τόπου στον άγώνα.

Στό διεθνές πεδίο πρέπει συνεχώς νά αξιοποιείται κάθε βοήθεια από όπουδήποτε προέρχεται, μέ συνεχή στόχο την πολιτική άπομόνωση της Τουρκίας. Ίδιαίτερα πρέπει νά γίνει ή σωστή εκμετάλλευση των ψηφισμάτων των Η.Ε. και της πρότασης της Σοβιετικής Ένωσης για διεθνή διάσκεψη στο Κυπριακό. Πάνω απ' όλα όμως πρέπει νά ένισχυθούν οι σχέσεις Ελλάδας-Κύπρου. Η διαπραγματευτική θέση της Κύπρου απέναντι στην Τουρκία θά ένισχυθεί πολύ αν ή Ελλάδα δηλώσει άπερίφραστα και κατηγορηματικά πώς δέν θά άνεχθεί άλλες παραβιάσεις στην Κύπρο και ότι σέ μία τέτοια περίπτωση θά θεωρήσει όποχρεωσή της τη στρατιωτική βοήθεια προς την Κύπρο. Παράλληλα ή Ελλάδα πρέπει νά έπιστρατεύσει όλη τη διπλωματική της όπηρεσία στο έσωτερικό για τη διαφύτση και ένήμερωση της διεθνούς κοινής γνώμης και των ξένων κυβερνήσεων πάνω στις άληθινές πτυχές του Κυπριακού. Στο σημείο αυτό πρέπει νά όπογραμμιστεί ή

άμεση συνάρτηση του κυπριακού προβλήματος μέ τά θέματα του Αιγαίου και του ελληνικού έναέριου χώρου. Ο κίνδυνος στο Αιγαίο αξάνει όσο πιο όποχωρητική είναι ή πολιτική της Ελλάδας και της Κύπρου στο Κυπριακό.

Στίς συνομιλίες, τέλος, πρέπει άπαραίτητα νά προσδιοριστούν όρισμένα χρονικά όρια.

Πρέπει επίσης νά έπιμείνει ή ελληνοκυπριακή πλευρά νά ακολουθηθεί κατά τίς συνομιλίες ή αξιολόγηση πού γίνεται από τά ψηφίσματα των Ήνωμένων Έθνών, και νά προτάξει τά θέματα αρχών, όπως είναι ή άποχώρηση των ξένων στρατευμάτων και ή έπιστροφή όλων άνεξαιρέτως των προσφύγων σέ συνθήκες άσφαλείας στα σπίτια τους. Παράλληλα πρέπει τά θέματα της ελεύθερης διακίνησης, εγκατάστασης και ιδιοκτησίας όλων των Κυπρίων νά διασφαλιστούν, και τότε μόνο νά προσδιοριστούν σέ χάρτη τά γεωγραφικά όρια των δύο κοινοτικών διοικήσεων.

Μόνο έτσι θά δημιουργηθεί τό κατάλληλο κλίμα γαλήνης στο όποιο θά μπορέσουν νά διεξαχθούν οι διακοινοτικές συνομιλίες και νά προσδιοριστούν οι έξουσίες της κεντρικής κυβέρνησης, οι όποιες πρέπει νά διασφαλίζουν την ένότητα του κράτους όπως έχει επανειλημμένα τονίσει ό Πρόεδρος Μακάριος.

Παράλληλα ό άγώνας πρέπει νά συνεχίζεται μέ την ήθική προετοιμασία του λαού πού πρέπει νά είναι έτοιμος νά άντιμετωπίσει και νέο άδιέξοδο και νέες κρίσεις.

Απρίλιος 1977

Ξανακυκλοφορησε

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Monthly Review

- η φυση της σοβιετικής κοινωνίας & οι προοπτικές της
- βιετναμ: που βαδίζει τι σκεφτεται
- ιμπεριαλισμός & εθνικο ζήτημα
- καπιταλισμός & μεταναστευση

Τό πρόβλημα τῆς τεχνικῆς ἐκπαίδευσης: ἀναπτυξιακή λογική καί ἰδεολογίες

τῆς Ἄννας Φραγκουδάκη

Μετά ἀπό πολύμηνες διεργασίες ψηφίστηκε πρὶν ἀπὸ ἓνα μῆνα στὴ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων τὸ νομοσχέδιο γιὰ τὴν Τεχνικὴ Ἐκπαίδευση, πού ὀλοκληρώνει τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τῆς κατώτατης καὶ μέσης σχολικῆς βαθμίδας. Οἱ συζητήσεις πού ἔγιναν καὶ τὰ κείμενα πού γράφτηκαν σχετικὰ μὲ τὸ νομοσχέδιο αὐτὸ περιέχουν κρίσεις σὲ μεγάλο βαθμὸ παραπλανητικές, τόσο ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς πολέμιους του. Οἱ λαθεμένες αὐτὲς ἀξιολογήσεις ἐμπόδισαν τὴν κατανόηση τῆς σημασίας αὐτοῦ τοῦ νομοσχεδίου καὶ ἀνέστειλαν κάθε δυνατότητα παρέμβασης πρὸς βελτιωτικὲς ἀλλαγές του. Τώρα πού ψηφίστηκε καὶ ἔγινε νόμος δίχως νὰ βελτιωθεῖ, χρῆσιμο θὰ ἦταν νὰ γίνῃ κατανοητὸ τί σημαίνει καὶ τί ἀλλαγές θὰ ἔφερνε ἡ ἐφαρμογὴ του, ἐφόσον μπορέσει νὰ ἐφαρμοστεῖ, πράγμα πού δέν εἶναι καθόλου αὐτονόητο.

Ἡ νομοθετικὴ προσπάθεια γιὰ τὴ δημιουργία Τεχνικῆς Ἐκπαίδευσης δέ γίνεται γιὰ πρώτη φορά. Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ 1964 ὀλοκληρωνόταν μὲ τὸ νομοσχέδιο «περὶ τεχνικῆς παιδείας», πού συμπλήρωνε τὸ νόμο «περὶ γενικῆς» καὶ μετέτρεπε τὴ σχολικὴ πυραμίδα σ' ἓνα νέο σύνολο. Τὸ νομοσχέδιο αὐτὸ κατατέθηκε στὴ γραμματεία τῆς Βουλῆς τὸ Μάιο τοῦ 1965, ἀλλὰ μεσολάβησε ἡ κρίση τοῦ Ἰουλίου καὶ δέν ψηφίστηκε ποτέ.

Ὁ σημερινὸς νόμος 576, πού δημοσιεύτηκε στὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως τῆς 13ης Ἀπριλίου 1977 (φύλλο 102), γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἴδια ἀναπτυξιακὴ λογικὴ πάνω στὴν ὁποία στηρίχτηκε τὸ νομοσχέδιο τοῦ 1965. Ἔχει πάντως μία τουλάχιστον οὐσιαστικὴ διαφορὰ πού κάνει τὸ σημερινὸ νόμο, ὅπως θὰ δοῦμε, κοινωνικὰ δικαιοῦτερο.

Ἡ ὑπόμνηση τοῦ νομοσχεδίου τοῦ 1965 γίνεται γιατί ἡ λήθη πάνω σὲ τέτοια θέματα ἐμποδίζει τὰ γενικότερα κοινωνικὰ συμπεράσματα καὶ ὀδηγεῖ σὲ ἐρμηνεῖες διαστρεβλωτικές. Εἶναι πολὺ χρήσιμο νὰ θυμόμαστε πὼς τὸ νομοσχέδιο ἐκεῖνο στηριζόταν στὴν ἴδια κοινωνικὴ τάση πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἀστικοῦ χαρακτήρα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Νὰ θυμόμαστε ἀκό-

μα ὅτι ἡ κακὴ δικτατορία δέν ἦταν ὁ μόνος ἐχθρὸς τῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1964, καθὼς ἡ μεταρρύθμιση αὐτὴ ἀναστέλλεται τὸ Μάιο τοῦ 1965, δύο δηλαδὴ χρόνια προτοῦ δοθεῖ στὴν ἐκτακτὴ ἐξουσία ἡ ἐδκαιρία νὰ τὴν καταστρέψει ὀλοτέλα. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ διατήρηση τῆς μνήμης μᾶς βοηθαίει νὰ σκεφτόμαστε καὶ μὲ ἔννοιες κοινωνικῆς, ὄχι μόνον μὲ δρους πολιτικούς.

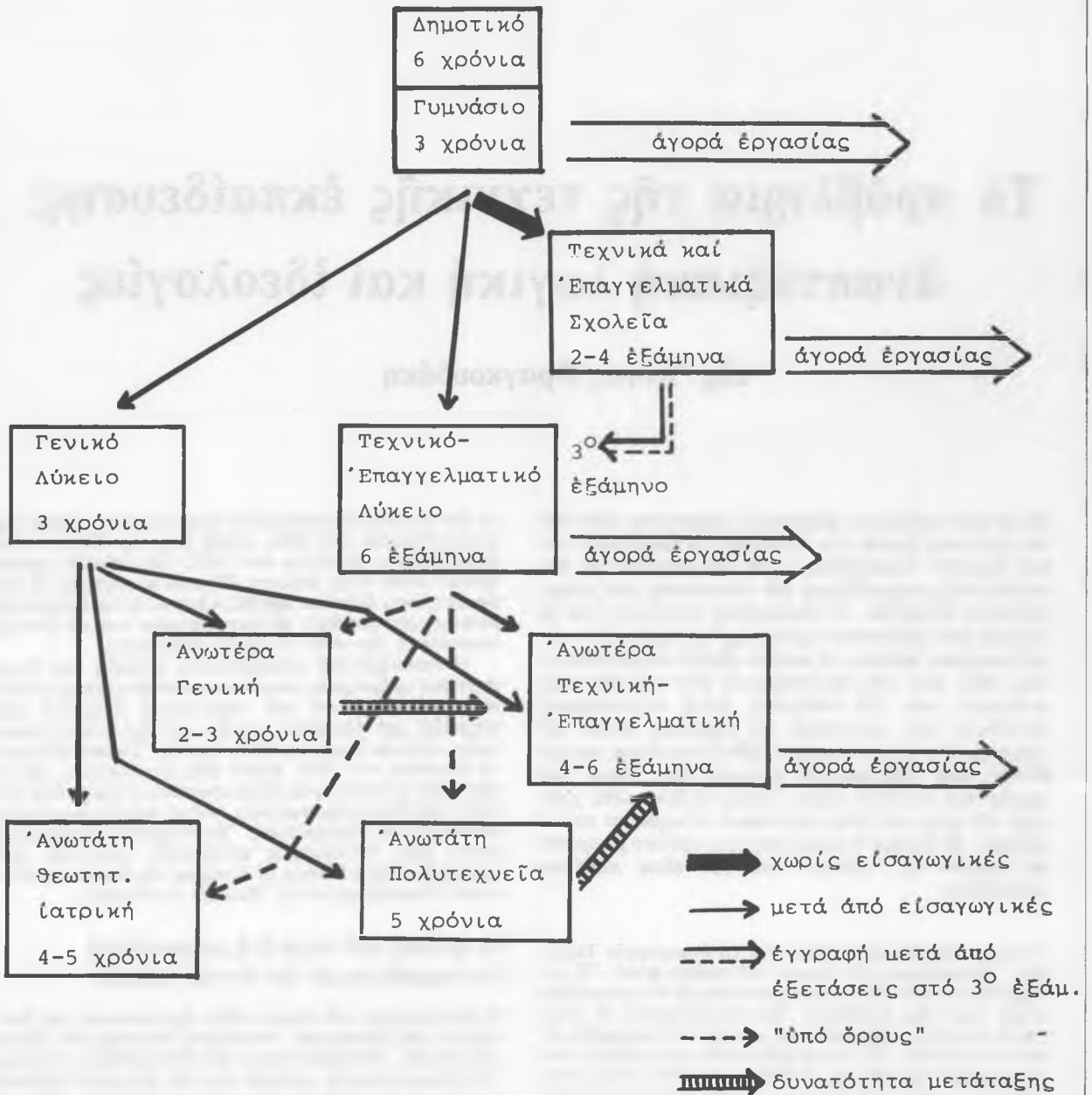
Ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση δηλαδὴ πού ἔγινε ἀποτελεῖ τμῆμα μιᾶς γενικότερης ἀναπτυξιακῆς πολιτικῆς. Βασίζεται σὲ μιὰ οικονομικὴ πολιτικὴ πού ἐκφράζει μιὰ ὀρισμένη μερίδα τοῦ ἑλληνικοῦ κεφαλαίου, ἡ ὁποία ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὴν Ἐνωση Κέντρου τῆ δεκαετία τοῦ 1960. Μέσα ἀπὸ τίς ἀλλαγές, πού ἐπέσπευσε ἡ δικτατορία, ἐκπροσωπεῖται σήμερα ἀπὸ τὴν τάση τῆς Νέας Δημοκρατίας, πού μὲ πολλὰ ἀναστολές ἐκφράζει ὁ Κ. Καραμανλῆς. Ἡ μεταρρύθμιση ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς γενικότερης κοινωνικῆς πολιτικῆς πού φορεῖς τῆς εἶναι ἐκεῖνες οἱ δυνάμεις τίς ὁποῖες παραδοσιακά ὀνομάζουμε στὴν Ἑλλάδα «κεντρῶες».

Ἡ κριτικὴ στό νόμο ἢ ἡ μικροαστικὴ ἀντιπαράθεση μὲ τὴν ἀστικὴ πρόοδο

Ἡ ἀξιολόγηση τοῦ νόμου «Περὶ ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Μέσης καὶ Ἀνωτέρας Τεχνικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Ἐκπαιδεύσεως» δέν εἶναι καθόλου εὐκολή.

Ἡ ἀπλουστευτικὴ κριτικὴ πού τὸν ἀποκαλεῖ ἐχθρικό γιὰ τὸ λαὸ εἶναι διαστρεβλωτικὴ πρὶν ἀπ' ὅλα, καὶ παρά τὰ φαινόμενα, αὐτοῦ τοῦ ἴδιου δρου λαὸς καὶ τῶν ὑποτιθέμενων συμφερόντων του. Γιατί ἡ κριτικὴ αὐτὴ λείπει πὼς ὁ νόμος θὰ ἐμποδίσῃ τὰ παιδιά τοῦ λαοῦ νὰ πηγαίνουν στὸ πανεπιστήμιο. Καὶ αὐτὸ εἶναι βέβαια σωστὸ, ἀρκεῖ νὰ μὴν ξεχνάει κανεὶς πὼς τὰ παιδιά τοῦ λαοῦ, στὴ μεγάλη πλειοψηφία τους, ὄχι μόνον δέν πηγαίνουν στὸ πανεπιστήμιο ἀλλὰ οὔτε καλὰ καλὰ στὸ δημοτικὸ σχολεῖο.

Ἡ γενικὰ ἀρνητικὴ καὶ πολὺ ἀφηρημένη αὐτὴ κριτικὴ στό νομοσχέδιο θὰ μπορούσε νὰ ἐξισωθεῖ μὲ ἀπουσία κριτικῆς. Ἐντάσσεται ἄλλωστε σὲ μιὰ γενικότερη στάση τῶν δυνάμεων τῆς ἀντιπολίτευσης, ἡ ὁποία δίχως νὰ ἀμφισβητεῖ πραγματικὰ τὴν κυβερνητικὴ πολιτικὴ, διατυπώνει ἀφηρημένες ἀντιρρήσεις ἐπιδιώκοντας ἀπλῶς νὰ τονίσῃ τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ

ανάμεσα στις δυνάμεις της εξουσίας και τις άλλες. Η στάση αυτή είναι επικίνδυνη. Εμποδίζει τις λαϊκές μάζες, και κυρίως τις μικροαστικές, να αντιληφθούν πώς ή διαχωριστική γραμμή δεν περνάει ανάμεσα στην κυβέρνηση σάν όμοιογενές σύνολο και στην αντιπολίτευση σάν φορέα μιās κοινής αντίληψης για κάποια άλλη πολιτική. Αντίθετα, ή αντιπολίτευση εκφράζει συμφέροντα αντικρουόμενα.

Στό συγκεκριμένο πρόβλημα τής εκπαίδευσης, έπομένως, οί διάφορες δυνάμεις τής αντιπολίτευσης θά έπρεπε νά κάνουν δύο ειδών κριτική. Μιά κριτική πού θά βρισκόταν μέσα στη λογική του νόμου καθώς και τής γενικότερης πολιτικής πού αυτός εκφράζει. Η κριτική

αυτή θά άφορούσε κυρίως τίσ προϋποθέσεις πού δέν άντιμετωπίζονται άπό τήν κυβέρνηση. Μιά άλλη κριτική έξω άπό τή λογική του νόμου, θά έπρεπε νά τονίσει τήν κοινωνική άνισότητα μπροστά στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση πού ο νόμος θά προκαλέσει άν εφαρμοστεί. Τουτό όμως δίχως νά άποσιωπά τά θετικά άποτελέσματα πού θά είχε ή εφαρμογή του. Κι άκόμα, θά έκρινε τό νόμο προτείνοντας παραλλαγές πού μειώνουν τήν άνισότητα αυτή και στηρίζονται σέ μιάν άλλη αντίληψη για τήν οικονομική ανάπτυξη, τήν όποία μέ τά κυβερνητικά δεδομένα άναμφισβήτητα έξυπηρετεί, έστω θεωρητικά, αυτός ο νόμος.

Ἡ διπλή αὐτὴ κριτικὴ ποῦ δὲν ἔγινε, ἀφησε μιὰ γενικὴ ἐντύπωση ἠθικῆς καταδίκης γιὰ ἓνα νόμο ποῦ ἂν ἐφαρμοζόταν θὰ ἐξυπηρετοῦσε ὅπως-ὅποτε καὶ ἀποτελεσματικὰ μιὰ γενικότερη πολιτικὴ ἀστικῆς ἀνάπτυξης, ὅπως τὴ βλέπει ἓνα μέρος τῆς κυβέρνησης καὶ ἓνα μέρος τῆς ἀντιπολίτευσης. Ἡ γενικὴ αὐτὴ ἐντύπωση ἠθικῆς καταδίκης εἶναι ἐπομένως γιὰ τὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἀντιπολίτευσης ἀπλῶς δημαγωγικὴ. Γιὰ τὸ ἄλλο μέρος, γιὰ τὶς δυνάμεις ἐκεῖνες ποῦ ἀμφισβητοῦν θεωρητικὰ τὴ γενικότερη κοινωνικὴ πολιτικὴ, στὸ βαθμὸ ποῦ ἀμφισβητοῦν τὴν ἴδια τὴν ἀστικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, ἡ στάση τους ἀπέναντι στὸ νόμο θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι, καθὼς μάλιστα στὴ σημερινὴ ἰσορροπία δὲν διεκδικοῦν τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, ἀντίστοιχη μὲ τὴ δικὴ τους λογικὴ. Θὰ ἔπρεπε ὄχι νὰ κατακρίνουν τὸ νόμο, ἀλλὰ νὰ κατακρίνουν τὴν ἀναπτυξιακὴ λογικὴ στὴν ὁποία στηρίζεται, ἀντιπροτείνοντας, ἔστω καὶ θεωρητικὰ, μιὰν ἄλλη ἀναπτυξιακὴ λογικὴ καὶ μιὰν ἄλλη ἀντίληψη γιὰ τὴν κοινωνικὴ λειτουργία τοῦ σχολείου καὶ τὴν κοινωνικὴ χρησιμότητα τῆς γνώσης.

Ἡ ὁποια δηλαδὴ ἀξιολόγηση προϋποθέτει τουλάχιστον τὴν περιγραφή τῆς κατάστασης ποῦ ὁ νόμος ἐρχεται νὰ ἀλλάξει.

Ἡ σχολικὴ πυραμίδα, τὴν ὁποία καταργεῖ ὁ χτεσινὸς αὐτὸς νόμος, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἔξι χρόνια δημοτικὰ, ποῦ ὀδηγεῖ στὸ ἐξάχρονο γυμνάσιο, ποῦ μὲ τὴ σειρά του δὲν ὀδηγεῖ παρά στὸ πανεπιστήμιο. Ἀποτελεῖται παράλληλα ἀπὸ τὰ λεγόμενα «κατώτερα» τεχνικὰ-ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα, καταφύγιο γιὰ ὄσους «δὲν παίρνουν τὰ γράμματα», μὲ διπλῶματα δίχως καμιά ἀξία. Ἀποτελεῖται ἀκόμα ἀπὸ τὰ λεγόμενα «μέσα» τεχνικὰ-ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα, στὴν πλειοψηφία τους ἰδιωτικὰ, ἀνεπαρκέστατα καὶ κάκιστα ὀργανωμένα, καταφύγιο γιὰ ὄσους ἐγκαταλείπουν τὸ γυμνάσιο στὰ τρία πρῶτα χρόνια. Καὶ τέλος τὶς σχολές Ὑπομηχανικῶν.

Αὐτὴ λοιπὸν τὴ σχολικὴ πυραμίδα ἐρχεται ὁ νόμος νὰ καταργήσει. Τὸ κυριότερο μάλιστα εἶναι ὄχι ἡ μεσαιωνικὴ δομὴ τῆς ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς λειτουργίας τῆς. Μὲ τὴν πυραμίδα αὐτὴ ἔχουμε 14% ἀναλφάβητους, ἐνῶ τὸ ποσοστὸ γιὰ τὶς γυναῖκες ἀνεβαίνει στὸ κοινωνικὰ ἀπαράδεκτο ὕψος τοῦ 21,6%. Τὸ 1/6 λοιπὸν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας βάζει σταυρὸ στὴ θέση τῆς ὑπογραφῆς. Τὸ 1/4 βάζει ἀπλῶς τὴν ὑπογραφή του καὶ κατατάσσεται ἀπὸ τὴ στατιστικὴ ὑπηρεσία στὴ στήλη «ἡμι-ἀναλφάβητοι»: τὸ 25% τοῦ συνόλου τῶν κατοίκων ἔχουν φοιτήσει στὸ δημοτικὸ σχολεῖο ἀλλὰ δὲν τὸ ἔχουν τελειώσει. Ἄν προσθέσουμε τὸ 14 στὸ 25 διαπιστώνουμε χονδρικὰ πὼς τὸ 40% τοῦ ὅλικο πληθυσμοῦ, ὁ μισὸς σχεδὸς λαὸς «μορφώνεται» ἀπὸ τέσσερα χρόνια ἔως καθόλου, βρίσκεται δηλαδὴ τόσο μακριὰ ἀπὸ ἐκπαιδευτικὰ νομοθετικὰ διλήμματα, ὥστε θὰ ἔβρισκε σίγουρα γελοῖο τὸ ἐπιχείρημα ποῦ λέει πὼς ὁ νόμος τοῦ ἐμποδίζει τὴν πρόσβαση στὰ Α.Ε.Ι.

Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πάντως ἀθλιότητα τῆς κοινωνίας μας δὲν ἀφορᾷ φυσικὰ μόνον ἐκείνους ποῦ δὲν πηγαίνουν οὔτε καν στὸ ἐξάχρονο δημοτικὸ. Ἄν ἀσχοληθοῦμε μὲ ὄσους παίρνουν τὸ ἀπολυτήριον τοῦ δημοτικοῦ, διαπιστώνουμε ὅτι 22% ἀπὸ αὐτοὺς φοιτοῦν σὲ σχολεῖα μονοθέσια καὶ διθέσια (186.493 μαθητὲς σὲ σύνολο 835.307, κατὰ τὴν ΕΣΥΕ γιὰ τὸ σχολικὸ ἔτος 1971-72).

Ἀπὸ τοὺς ἀποφοίτους τοῦ δημοτικοῦ, ἓνα ὑψηλὸ ποσοστὸ, πάνω ἀπὸ 60%, γράφεται στὸ γυμνάσιο, μὴν ἔχοντας καταφανῶς ἄλλη ἐπιλογή. Ἀπὸ αὐτοὺς τώρα ποῦ, ἔχοντας τελειώσει τὸ ἐξάχρονο δημοτικὸ, δὲν βγαίνουν κατευθεῖαν στὴν ἀγορὰ ἐργασίας ἀλλὰ ἀποτελοῦν μέρος τοῦ μαθητικοῦ πληθυσμοῦ, τὸ 81% βρίσκεται στὴ γενικὴ ἐκπαίδευση, καὶ μόνον τὸ ὑπόλοιπο 19 στὴν τεχνικὴ-ἐπαγγελματικὴ. Ἀπὸ τὴ συντριπτικὴ αὐτὴ πλειοψη-

φία, ποῦ βρίσκεται στὸ γενικὸ γυμνάσιο, οἱ μισοὶ περίπου θὰ φτάσουν στὸ ἀπολυτήριον, ὅπου πάλι καταφανῶς, καὶ ὅπως ὅλοι ξέρουν, δὲν τοὺς μένει ἄλλη ἐπιλογή ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιο. Οἱ ἄλλοι μισοὶ (πρόκειται πράγματι γιὰ τοὺς μισοὺς, τὸ 50% περίπου τῶν ἐγγραφομένων στὸ γυμνάσιο ἐγκαταλείπει τὶς σπουδὲς γύρω στὸν τρίτο χρόνο) βγαίνουν στὴν ἀγορὰ ἐργασίας, ἔχοντας ὑποφέρει μὲ κάμποσα ἀρχαῖα καὶ ἄλλα γνωστὰ, δίχως κανένα ἐφόδιο οὔτε τυπικὸ οὔτε οὐσιαστικὸ, καὶ ἐπιπλέον μὲ τὴν αἴσθησι τῆς ἀποτυχίας.

Μιὰ πολὺ χοντροκομμένη ἀριθμητικὴ ἀξιολόγηση τῶν παραπάνω μᾶς δείχνει πὼς ἀπὸ τοὺς 100 Ἑλληνες: οἱ 40 περίπου δὲν φτάνουν στὸ ἀπολυτήριον τοῦ δημοτικοῦ, ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους 60 ποῦ φτάνουν: οἱ 40 μπαίνουν στὸ γυμνάσιο, καὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς 40: οἱ 20 τὸ τελειώνουν. Πρόβλημα ἀνώτερων σπουδῶν μπαίνει λοιπὸν γι' αὐτοὺς τοὺς 20. Οἱ ὑπόλοιποι 80 βρίσκονται στὴν ἀγορὰ ἐργασίας χωρὶς κατάρτιση οὔτε γενικὴ οὔτε εἰδικὴ καὶ δίχως καμιά κατοχύρωση, δηλαδὴ δίχως στοιχειώδη μόρφωση καὶ δίχως ἐπάγγελμα.

Οὐσιαστικὴ λοιπὸν παρέμβασι σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ νόμο ποῦ ψηφίστηκε θὰ ἀποτελοῦσε ἡ περιγραφή τῶν προϋποθέσεων ποῦ θὰ ἔδιναν τὴ δυνατότητα νὰ ἐφαρμοστεῖ στὸ μικρότερο δυνατό χρονικὸ διάστημα ἡ γενίκευση τῆς 9χρονης ὑποχρεωτικῆς φοίτησης—εἶναι ἀξιοπεριεργὸ ποῦ κανένας δὲν τὸ θεωρεῖ πρόβλημα πρωτεύον, ἡ κυβέρνηση βρίσκει ἀρκετὸ ποῦ τὸ νομοθέτησε, ἡ ἀντιπολίτευσι δὲν θέλει νὰ φθαρεῖ σὲ συζητήσεις ὅπου δὲν μπορεῖ νὰ διαφωνεῖ μὲ τὰ νομοθετούμενα, σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχε ἡ πραγματικὴ συμφωνία μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐξάχρονη ἐκπαίδευσι δὲν ἐφαρμόζεται σήμερα, καὶ ἂς ἔχει νομοθετηθεῖ πρὶν τόσα χρόνια.

Ὅσο γιὰ τὰ τεχνικὰ σχολεῖα, θὰ ἔπρεπε νὰ διατυπωθοῦν ἐκεῖνες οἱ κριτικὲς, ἐκεῖνες οἱ προϋποθέσεις ποῦ θὰ ἀντιστάθμιζαν ὅσο γίνεται περισσότερο τὴν κοινωνικὴ ἀνισότητα ἡ ὁποία θὰ προσανατολίσαι τὰ παιδιὰ ἀπὸ ἀδικημένες οικονομικὰ τάξεις πρὸς τὰ Τεχνικὰ-Ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα, πράγμα ποῦ θὰ γίνεῖ ἐάν καὶ ἐφόσον ἡ μεταρρύθμισι ἐφαρμοστεῖ στὸ σύνολο τῆς καὶ δημιουργηθοῦν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ λειτουργία τῆς—θὰ ἔρθουμε στὸ θέμα αὐτὸ παρακάτω.

Ἐπὶ ἄλλο ἔχει καὶ ἓνα ἄλλο πρόβλημα. Στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, ἐδῶ καὶ πολλὲς δεκαετίες, τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς ἐκπαίδευσης, τὴ στροφὴ πρὸς τὶς θετικὲς ἐπιστήμες, τὴ μετατροπὴ τοῦ προγονόπληκτου καὶ ἀποστειρωμένου ἀπὸ ὅλα τὰ μικρόβια τῆς γνώσης καὶ τῆς κριτικῆς σκέψης ἐλληνικοῦ γυμνασίου σὲ μοχλὸ τῆς ἀνάπτυξης, ὅλα τοῦτα τὰ διεκδικοῦν φιλελεύθερες δυνάμεις. Ἀπὸ τὸ 1929 ὡς τὸ 1964, τὶς διεκδικήσεις αὐτὲς καταπολεμοῦν ὄσοι φοβοῦνται ὅτι ἡ κοινωνικὴ κίνηση θὰ συμπαρασύρει ὀλόκληρον τὸ κοινωνικὸ οἰκοδόμημα σὲ πτώση. Δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο ὅτι ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ἡ μεταρρυθμιστικὴ αὐτὴ τάσι στὴν ἐκπαίδευσι ξαναεμφανίζεται μετὰ τὶς οικονομικὲς ἀλλαγὲς τῆς δεκαετίας 1950-1960, ὅταν δηλαδὴ μιὰ μερίδα τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀφοῦ τὸ κλονιζόμενον κοινωνικὸ οἰκοδόμημα ἔχει σχετικὰ ἰσορροπήσει προτείνει μιὰ οικονομικὴ πολιτικὴ ἡ ὁποία, μὲ χίλιες ἀντιφάσεις καὶ ἄλλες τόσες ἀναστολές, τείνει πρὸς κάποιον ὀρθολογικὸ προγραμματισμὸ μιᾶς οικονομικῆς ἀνάπτυξης.

Ἡ πρόθεσι τῶν νομοθετῶν πάνω σ' αὐτὸ εἶναι σαφής. Ἡ παράγραφος 8 τοῦ ἀρθροῦ 1 τοῦ νόμου ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ γράφει: «Ἡ ἀνάπτυξι τῆς Τεχνικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Ἐκπαίδευσεως γίνεται βάσει Πενταετοῦς Προγράμματος, ἐκπονουμένου ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Ἐργασκευμάτων καὶ ἐντασσομένου εἰς τὸ ἐν γένει πρόγραμμα ἀναπτύξεως τῆς

χώρας». Τεχνοκρατική είναι λοιπόν, θεωρητικά τουλάχιστον, η τάση με την έννοια ότι επιδιώκει, ή έστω διατυπώνει την επιδίωξη, να προγραμματίσει τις ανάγκες της οικονομίας και της αγοράς εργασίας και να μεθοδεύσει και να προσανατολίσει τις σπουδές αλλά και τους σπουδάζοντες με στόχο την αποτελεσματικότερη εξυπηρέτηση των αναγκών αυτών.

Η αναπτυξιακή αυτή λογική δεν μπορεί να πολεμηθεί με ήθικοπολιτικούς αφορισμούς. Δεν μπορεί να άμφισβητείται η οικονομική ανάπτυξη, παρά μόνο η κατεύθυνσή της και οι στόχοι της. Δεν μπορεί να άμφισβητείται η αρχή να εξυπηρετεί το εκπαιδευτικό σύστημα τις ανάγκες της οικονομίας, αλλά η κατεύθυνση της οικονομίας και η κοινωνική βάση των αναγκών της. Όσο για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, στον τεχνοκρατικό όρθολογισμό δεν μπορεί να αντιπαρατεθεί παρά η αντίληψη που θέτει το πρόβλημα της κοινωνικής χρησιμότητας της γνώσης, καθώς και η διεκδίκηση των προϋποθέσεων που θα άναστέλλουν και θα άμβλύνουν την κοινωνική και οικονομική άνισότητα άντι να την τονίζουν, όπως την τονίζει ο τεχνοκρατικός όρθολογισμός —θα ξανάρθουμε στο θέμα αυτό παρακάτω.

Τι επιδιώκει ο νόμος ή η ταξική λογική της προόδου

Ο νόμος για την τεχνική εκπαίδευση μετατρέπει σε «διπλή» την εκπαιδευτική πυραμίδα. Κατασκευάζει δηλαδή στη θέση του ενός άγωγού (ο οποίος αφήνει την πλειοψηφία των παιδιών έξω από το σχολείο), δύο κύριους άγωγούς (οι όποιοι τείνουν να ένωματώσουν το σύνολο των παιδιών) και οι όποιοι όδηγουν ο ένας στα Τεχνικά—Έπαγγελματικά Σχολεία και ο άλλος στα πανεπιστήμια και τα πολυτεχνεία.

Η νέα σχολική πυραμίδα θα μπορούσε να διαγραφεί με το παρακάτω σχήμα:

Όπως φαίνεται, ο βασικός σταθμός του δεξιού άγωγού (τεχνική) είναι τα Τεχνικά—Έπαγγελματικά Σχολεία, που τοποθετούνται άνάμεσα στο γυμνάσιο και το λύκειο, όπου οι άπόφοιτοι του γυμνασίου γράφονται χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις και φοιτούν για ένα έως δύο χρόνια. Πρόκειται για το βασικό σταθμό, καθώς η πυραμίδα τείνει να προκαλέσει στο τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης τρία ρεύματα: ένα μαζικό προς τα Σχολεία αυτά, και δύο πολύ μικρότερα: το ένα από το γενικό λύκειο προς την άνώτατη εκπαίδευση και το άλλο από το τεχνικό λύκειο προς την «άνωτερη» τεχνική-επαγγελματική. Για να επιτευχθεί ο παραπάνω σκοπός: α) η έγγραφη στα Τεχνικά—Έπαγγελματικά Σχολεία γίνεται χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις, και β) η έγγραφη στο τεχνικό λύκειο γίνεται για τους άποφοίτους των Σχολών αυτών μετά από εισαγωγικές εξετάσεις αλλά *κατευθείαν στο τρίτο εξάμηνο*, δηλαδή στη μέση των σπουδών.

Η γέφυρα αυτή θα σπρώξει προς τα Τεχνικά—Έπαγγελματικά Σχολεία όχι μόνο εκείνους από τους μαθητές που θα άμφισβάλουν για τη δυνατότητά τους να πετύχουν στις εξετάσεις του γενικού ή του τεχνικού λυκείου, αλλά και εκείνους που τα κριτήριά τους τα καθορίζουν αίτια άσστηρά κοινωνικά και οικονομικά. Και το ίδιο γιατί τους προσφέρεται μαζί με τη θεωρητική δυνατότητα να τελειώσουν το λύκειο μιά επαγγελματική εξασφάλιση που θα βαρύνει στην επιλογή. Έτσι, κοινωνικοί και οικονομικοί καθαρά παράγοντες θα σπρώξουν τους λιγότερο προνομιούχους προς τα Σχολεία αυτά, άνεξάρτητα με την ικανότητα που και αυτή δεν είναι καθόλου κοινωνικά οδδέτερη.

Ένας από τους βασικούς θεωρητικούς και πρωτεργάτες εδώ και πολλά χρόνια της μεταρρυθμιστικής αυτής αντίληψης, ο Ε. Π. Παπανούτσος, έγραφε πρόσφατα, με τίτλο «Έπαγγελματικά σχολεία: είναι συμφέρουσα ή στροφή προς την τεχνική εκπαίδευση» (στο Βήμα 20.2.77), τα παρακάτω: «Και όμως άκούστηκε από το στόμα πολιτικών (...) η αντίρρηση ότι πίσω από το σύστημα τοίτο ύπάρχει η ύστεροβουλία ν' άνακοπεί ο δρόμος των παιδιών του λαού προς τις άνωτερες —πανεπιστημιακού επιπέδου— σπουδές, για να τραπούν προς τα τεχνικά σχολεία, έπειδή τα μονοπώλια στην Έλλάδα χρειάζονται πολλούς και φτηνότερα πληρωνόμενους τεχνίτες».

Μπορεί ο συγγραφέας να έχει δίκιο για την ύστεροβουλία, με την έννοια ότι τα κοινωνικά δεδομένα και οι πολιτικές άποφάσεις δεν έχουν ήθική διάσταση, ούτε επιδέχονται ήθική άξιολόγηση. Ο δρόμος όμως προς τις πανεπιστημιακές σπουδές των λίγων παιδιών από φτωχά κοινωνικά στρώματα, που σήμερα άνεβαίνουν ως εκεί, θα άνακοπεί *όπωςδήποτε* και μάλιστα με μαθηματική άστηρότητα, εάν η μεταρρύθμιση εφαρμοστεί όλοκληρωμένα για κάμποσα χρόνια.

Η πυραμίδα που ζωγραφίσαμε ρέπει σαφώς προς τα δεξιά, από το γενικό στο τεχνικό, ενώ η αντίθετη φορά δεν εξασφαλίζεται ούτε καν τυπικά. Έτσι, από τη στιγμή που θα γίνει η επιλογή προς τον ένα ή τον άλλο άγωγό, ο δρόμος εκείνων που θα άκολουθήσουν τον τεχνικό είναι άποφασισμένος: δεν θα φτάσουν ποτέ ένω από τα Τεχνικά—Έπαγγελματικά Σχολεία. Στο σημείο αυτό θα έπρεπε να σημειώσουμε παρενθετικά ότι η πυραμίδα είναι, όπως άναφέραμε στην αρχή, δικαιότερη από το 1965. Τοποθετεί την επιλογή στα 15 χρόνια, ενώ το νομοσχέδιο του '65 προέβλεπε δύο τύπους γυμνασίου, γενικό και τεχνικό, και άπαιτούσε την επιλογή στα 12 χρόνια. Η διαφορά αυτή είναι ουσιαστική γιατί η ηλικία στην όποια οι μαθητές άναγκάζονται να κάνουν τη βασική επιλογή κατεύθυνσης έχει μεγάλη σημασία: η δυτική κοινωνιολογία έχει άποδείξει πως όσο νωρίτερα γίνεται η επιλογή αυτή, τόσο τα κοινωνικά πρόνομια και η οικονομική κατάσταση της οικογένειας παίζουν τον καθοριστικό, τον άποφασιστικό ρόλο.

Η πυραμίδα λοιπόν ρέπει σαφώς προς τα δεξιά και, επιπλέον, από το τεχνικό λύκειο δεν ύπάρχει δρόμος προς την άνώτατη εκπαίδευση. Η διακεκομμένη γραμμή που σημαίνει «ύπο δρους» άποτελεί νομικό τέχνασμα για να άποσιωπηθεί το πρόβλημα της άδικίας ενός τέτοιου έμποδίου. Από το τεχνικό λύκειο ο νόμος προβλέπει έξοδο προς την αγορά εργασίας, δυνατότητα πρόσβασης στην άνώτερη εκπαίδευση και προσθέτει: «Οι άπόφοιτοι (...) δύνανται να εισάγονται (...) ως και εις τα Άνώτατα Έκπαιδευτικά Ίδρύματα (...) ύπό τον όρον ότι έχουν άκολουθήσει επιτυχώς, κατά την διάρκεια της φοιτήσεώς των εντός του Λυκείου, τα διά την εισαγωγήν εις εκάστην συγκεκριμένην Άνωτάτην Σχολήν άπαιτούμενα πρόσθετα μαθήματα, άτινα όρίζονται διά Π.Δ...» (άρθρο 10).

Στα πανεπιστήμια μας φοιτούν σήμερα, κατά την ΕΣΥΕ, 25% περίπου γιοί άγροτών και 18% περίπου έργατών. Οι άριθμοι αυτοί άφήνουν κάποιες άμφισβολίες γιατί οι κατατάξεις της στατιστικής Ύπηρεσίας είναι μερικές φορές περίεργες. Πάντως είναι άπολύτως βέβαιο ότι η έκπροσώπηση των παιδιών από φτωχές τάξεις είναι στην Έλλάδα άσύγκριτα ψηλότερη άπ' ό,τι στις δυτικές βιομηχανικές χώρες. Η τάση λοιπόν είναι να μειωθεί. Έτσι κι άλλως άποτελεί κοινό τόπο το πρόβλημα της ύπερπαραγωγής πτυχιούχων. Ο Ε. Π. Παπανούτσος έγραφε πριν από πέντε χρόνια, με τίτλο «Πότε θα σταματήσει: η «σφαγή» στα Προπύλαια» (Τά Νέα, 4.11.72), για το θέμα αυτό: «Ύπάρχει τρόπος να γίνει

κατά τό δυνατόν ψυχολογικά καί κοινωνικά άνώδυνο τό κλεισιμο τής πανεπιστημιακής πόρτας στους νέους πού δέν θά θεωρηθούν Ικανοί γιά άνώτατες σπουδές. Πρώτα: νά πεισθούν οί Ίδιοι (μέ τόν άντικειμενικό έλεγχο τών πνευματικών άποσκευών τους) οτι έχουν Ισως πολλά άλλα προσόντα, δχι, όμως, καί εκείνα πού απαιτεί τό πανεπιστήμιο. Καί δεύτερο: ν' άνοιχτούν γι' αυτούς *έγκαίρως* άλλοι εκπαιδευτικοί δρόμοι πού θά τούς εξασφαλίσουν καί φωτισμό του πνεύματος καί εϋδοκίμηση στην πρακτική ζωή».

Η τάση είναι λοιπόν ό αριθμός τών φοιτητών νά μειωθεί. Συγχρόνως, ό άγωγός τής τεχνικής εκπαίδευσης θά επιτρέψει ώστε ή μείωση αυτή νά γίνει άρκετά *έγκαίρα*. Άναγκαίο αποτέλεσμα θά είναι ή πολύ αυστηρότερη κοινωνική επιλογή άνάμεσα στους δύο άγωγούς καί ή εξαφάνιση τής κοινωνικής κινητικότητας μέσα από τό σχολείο, τήν όποία σήμερα επιτρέπει ή γενική, κοινωνική καί εκπαιδευτική ύπανάπτυξη.

Ό δράκος τής τεχνοκρατίας καί ό βροντόσαυρος τής ύπανάπτυξης

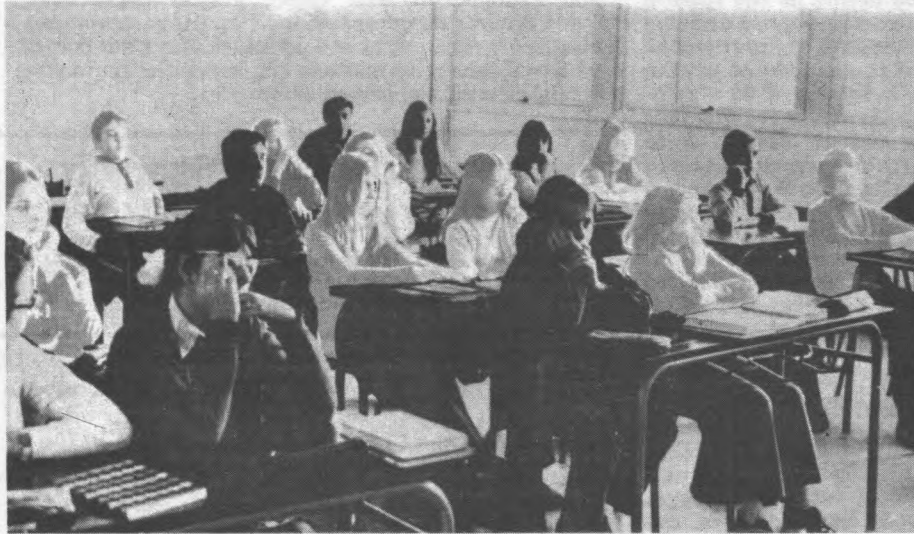
Η πυραμίδα πού κατασκευάζει ό νέος νόμος έμπεριέχει έντονη αξιολογική διαφοροποίηση τών δύο άγωγών του τεχνικού καί του γενικού. Τό γενικό δηλαδή λυκείο δέν είναι ισότιμο μέ τό τεχνικό: ό δρόμος πρós τά πανεπιστήμια αλλά καί τά πολυτεχνεία είναι άνοιχτός μόνο γιά τόν άπόφοιτο του γενικού λυκείου. Ό άπόφοιτος του τεχνικού λυκείου —όπως θά ήταν φυσικό, άν τά σχολεία ήταν ισότιμα— δέν μπορεί νά δοκιμάσει τήν είσοδό του στό Πολυτεχνείο.

Η αξιολογική αυτή διαφοροποίηση θά λειτουργήσει άνασταλτικά στην «έμφαση» πού θέλει ή κυβέρνηση νά δώσει στην τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση καί στή σαφώς διατυπωμένη πρόθεσή της, όπως έγραφε καί ή κυβερνητική ανακοίνωση γιά τήν παιδεία (ήμερήσιος τύπος τής 29ης Ίαν. 1976), τό «πολυπληθέστερο μέρος τών μαθητών» νά συνεχίζει μετά τό γυμνάσιο τίς σπουδές του στόν τεχνικό κλάδο. Για νά πεισθούν όμως οί χιλιάδες μαθητές, πού παραδοσιακά στρέφονται πρós τό γενικό γυμνάσιο, νά κάνουν τήν άλλη επιλογή, πρέπει ή επιλογή αυτή νά είναι, θεωρητικά τουλάχιστον, ισότιμη, καί νά άφήνει, θεωρητικά τουλάχιστον, άνοιχτές τίς ίδιες πόρτες πρós τή συνέχιση τών σπουδών.

Η άναπτυξιακή λογική πού στηρίζει τή μεταρρύθμιση είναι διστακτική καί άντιφατική. Οί υπεύθυνοι έχουν τό πρόβλημα του υπερπληθυσμού τών γενικών γυμνασίων καί τών άνωτάτων σχολών. Η τάση νά τό λύσουν έχει επανειλημμένα προκαλέσει τή διατύπωση τής άποψης πώς ό λαός πρέπει νά πεισθεί νά μήν περιφρονεί τήν εκπαίδευση τής «εργατικής φόρμας», νά πάψει νά έχει προκατάληψη κατά τής χειρωνακτικής εργασίας. Αυτό είναι άδύνατο σέ μιá κοινωνία όπου *κυριαρχούν* οί άκριβώς άντίθετες αξιολογήσεις, αλλά καί πάλι τό πρόβλημα δέν είναι μόνο ιδεολογικό. Η εκπαίδευση τής «εργατικής φόρμας» είναι άθλιότατη, τό διδακτικό προσωπικό άκατάλληλο, οί επαγγελματικές προοπτικές πού άνοίγει καθόλου αξιοζήλευτες, ή οικονομική εξασφάλιση άνύπαρκτη. Επιπλέον, ή κοινωνία πού επιφυλάσσει στόν εργατικό καί άγροτικό πληθυσμό της συνθήκες ζωής μέσα σέ οικονομική, μορφωτική καί πολιτιστική άθλιότητα, όπου ή κατανάλωση τών αγαθών, όλικών καί πνευματικών, αποτελεί κοινωνικό προνόμιο, δέν μπορεί μέ τό στόμα τών εκπροσώπων της νά ζητάει από τούς νέους νά «διαλέξουν» κιόλας μέ τή θέλησή τους τήν κοινωνική αυτή θέση.

Άκόμα όμως κι άν περιοριστούμε στόν τομέα τής εκπαίδευσης, ό συνωστισμός τών λίγων φτωχών, πού τό εκπαιδευτικό σύστημα δέν άπολατίζει έξω από τούς κόλπους του δίχως κανένα εφόδιο, μπροστά στίς πύλες τών πανεπιστημίων όφείλεται τόσο στην έλλειψη άλλων διεξόδων, όσο καί στή χαμηλοτάτου επιπέδου εξασφάλιση, μορφωτική καί επαγγελματική, πού προσφέρουν τά ίδια τά πτυχία τών άνωτάτων σχολών. Δηλαδή, όταν τό μέγιστο τής προσπάθειας καί τό άνώτερο δυνατό μορφωτικό επίπεδο προσφέρει, σ' ό,τι άφορā τήν πλειοψηφία τών σχολών καί τών πτυχίων, μιá κοινωνική θέση καί μιá επαγγελματική εξασφάλιση ισότιμη μέ εκείνη πού στίς βιομηχανικές χώρες δίνει τό άπολυτήριο του γυμνασίου, πώς είναι δυνατό τά άτομα νά πεισθούν νά «διαλέξουν» άκόμα χαμηλότερα;

Είπαμε παραπάνω ότι από τό 1929 τήν άνάπτυξη τής τεχνικής εκπαίδευσης διεκδικούν οί φιλελεύθερες δυνάμεις. Η άντίληψη πού βλέπει τό σχολείο ένσωματωμένο στην κοινωνία καί προσαρμοσμένο στίς άνάγκες τής οικονομίας γεννήθηκε τήν παραμονή του αιώνα μας. Διατυπώθηκε σαφέστατα τό 1913 από τό βενιζελικό κόμμα. Τό ίδιο κόμμα μέσα σέ άλλες κοινωνικές συνθήκες, δοκίμασε νά βάλει τά πρώτα θεμέλια του σχολείου αυτού τό 1929. Άπό τότε θά χρειαστεί νά φτάσουμε στό

Έπιλογή: ό καλός κι... ό κακός

1964 για να ξαναπειραχθεί με συνοχή και συνέπεια, αφού γίνουν μερικές διατακτικές κι άποτυχημένες προσπάθειες το 1959. Οί φιλελεύθερες δηλαδή δυνάμεις προσπαθούν από το 1929 και δέν κατάφεραν ακόμα να επιβάλουν τό αστικό σχολείο. Καί ή ιστορία επαναλαμβάνεται, αν θυμηθούμε ότι ή κριτική του Γληνού στη μεταρρύθμιση του 1929, τόν 'Ιούλιο αυτού του χρόνου στην εφημερίδα 'Ακρόπολη έλεγε: νομοθετούν τήν εκπαιδευτική αλλαγή δίχως τίς προϋποθέσεις για τήν εφαρμογή της.

Γιά τήν ελληνική αυτή «ιδιοτυπία» τής μακρόχρονης και μοιραίας άποτυχίας πού παραμονεύει κάθε φιλελεύθερη προσπάθεια, θά έπρεπε κάποτε οι φορείς τής φιλελεύθερης αυτής αντίληψης και τής αντίστοιχης πολιτικής να αναρωτηθούν σε ποίο βαθμό εϋθύνονται για τό τόσο σταθερό «πεπρωμένο».

'Η αναπτυξιακή λογική είναι πράγματι άτολμη και αντιφατική. Πώς θά δημιουργηθεί ή τεχνική εκπαίδευση, πώς θά εφαρμοστεί ο νόμος δίχως να εξασφαλιστεί ή ισότιμη στίς προοπτικές οικονομικής έστω εξασφάλισης σ' αυτούς πού θά διαλέξουν τόν προτεινόμενο ως χειρότερο δρόμο; Πώς θά άναπτυχθεί ή τεχνική εκπαίδευση αν δέν εξασφαλιστούν οι προϋποθέσεις για τή γενίκευση του υποχρεωτικού κύκλου; Πώς θά άναπτυχθεί ή τεχνική εκπαίδευση όταν ή κρατική παρέμβαση στό χώρο των Α.Ε.Ι λειτουργεί με τήν αντίθετη λογική; 'Αναρωτήθηκε κανείς αν στό νέο πανεπιστήμιο τής Θράκης τόσο ή περιοχή όσο και ή οικονομία χρειάζονταν πριν άπ' όλα μία νομική σχολή; Σέ ποιά αναπτυξιακή λογική στηρίζεται ή προτεραιότητα τής ίδρυσης μιας φιλοσοφικής σχολής στό αυριανό πανεπιστήμιο Κρήτης;

Μέ λίγα λόγια, ή κριτική του νόμου για τήν τεχνική εκπαίδευση έμποδίζεται από τά δεδομένα πού θά άναστειλουν τήν εφαρμογή του. Δέν αντιμετωπίζονται οι προϋποθέσεις ούτε για τή γενίκευση του υποχρεωτικού σχολείου, ούτε για τή δημιουργία τεχνικού τομέα και παράλληλης ανάπτυξης των θετικών επιστημών.

'Η εφαρμογή του νόμου θά δημιουργούσε σίγουρα νέες συνθήκες. Θά γιάτρευε τό εκπαιδευτικό σύστημα από δύο χρόνιες έγγενεις ασθένειες: τή μαζική παραγωγή άγραμμάτων και τήν παράλληλη υπερπαραγωγή πτυχιούχων άνωτάτων και θεωρητικών επιστημών. 'Η εφαρμογή του νόμου και ή λειτουργία τής νέας πυραμίδας για δεκαπέντε χρόνια θά μπορούσε να εξαλείψει τόν αναλφαβητισμό, να γενικεύσει τά 9 χρόνια υποχρεωτικής εκπαίδευσης και θά μείωνε με τήν έμφαση προς τόν τεχνικό άγώγο τούς υποψήφιους στό άνώτατο ίδρύματα. Τά δύο πρώτα άποτελέσματα θά ήταν σίγουρα εϋνοικά για τίς πλατύτερες μάζες πού ζούν σε μεγάλη μορφωτική άθλιότητα. 'Αρα ή εφαρμογή θά είχε όρισμένες σημαντικές και θετικές συνέπειες για τούς πολλούς. Καί αυτό ή αντιπολίτευση όφειλε να τό τονίσει. 'Όπως όφειλε να εξηγήσει τήν άτολμία των πρωτεργατών πού μεγάλο ρόλο έπαιξε στό να έκκρεμεί ή περίφημη μεταρρύθμιση μισόν αιώνα τώρα, γιατί τήν άναστέλλει ή άνισόρροπη, άνορθολογική και έξαρτημένη ελληνική οικονομία.

Τό αστικό δηλαδή σχολείο πού προτείνουν, τό ναρκοθετούν οι ίδιες οι αστικές δυνάμεις, πού χρειάστηκαν 50 χρόνια, αν μετρήσουμε μόνο από τό 1917, για να βάλουν τή δημοτική στό σχολείο, πράγμα πού, όπως λεγόταν από τό 1913, άποτελεί προϋπόθεση για τή δημιουργία τής τεχνικής εκπαίδευσης.

'Όλα τούτα σημαίνουν ότι ή κριτική τής τεχνοκρατικής άπειλής είναι σχήμα λόγου δανεισμένο από άλλες κοινωνίες. Δέν άπειλεί τήν 'Ελλάδα τό τεχνοκρατικό τέρας, καθώς δέν έχει βιομηχανία, καθώς δέν υπάρχει καθόλου παραγωγική οικονομική δραστηριότητα, κα-

θώς τό κεφάλαιο συμπεριφέρεται όπως πριν αιώνες στη δύση, τόν καιρό τής πρωταρχικής συσσώρευσης, επιδιώκοντας τό μέγιστο άμεσο κέρδος και άδιαφορώντας για τήν επένδυση, καθώς τό κράτος δέν τολμάει να κάνει ένα βήμα παρεμβατισμού, καθώς, με άλλα λόγια, τεχνοκρατική δέν μπορεί να είναι μία οικονομία πού άποτελείται από τήν κεδροσκοπία των έμπορικων άντιπροσώπων και τίς καταθέσεις στίς έλβετικές τράπεζες.

Γιά τους όμως βλέπουν τόν τεχνοκρατικό πολιτισμό μιας συγκεκριμένης δυτικού τύπου κοινωνίας σαν πρότυπο ιδανικό για μίμηση, θά έπρεπε να θυμίσουμε πως αυτή ή σχολική πυραμίδα έχει ύπάρξει και λειτουργήσει πολλές δεκαετίες στίς χώρες-πρότυπα. 'Έχει άποδείξει τίς αστηρότατες ταξικές έπιλογές πού επιβάλλει, τήν εξαίλιψη τής κοινωνικής κινητικότητας πού επιφέρει. 'Ετσι δέν πρέπει ούτε να υπάρχουν ούτε να καλλιεργούνται αυταπάτες. 'Η ένδεχόμενη εφαρμογή τής μεταρρύθμισης θά έφερνε, όπως είπαμε, εξαίλιψη του αναλφαβητισμού και γενίκευση τής υποχρεωτικής εκπαίδευσης, αλλά συγχρόνως θά έδιωχνε τά παιδιά των άργωτων και εργατών από τά πανεπιστήμια, ή κοινωνική προέλευση και μόνη θά ήταν εκείνη πού θά άποφάσιζε τήν έπιλογή του σχολικού δρόμου.

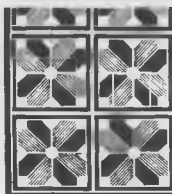
'Εχουμε ύψηλό ποσοστό φοιτητών από φτωχά κοινωνικά στρώματα, επειδή δέν έχουμε τεχνική εκπαίδευση, επειδή ή τοποθέτηση ενός παιδιού 14 χρόνων στην αγορά εργασίας έχει τόσο κακές προοπτικές, τόσο χαμηλό κέρδος και τόσο άμφίβολη επαγγελματική άσφάλεια, πού άποτελεί καλύτερη επένδυση ή έπίσης άμφίβολη πορεία του να σπρωχτεί με κάθε θυσία προς κάποιο δίπλωμα. 'Εχουμε ύψηλό ποσοστό φοιτητών από φτωχά κοινωνικά στρώματα, αλλά δέν έχουμε πανεπιστήμια, πράγμα πού φαίνεται και στους αριθμούς. Τό πολυτεχνείο δίνει πτυχία πού έχουν τήν υψηλότερη συμβολική και οικονομική αξία. Οι γιοί των άργωτων, πού εκπροσωπούνται με 25% στό σύνολο των Α.Ε.Ι. δέν άποτελούν παρά τό 10% των φοιτητών του 'Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, και τό 4% τής σχολής 'Αρχιτεκτόνων.

Και κάτι ακόμα: όλα τά άποτελέσματα τής λειτουργίας τής πυραμίδας αυτής στίς βιομηχανικές χώρες τά γνωρίζουμε. Δέν μπορεί σήμερα να υπερασπίεται κανείς τήν τεχνική παιδεία με έπιχειρήματα παλιωμένα πολλές δεκαετίες τώρα. 'Η πυραμίδα αυτή γίνεται άντικείμενο οξύτατης κοινωνικής κριτικής στίς χώρες πού εφαρμόζεται από καιρό, και οι κυβερνήσεις αναγκάζονται σε μεταρρυθμίσεις με στόχο τήν κοινωνική ισότητα μπροστά στη μόρφωση. Δέν είναι δυνατό να δανειζόμαστε τό πρότυπο τής πυραμίδας ξεχνώντας τίς βελτιώσεις πού επιχειρούνται.

ΜΗΝΙΑΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

αγωνας

βορειας ελλαδας

- ελληνική και διεθνής επικαιροτητα
- προβλήματα αναπτυξης του βορειο-ελλαδικου χωρου
- εργατικα ζητηματα
- συζητηση πανω σε θεωρητικα προβλήματα
- παρουσίαση πολιτικού βιβλιου

Στατιστικά στοιχεία γιά τήν εκπαίδευση

του Γιώργου Καρφή

Ἡ Ἑλλάδα σήμερα βρίσκεται σέ μιά κρίσιμη καμπή γιά τήν παραπέρα εξέλιξή της. Ἡ συνεχής ανάπτυξη πού γνώρισε τά τελευταία εἴκοσι χρόνια δημιούργησε τήν ἀνάγκη γιά βασικές ἀλλαγές στήν ὀργάνωση τῆς Οἰκονομίας, τῆς Διοίκησης καί τῆς Παιδείας.

Ἡ προοπτική γιά ἔνταξη τῆς Ἑλλάδας στήν Εὐρωπαϊκή Οἰκονομική Κοινότητα δημιουργεῖ καί αὐτή τήν ἀνάγκη γιά ποσοτικές καί ποιοτικές ἀλλαγές σέ ὅλους τομεῖς.

Ἔτσι, σήμερα, ἀνάμεσα στίς ἄλλες προσπάθειες πού γίνονται (ἢ πού πρέπει νά γίνουν), ἐπιχειρεῖται στή χώρα μας μιά εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Γιά νά μπορέσουμε νά δοῦμε τίς συνθήκες ὅπου συντελεῖται αὐτή ἡ μεταρρύθμιση, γίνεται μιά προσπάθεια συνοπτικῆς παρουσίασης τῶν ἐξελίξεων στόν τομέα τῆς παιδείας τά τελευταία χρόνια. Ἰδιαίτερα ἐξετάζεται ἡ πρωτοβάθμια καί ἡ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση, πού ἀποτελοῦν τίς βάσεις τοῦ εκπαιδευτικοῦ συστήματος. Ἐπίσης ἐξετάζεται ἡ ἐκπαίδευση τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τῶν δύο πρώτων βαθμίδων.

Στά 1971 τό 76% τῶν ἀγγραμμάτων εἶχε ἡλικία πάνω ἀπό 45 χρόνων καί τό 19% εἶχε ἡλικία μεταξύ 30 καί 45 χρόνων.

Ἐπίσης, στά 1971 τό 38% ἐκείνων πού δέν εἶχαν τελειώσει τό δημοτικό εἶχε ἡλικία πάνω ἀπό 45 χρόνων, τό 32% εἶχε ἡλικία μεταξύ 30 καί 45 χρόνων, καί τό 19% εἶχε ἡλικία μεταξύ 10 καί 14 χρόνων (δηλαδή ἕνα μεγαλύτερο μέρος ἀπό τό τελευταῖο ποσοστό θά τελείωνε ἀργότερα τό δημοτικό).

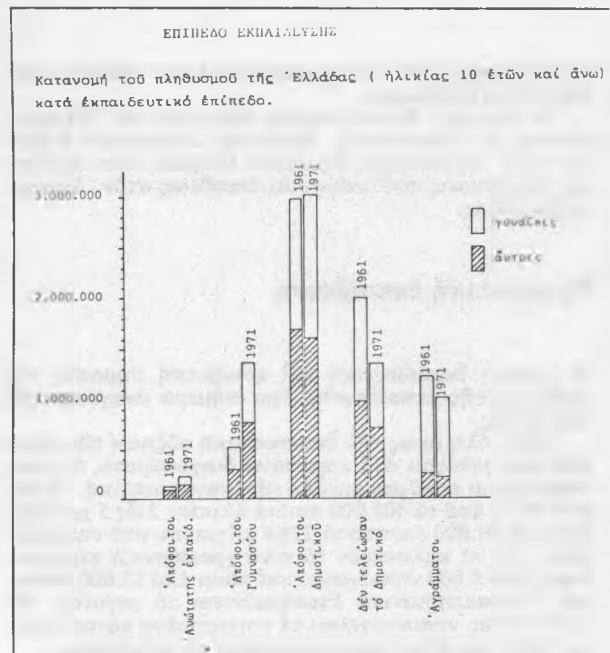
Ἀπό τά παραπάνω συμπεραίνεται ὅτι ὄχι μόνο ὁ ἀναλφαβητισμός τείνει νά ἐκλείψει στόν πληθυσμό νεαρῆς ἡλικίας, ἀλλά ἡ πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση ἔχει γίνῃ πραγματικά ὑποχρεωτική. Αὐτό σημαίνει πῶς ἡ ἐπέκταση τῆς ὑποχρεωτικῆς ἐκπαίδευσης καί στό γυμνάσιο, πού ἔχει κιόλας θεσμοθετηθεῖ, μπορεῖ τώρα νά πραγματοποιηθεῖ.

Ἀνάμεσα στά 1961 καί 1971 τά ἄτομα πού ἔχουν τελειώσει τή δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση ἔχουν ὑπερπλασιαστεῖ.

Μιά ἄλλη ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση εἶναι πῶς, τήν ἴδια περίοδο οἱ γυναῖκες πού ἔχουν τελειώσει τή δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση ἔχουν σχεδόν τριπλασιαστεῖ καί τείνουν νά γίνουν ἴσες σέ ἀριθμό μέ τοῦς ἄντρες.

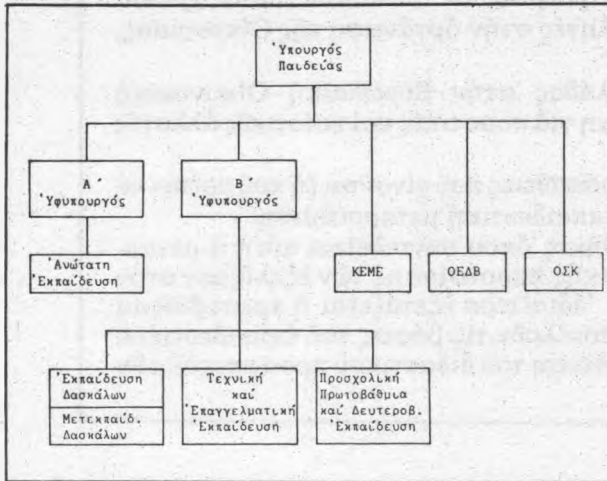
Ἡ ὀργάνωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος

Στήν Ἑλλάδα τό ἐκπαιδευτικό σύστημα εἶναι ἀπόλυτα

άντιφατικό. Στην πρωτοβάθμια και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση όλες οι αποφάσεις, ακόμα και οι επουσιώδεις, παίρνονται από το Υπουργείο Παιδείας. Δεν επιτρέπεται καμιά πρωτοβουλία, κανένας πειραματισμός όποιοδήποτε είδους όχι μόνο στο διδακτικό προσωπικό αλλά ούτε και στο εποπτικό προσωπικό, το οποίο έχει αποστολή την παρακολούθηση της σχολαστικής εφαρμογής των αποφάσεων του Υπουργείου.

Αντίθετα, στην ανώτατη εκπαίδευση όλες οι αρμοδιότητες έχουν άφθευτο στο θεσμό της έδρας, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ούτε ο πύο στοιχειώδης προγραμματισμός. Το Υπουργείο Παιδείας αποφασίζει μόνο για τις εισαγωγικές εξετάσεις, καθώς και για τον αριθμό των εισαγομένων (κι αυτό με βάση περισσότερο τη «χωρητικότητα» των διαφόρων Σχολών παρά τις κοινωνικές ανάγκες).

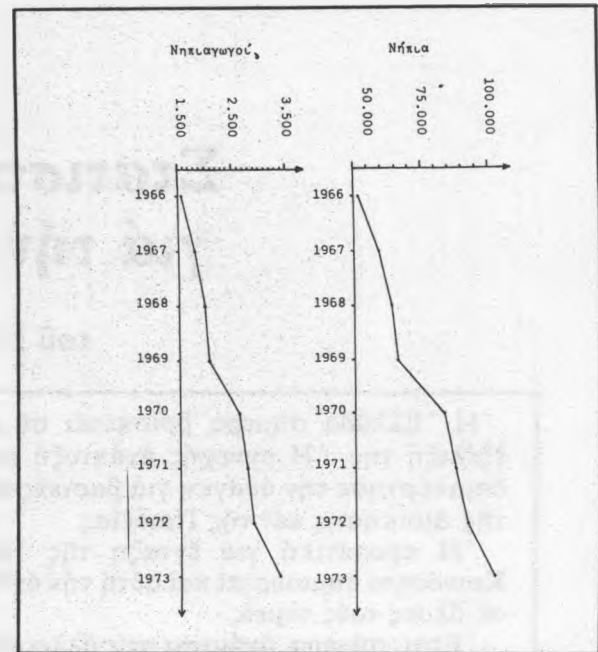
Η οργάνωση του Υπουργείου Παιδείας φαίνεται στο παραπάνω διάγραμμα.

Τό Κέντρο Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμορφώσεως, ό Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και ό Οργανισμός Σχολικών Κτιρίων είναι ιδιαίτερες διευθύνσεις που υπάγονται άπευθείας στον Υπουργό Παιδείας.

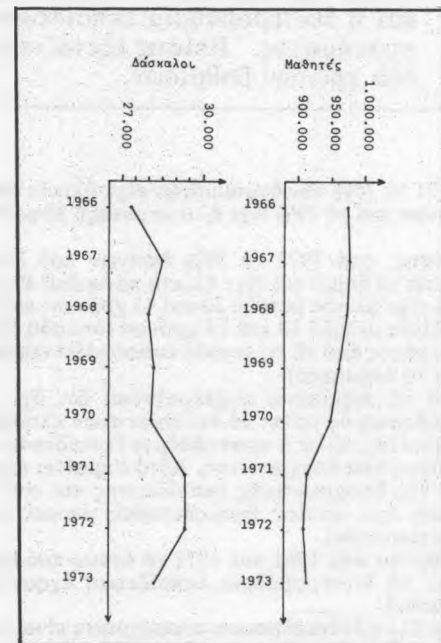
Προσχολική εκπαίδευση

Η μεγάλη εκπαιδευτική και κοινωνική σημασία της προσχολικής εκπαίδευσης έχει σήμερα αναγνωριστεί από όλους.

Παρ' όλη όμως την έντυπωσιακή αύξηση των μεγεθών που φαίνεται στα παραπάνω διαγράμματα, η κατάσταση είναι πολύ μακριά από την ικανοποιητική. Έτσι, στά 1971, από τά 408.000 παιδιά ηλικίας 3 ως 5 χρόνων, μόνο τά 91.000 (ποσοστό 22%) πήγαιναν στο νηπιαγωγείο. Για να καλυφθούν τά κενά χρειάζονται περισσότερες από 8.000 νηπιαγωγοί και πάνω από 12.000 αίθουσες. Χαρακτηριστικά επισημαίνεται τό γεγονός της λειτουργίας νηπιαγωγείων σε νοικιασμένα καταστήματα, όπου για άλλη χρησιμοποιείται τό πεζοδρόμιο.

Πρωτοβάθμια εκπαίδευση

Η μείωση του αριθμού των μαθητών όφειλεται στην υπογεννητικότητα και στη μετανάστευση.

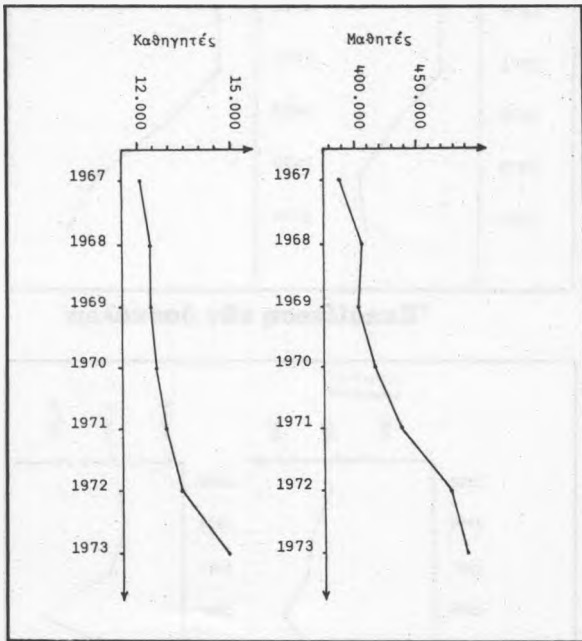
Από τά παραπάνω διαγράμματα προκύπτει πως η μέση αναλογία δασκάλων-μαθητών ήταν 1:33 στά 1973. Έξ αιτίας όμως της αυξανόμενης μετακίνησης του αγροτικού πληθυσμού προς τά αστικά κέντρα, στις μεγάλες πόλεις υπάρχουν τάξεις με περισσότερα από 50 παιδιά, ενώ στην έπαρχια υπάρχουν τάξεις με λιγότερα

από 10 παιδιά. Για να καλυφθούν τα κενά υπολογίζονται πως χρειάζονται πάνω από 10.000 δάσκαλοι και ακόμα περισσότερες αίθουσες.

Εβδομαδιαίο ωρολόγιο πρόγρ. Μαθήματα στο Δημοτικό	Τάξεις											
	Α		Β		Γ		Δ		Ε		ΣΤ	
	1976	1976	1976	1976	1976	1976	1976	1976	1976	1976	1976	1976
Θρησκευτικά	1	2	1	2	2	2	2	3	3	3	3	3
Ελληνική γλώσσα	8	9	9	9	10	9	10	9	9	9	9	9
Ιστορία					1	2	2	2	2	2	2	2
Εκπαίδευση περιβάλλοντος	3	4	3	6								
Γεωγραφία					2	3	2	3	2	2	2	2
Φυσική ιστορία					3	3	3	3	2	2	2	2
Πετραν. Φυσική-Χημεία									2	2	2	2
Μαθηματικά	3	3	3	3	3	4	3	4	4	5	4	5
Αγωγή του Πολίτη												1
Τεχνικά	3	3	5	3	6	4	6	4	4	4	4	3
Μουσική	2	3/2	2	3/2	2	2	2	2	2	2	2	2
Γυμναστική	2	3/2	2	3/2	2	2	2	2	2	2	2	2
Σύνολο	22	24	25	26	30	32	31	32	32	33	32	33

Όπως βλέπουμε στον παραπάνω πίνακα σχεδόν καμιά αλλαγή δεν έγινε τα τελευταία 63 χρόνια!...

Δευτεροβάθμια εκπαίδευση

Η συγκέντρωση του πληθυσμού στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη έχει προκαλέσει, όπως και στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, μεγάλη έλλειψη αίθουσών και καθηγητών. Έτσι σ' αυτές τις πόλεις συναντούμε τάξεις με 60 ή ακόμα περισσότερους μαθητές.

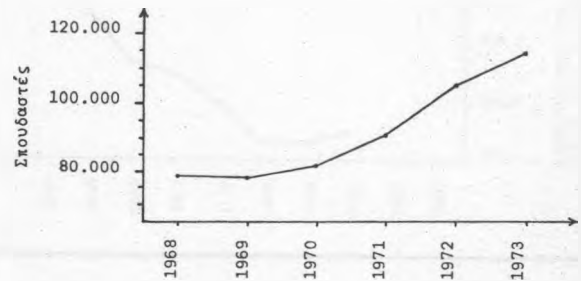
Ένα πολύ σημαντικό γεγονός είναι πως το 55% των καθηγητών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι πτυχιούχοι των Φιλοσοφικών και Θεολογικών Σχολών και μόνο το 25% είναι πτυχιούχοι των Φυσικομαθηματικών Σχολών.

Εβδομαδιαίο ωρολόγιο πρόγρ. Μαθήματα στο Γυμνάσιο και Λύκειο	Γυμνάσιο						Λύκειο							
	Α		Β		Γ		Α		Β		Γ			
	1975	1975	1975	1975	1975	1975	1975	1975	1975	1975	1975	1975		
Θρησκευτικά	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	2	
Αρχαία Ελληνικά	8	7	8	7	9	7	9	7	9	8	9	8	8	
Νέα Ελληνικά	5	4	4	4	3	4	3	4	3	4	3	4	4	
Λατινικά														
Εξένη γλώσσα		3	2	3	4	3	4	3	4	3	4	3	3	
Ιστορία	2	3	2	3	2	3	2	3	4	3	4	3	4	
Φιλοσοφία												2	4	2
Μαθηματικά	3	4	3	4	3	4	3	4	3	5	3	6	6	
Φυσικά	3	3	3	3	3	4	3	4	3	4	3	4	3	5
Γεωγραφία	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1
Υγιεινή							1	1						
Αγωγή του Πολίτη				1		2		1						
Τεχνικά	3	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1			
Μουσική	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1			
Γυμναστική	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	2
Σύνολο	33	35	33	36	33	36	36	38	36	38	36	38	36	38

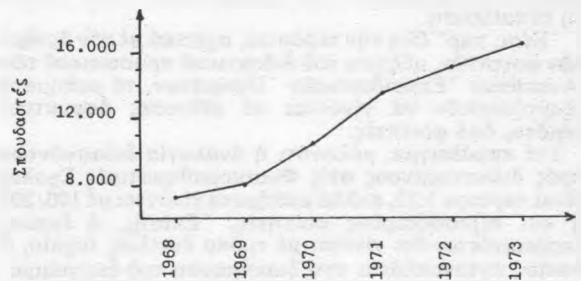
Με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που άρχισε το 1975-1976, οι ώρες διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών στο γυμνάσιο ελαττώνονται, με παράλληλη αύξηση των ωρών διδασκαλίας των μαθηματικών και των φυσικών.

Τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση

α) Τεχνική εκπαίδευση

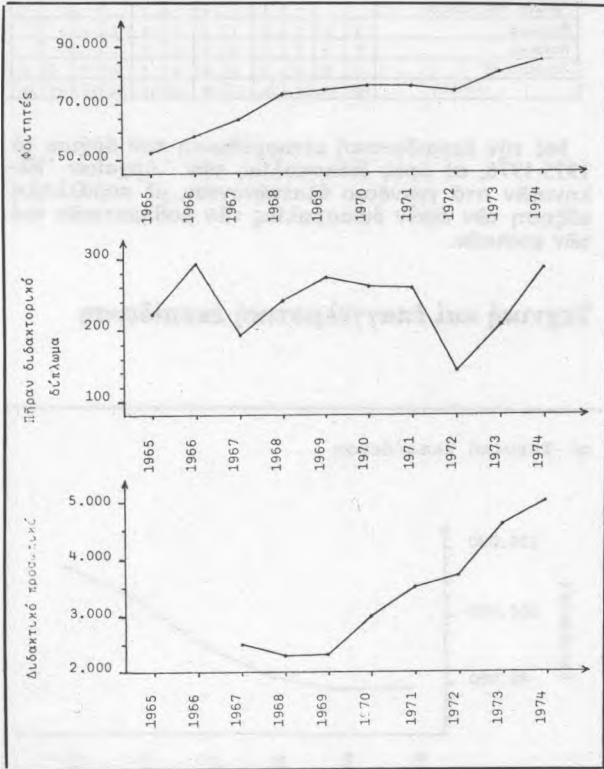

β) Επαγγελματική εκπαίδευση

Ός τώρα ή τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση βρισκόταν στό έλεος τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε πώς στά 1970, στην Αθήνα, τό 89% τών σπουδαστών φοιτούσαν σε ιδιωτικές σχολές. Η τεχνική και ή επαγγελματική εκπαίδευση άπαιτεί ριζικές αναθεωρήσεις πού ξεφεύγουν από τά όρια αϋτής τής έρευνας.

Ανώτατη εκπαίδευση

Από τά παραπάνω διαγράμματα γίνεται φανερή ή έλλειψη οργάνωσης και προγραμματισμού στην άνωτατη εκπαίδευση.

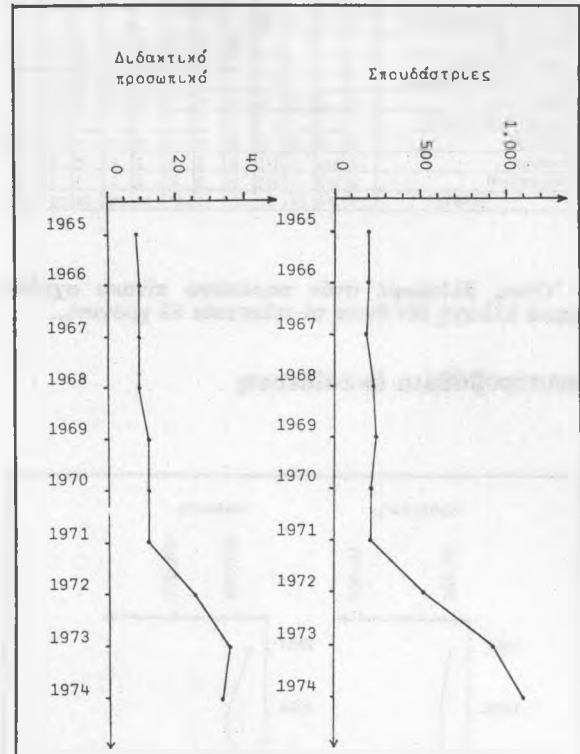
Έτσι, παρ' όλη τήν τεράστια, σχετικά με τόν αριθμό τών φοιτητών, αύξηση του διδακτικού προσωπικού τών Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ίδρυμάτων, τά μαθήματα εξακολουθούν νά γίνονται σε αίθουσες άσφυκτικές γεμάτες από φοιτητές.

Γιά παράδειγμα, μολοντί ή άναλογία διδασκόντων πρός διδασκομένους στις Φυσικομαθηματικές Σχολές είναι περίπου 1:12, πολλά μαθήματα γίνονται με 100, 200 ή και περισσότερους φοιτητές. Επίσης, ή έρευνα άποδεικνύεται ότι γίνεται με τρόπο έντελώς τυχαίο, ό όποιος άντανακλάται στη διακύμανση του διαγράμματος πού δείχνει πόσοι πύαν διδακτορικό δόλωμα.

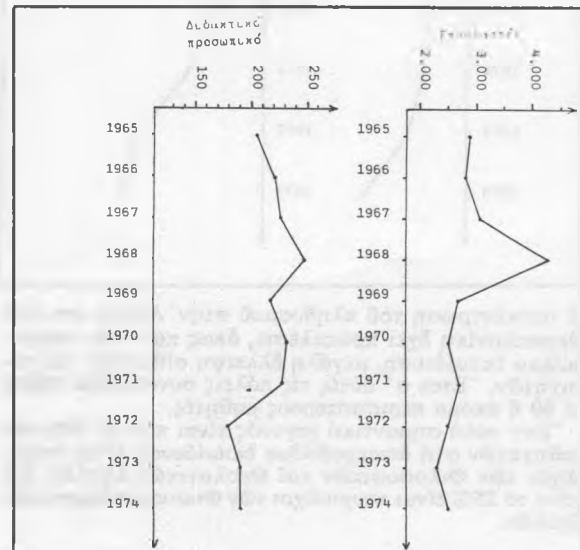
Εκπαίδευση τών νηπιαγωγών

Αν και από τό 1971 ύπάρχει μιά σημαντική αύξηση στον αριθμό τών σπουδαστριών στις Σχολές Νηπιαγωγών, όπως είδαμε στά προηγούμενα οι άνάγκες είναι άκόμα πύο μεγάλες.

Υπάρχει βέβαια και τό μεγάλο πρόβλημα τής αύξησης τών έτών φοίτησης (σήμερα είναι μόνο 2) καθώς και τής βελτίωσης του προγράμματος σπουδών.

Εκπαίδευση τών δασκάλων

Με τή μεταρρύθμιση του 1965 τὰ ἔτη σπουδῶν στὶς Παιδαγωγικὲς Ἀκαδημίες ἀυξήθηκαν ἀπὸ 2 σὲ 3. Ἔτσι ὑπάρχει στὸ παραπάνω διάγραμμα μιὰ ἀύξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σπουδαστῶν (φαινομενική) μεταξὺ 1966 καὶ 1968. Ἡ δικτατορία, στὰ 1968, ἐλάττωσε ξανά τὰ ἔτη σπουδῶν σὲ 2.

Ἐκτός ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς ἀύξησης τῶν ἐτῶν φοίτησης καὶ τῆς ἔνταξης τῶν Παιδαγωγικῶν Ἀκαδημιῶν (ὅπως καὶ τῶν Σχολῶν Νηπιαγωγῶν) στὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευση, ὑπάρχει τὸ οὐσιαστικὸ πρόβλημα τοῦ περιοχόμενου σπουδῶν.

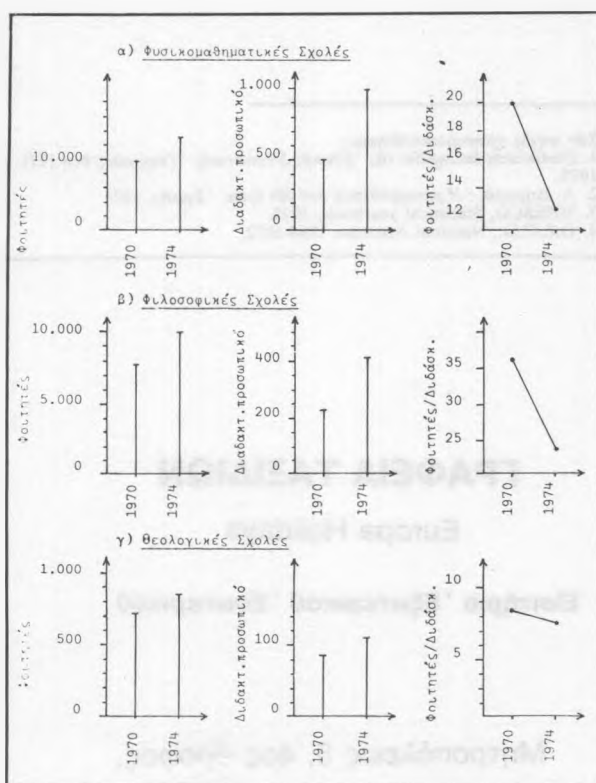
Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ εβδομαδιαῖο ὥρολόγιο πρόγραμμα τῶν Παιδαγωγικῶν Ἀκαδημιῶν, μόνον τὸ μάθημα «Εἰδικὴ Διδακτικὴ» μὲ 1 ὥρα τὴν ἐβδομάδα στὸ πρῶτο ἔτος καὶ 2 ὥρες στὸ δεύτερο ἔχει σάν ἀντικείμενο νὰ μάθει στοὺς σπουδαστὲς πῶς νὰ διδάσκουν ὄλα τὰ μαθήματα τοῦ δημοτικοῦ σχολείου!... Οἱ ὑπόλοιπες ὥρες ἀφιερώνονται εἴτε σὲ θεωρητικὰ μαθήματα (παιδαγωγικά, ψυχολογία κ.λπ.), εἴτε σὲ ἐπανάληψη γυμνασι-

ακῶν μαθημάτων (θρησκευτικά, ἱστορία, μαθηματικά κ.λπ.) χωρὶς συγκεκριμένους διδακτικούς σκοπούς.

Ὅσο γιὰ τὴν πρακτικὴ ἐξάσκηση τῶν σπουδαστῶν στὴ διδασκαλία, αὐτὴ γίνεται σύμφωνα μὲ πρόγραμμα καθοριζόμενο ἀπὸ τὸ διευθυντὴ τῆς Σχολῆς. Ὅταν ὁμως τὸ σύνολο τῶν ὥρῶν γιὰ τὰ διάφορα μαθήματα φτάνει τὶς 34 ὥρες τὴν ἐβδομάδα, καταλαβαίνουμε πόσος χρόνος περισεύει γιὰ τὴν πρακτικὴ ἐξάσκηση.

Ἐνα ἄλλο πρόβλημα εἶναι τὸ ὅτι, παρόλο πὸς τὰ ἔτη σπουδῶν στὶς Παιδαγωγικὲς Ἀκαδημίες εἶναι μόνον δύο, οἱ σπουδαστὲς δὲν ἔχουν καμιὰ δυνατότητα γιὰ μεταπτυχιακὲς σπουδές. Ἡ ὑπηρεσιακὴ μετεκπαίδευση τῶν δασκάλων (ὅπως καὶ τῶν καθηγητῶν στὴν δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση) ἀποβλέπει περισσότερο στὴν ἀπόκτηση διοικητικῶν ἱκανοτήτων παρά στὴν ἀνάπτυξη διδακτικῶν δεξιοτήτων. Ἐξάλου ὁ θεσμὸς τῶν ἐπιμορφωτικῶν σεμιναρίων εἶναι οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτος, ἂν καὶ οἱ ἐξελίξεις στὸν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης καθιστοῦν τὸ θεσμὸ αὐτὸ ἐντελῶς ἀναγκαῖο.

Ἐκπαίδευση τῶν καθηγητῶν

Στὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχει καμιὰ πανεπιστημιακὴ σχολὴ πὸς νὰ ἐκπαιδεύει τοὺς φοιτητὲς εἰδικὰ γιὰ νὰ γίνουν καθηγητὲς στὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση.

Ὡς καθηγητὲς διορίζονται βασικὰ πτυχιούχοι τῶν Φυσικομαθηματικῶν, Φιλοσοφικῶν καὶ Θεολογικῶν Σχολῶν τῶν Πανεπιστημίων.

Ἄν καὶ ἡ πλειοψηφία τῶν πτυχιούχων τῶν Φυσικομαθηματικῶν Σχολῶν ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση, τὸ μάθημα τῆς παιδαγωγικῆς διδασκα-

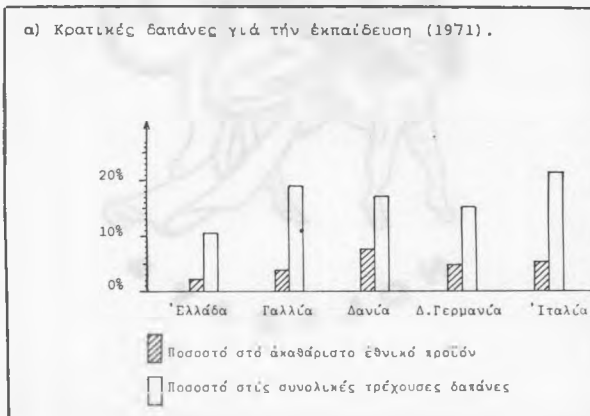
ται μόνον 2 ὥρες τὴν ἐβδομάδα στὸ πρῶτο ἔτος καὶ εἶναι προαιρετικὸ γιὰ τοὺς φοιτητὲς. Γιὰ νὰ διοριστῆ ἕνας πτυχιούχος τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς καθηγητὴ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἔχει παρακολουθήσει αὐτὸ τὸ μάθημα.

Σὲ ὁλόκληρη τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν τοῦ κανένα φοιτητῆ τοῦ πανεπιστημίου δὲν μαθαίνει πῶς νὰ διδάσκει τὰ μαθήματα τοῦ γυμνασίου καὶ τοῦ λυκείου. Μόνον οἱ φοιτητὲς τῶν Φιλοσοφικῶν Σχολῶν παρακολουθοῦν στὰ Πειραματικὰ Σχολεῖα τῶν Πανεπιστημίων ὀρισμένες ὥρες «ὑποδειγματικῆς διδασκαλίας».

Ὅσο γιὰ τὴν πρακτικὴ ἐξάσκηση αὐτὴ εἶναι ἀνύπαρκτη. Ἔτσι, τὰ μόνον ἐφόδια πὸς ἔχει ἕνας καθηγητὴς ὅταν ἀρχίζει νὰ διδάσκει εἶναι τὸ ἐνστικτὸ του καὶ τὰ προσωπικὰ του βιώματα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὸς ἦταν μαθητῆς (πὸς τὶς πλεονεκτήματα ποτὲς ἦταν δυσάρεστα).

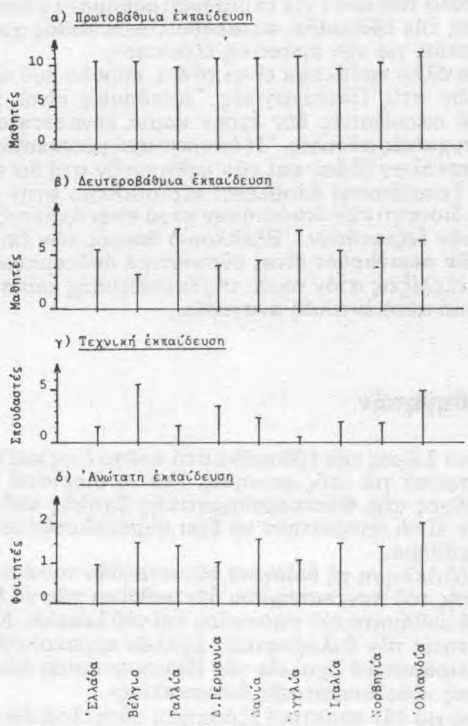
Συγκριτικὰ στοιχεῖα μὲ τὶς χώρες τῆς ΕΟΚ

Γιὰ νὰ ὁλοκληρωθῆ ἡ εἰκόνα τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης, τὴν ὥρα πὸς ἐτοιμαζόμαστε νὰ μοῦμε στὴν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα, παρουσιάζονται μερικὰ συγκριτικὰ στοιχεῖα πὸς ἀφοροῦν οἰκονομικά καὶ πληθυσμιακὰ μεγέθη.

β) 'Αριθμός μαθητών καί σπουδαστών στός 100 κατοίκους στός χώρες τής ΕΟΚ (1971).

Σάν πηγές χρησιμοποιήθηκαν:
 1. Στατιστικές επετηρίδες τής 'Εθνικής Στατιστικής 'Υπηρεσίας, έτη 1971-1975.
 2. Α. Δημαρά, 'Η μεταρρύθμιση πού δέν έγινε, 'Ερμής, 1975.
 3. UNESCO, Statistical yearbook; 1974.
 4. O.E.C.D., National Accounts 1964-1972.

ΓΡΑΦΕΙΑ ΤΑΞΙΔΙΩΝ

Europa Holidays

Είσιτήρια 'Εξωτερικού 'Εσωτερικού

Μητροπόλεως 5, 4ος όροφος,

τηλ. 3221454-5

Διεθνή Θέματα

ΑΙΘΙΟΠΙΑ: ΜΙΑ ΝΕΑ ΘΕΡΜΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΦΡΙΚΗΣ

Τρία χρόνια μετά την άνοδο των στρατιωτικών στην εξουσία ή κατάσταση στην Αιθιοπία παραμένει θολή, αν και μπορούμε να διακρίνουμε μερικά σημάδια που μās επιτρέπουν να διαμορφώσουμε γνώμη για τις κρίσιμες διαμάχες σ' αυτή την περιοχή της Αφρικής. Στις ειδήσεις για τό κλείσιμο προσθειών πέντε χωρών, την απέλαση ξένων ανταποκριτών, έρχεται να προστεθεί ή σφαγή 700 φοιτητών που επιβεβαιώνει δυστυχώς την άποψη ότι τό κλίμα τρόμου, καταπίεσης και ώμης βίας συνεχώς δξύνεται.

Πραγματικά, πάνω από 3.000 είναι οι εκκαθαρισθέντες με φυσική εξόντωση αντίταλοι του καθεστώτος, και οι πολιτικοί κρατούμενοι ξεπερνούν τούς 10.000. Μόνο στην περιοχή Σιντάμο «τέθηκαν εκτός μάχης 195 ανατρεπτικά στοιχεία» τό μήνα Απρίλιο, ενώ από την άρχή του χρόνου ό αριθμός φτάνει στους 350 σύμφωνα με τις κυβερνητικές ανακοινώσεις.

Σέ ποίο πλαίσιο εντάσσεται αυτή ή πολιτική άπροκάλυπτης βίας και ποιά ή σχέση της με την έσωτερική κατάσταση της Αιθιοπίας;

Τό ότι ή κατάσταση σ' αυτή τή χώρα ήταν κρίσιμη και περίπλοκη φαινόταν από μήνες. Στις υπάρχουσες συγκρούσεις στον αιθιοπικό περίγυρο (άπελευθερωτικό κίνημα στην Έρυθραία, διεκδικήσεις της Σομαλίας στην αιθιοπική περιοχή της Όγκαντέν¹, άποαποικισμός του Τζιμπουτί) προστίθεται ή δξυνοση των αντιθέσεων των μεγάλων δυνάμεων που επιδιώκουν τόν έλεγχο της περιοχής. Η διεθνική περιπλοκή στην περιοχή άποτυπώνεται πολύ καθαρά στις έντονες πολεμικές προετοιμασίες της Σομαλίας, Αιθιοπίας, και Σουδάν, στους έλιγμούς των ΗΠΑ και της Γαλλίας για να χρησιμοποιήσουν τό Τζιμπουτί ως στήριγμα των ίμπεριαλιστικών τους βλέψεων, την προτεινόμενη από την Κούβα και ύποστηριζόμενη από την ΕΣΣΔ δημιουργία Όμοσπονδίας μεταξύ Έμενης, Αιθιοπίας και Σομαλίας, ενώ παράλληλα τό Άπελευθερωτικό Μέτωπο της Έρυθραίας² έντεινει τή δράση του (έχει φτάσει στό σημείο να έλέγχει τά 90% του εδάφους της Έρυθραίας) και στην Αιθιοπία επικρατεί κλίμα άνοιχτού εμφυλίου πολέμου. Βρισκόμαστε συνεπώς σε μία φάση όπου τά έσωτερικά προβλήματα των έπιμέρους χωρών περιπλέκονται άκόμη περισσότερο λόγω της παρέμβασης των μεγάλων δυνάμεων, με άποτέλεσμα να δημιουργείται μία νέα έστία πολέμου.

1. Περιοχή στη Νότια Αιθιοπία, που κατοικείται βασικά από έξιαλαμισμένους νομάδες Σομαλούς. Η περιοχή αυτή διεκδικείται από τή Σομαλία και ήδη δρίσκεται υπό τόν έλεγχο της.

2. Η Έρυθραία ήταν Ιταλική άποικία ως τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο. Έν συνέχεια δρέθηκε υπό βρετανική έντολή και τό 1952, με άπόφαση του ΟΗΕ, συνδέθηκε με όμοσπονδιακούς δεσμούς με την Αιθιοπία. Τό 1962 ό αυτοκράτορας Χαϊλέ Σελασιέ προσάρτησε την Έρυθραία στην Αιθιοπία. Η άγρια καταπίεση του χριστιανικού και του μουσουλμανικού πληθυσμού έφερε τή γρήγορη άνάπτυξη του άπελευθερωτικού κινήματος, που σήμερα ουσιαστικά έλέγχει την περιοχή, διαθέτει τεράστιο λαϊκό έρεισμα και πολλά διεθνή στήριγματα, αν και άπολύτως ρευστά και άντιφατικά. Π.χ. ύποστηρίζεται από τό Ίράκ, τή Συρία και την Έμενη, όχι όμως από την Αίγυπτο και τόν Καντάφι. Συχνά έπίσης παρατηρείται πλήρης άνατροπή των συμμαχιών: π.χ. τό Σουδάν του Νείμερί πέρασε από την πλήρη ύποστήριξη στην πλήρη εχθρότητα, και πρόσφατα τάχθηκε και πάλι υπέρ του άπελευθερωτικού κινήματος. Η Κίνα έπίσης, ενώ άρχικά ύποστήριζε τό αντίρτικο της Έρυθραίας, όταν ή Άντίς Αμπέββα δέχτηκε να συνάψει διπλωματικές σχέσεις μαζί της δίκωψε την ύποστήριξη προς την Έρυθραία.

Διεθνή Θέματα

Ἡ σύγκρουση ὁμως δέν περιορίζεται ἀνάμεσα στίς δυνάμεις πού ἤδη ἀναφέραμε. Γιατί ἀπό τήν ἄλλη μεριά προστίθενται οἱ ἄοκνες προσπάθειες τῆς Σαουδικῆς Ἀραβίας νά «ἀπολυμάνει» τήν Ἐρυθρά Θάλασσα ἀπό τόν κομμουνιστικό κίνδυνο. Ἡ ὑπό ἀνασυγκρότηση νέα ἀραβική ἀστική τάξη, τῆς ὁποίας τό διευθυντικό κέντρο θρῖσκεται στή Σαουδική Ἀραβία, διαθέτει τεράστια κεφάλαια γιά νά πετύχει τήν ἐνοποίηση καί τήν ἐνσωμάτωση (ἀπό ἀποψη θρησκευτική, γλωσσική, πολιτιστική, πολιτική καί οἰκονομική) μιᾶς ὁλόκληρης ζώνης τήν ὁποία θά μπορεῖ νά ἐλέγχει. Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ὁ ἄξονας Ριάντ-Κάιρο ἀποβαίνει ἀποφασιστικός. Ἡ καινούρια ἀραβική ἀστική τάξη παρουσιάζεται σήμερα ὡς μοναδική δύναμη στήν περιοχή αὐτή μέ διευθυντικές ἱκανότητες, μέ πολιτικά, στρατιωτικά καί οἰκονομικά μέσα πού τῆς ἐπιτρέπουν τήν προβολή γενικότερων πολιτικῶν σχεδίων καί μιᾶ σχετική αὐτονομία ἀπέναντι στίς μεγάλες δυνάμεις.

Ἀλλά ἄς πλησιάσουμε περισσότερο τήν περίπτωση τῆς Αἰθιοπίας.

Τό νέο καθεστῶς φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ τό ὑποθήρηγμα τῆς εἰσόδου τῆς ΕΣΣΔ στό χώρο τῆς Ἀνατολικῆς Ἀφρικής. Ὅταν ὁ συνταγματάρχης Μεγκίστου ἄρχισε νά κλονίζεται, ἐγκατέλειψε τήν Οὐάσιγκτον καί στράφηκε πρὸς τήν ΕΣΣΔ. Ἡ στροφή τοῦ καθεστώτος ἐπισημοποιήθηκε καί ἀποσαφηνίστηκε τήν ἐπομένη τοῦ πραξικοπήματος τοῦ Φλεβάρη. Ἀπό ἐκεῖνη τή στιγμή ἀρχίζει ἡ εἰσαγωγή ὄπλων ἀπό τίς σοσιαλιστικές χώρες. Δεχόμενος πιέσεις ἀπό τό PRPE (Ἐπαναστατικό Κόμμα τοῦ Αἰθιοπικοῦ Λαοῦ) καί ἀπειλούμενος ἀπό τό ἀντάρτικο τῆς Ἐρυθραίας, ὁ Μεγκίστου δέν εἶχε ἄλλη ἐπιλογή παρά νά ἀκολουθήσει μιᾶ γραμμὴ προοδευτική ἀλλά, ὅπως φάνηκε, μόνο γιά λίγο καιρό. Λογάριαζε δηλαδή νά ἀποκτήσει λαϊκό ἐρεισμα, πράγμα πού θά τοῦ ἐπέτρεπε καί νά ἐξουδετερώσει τό PRPE καί νά δώσει τέλος στόν ἀπελευθερωτικό πόλεμο τῆς Ἐρυθραίας. Ἀπό τή μεριά τῆς ΕΣΣΔ ἡ συμμαχία μέ τό καθεστῶς Μεγκίστου παρουσιαζόταν σάν μεγάλη ἐνκαιρία, δεδομένου ὅτι ἡ Σομαλία καί ἡ Νότια Ἰεμένη, μέ τίς ὁποῖες μέχρι πρότινος εἶχε στενότερες σχέσεις, ἔχουν ἤδη περάσει στήν τροχιά τῆς Σαουδικῆς Ἀραβίας, ἄρα, ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο, καί τῶν ΗΠΑ. Γι' αὐτό θά δοῦμε τήν ΕΣΣΔ ἀπό τή μιᾶ νά καταδικάζει τό PRPE καί ἀπό τήν ἄλλη νά χαρακτηρίζει τούς ἀντάρτες τῆς Ἐρυθραίας «ἀντεπαναστάτες» καί «ἀποχωριστές», ἐνῶ ταυτόχρονα ἐξοπλίζει τήν Αἰθιοπία.

Ἡ Αἰθιοπία ἀπειλεῖται ἀπό τρεῖς πλευρές: ἀπό τό ἀντάρτικο τῆς Ἐρυθραίας, ἀπό τήν πλευρά τοῦ Σουδάν ἀπ' ὅπου ἔχουν εἰσχωρήσει σουδανικές δυνάμεις, καί ἀπό τή Σομαλία πού διεκδικεῖ τήν ἐπάρχια Ὀγκαντέν (αἰθιοπική σήμερα). Τέλος, μέ τήν ἀνεξαρτησία τοῦ Τζιμπουτί, ἡ Αἰθιοπία θά χάσει πιθανῶς τήν τελευταία διέξοδο πρὸς τή θάλασσα, καί θά εἶναι ἐκτεθειμένη σέ κάθε ἐκβιασμό ἀπό τή μεριά τῶν ἀράδων πού θά τήν περικυκλώνουν ὁλοκληρωτικά.

Ἡ οἰκονομία τῆς χώρας περνάει φάση καταστροφική. Ἡ παραγωγή ἔχει ἀναστατωθεῖ, οἱ μεταφορές ἔχουν παραλύσει. Π.χ. ἡ ἀγροτική παραγωγή αὐτόν τό χρόνο θά εἶναι περίπου 20% κατώτερη ἀπό τήν προβλεπόμενη, καί σέ σχέση μέ τήν περσινή πού ἦταν ἤδη ἀσθενική. Ὁ πληθωρισμός ἔφτασε σχεδόν τά 30%, καί στίς μεγάλες πόλεις γίνεται αἰσθητή ἡ ἔλλειψη τροφίμων. Τά λιμάνια τῆς Ἐρυθραίας καί οἱ γραμμές πού συνδέουν τό ἐσωτερικό τῆς χώρας εἶναι μπλοκαρισμένες λόγω τοῦ πολέμου καί μόνο ἡ γραμμὴ τοῦ Τζιμπουτί λειτουργεῖ. Μά ἡ σιδηροδρομική γραμμὴ γιά τήν Ἀντίς Ἀμπέμπα γίνεται κάθε μέρα καί λιγότερο σίγουρη. Τό ἔλλειμμα στόν κρατικό προϋπολογισμό ἔφτασε αὐτόν τό χρόνο τά 700 ἑκατ. δολάρια, ἐνῶ οἱ εἰσαγωγές ἀξήθησαν ἀκόμη κατὰ 10%. Ἐξάλλου ἡ διοίκηση ἔχει ξεφύγει κυριολεκτικά ἀπό τόν κεντρικό κρατικό ἔλεγχο, καθώς εἶναι ἀποκεντρωμένη στίς λεγόμενες «ἐπαναστατικές ἐπιτροπές» πού δημιουργήθηκαν διαστικά μετά τήν ἀνατροπὴ τοῦ παλαιοῦ καθεστώτος. Οἱ ἐπιτροπές αὐτές δροῦν ἀνεξάρτητα ἢ μιᾶ ἀπό τήν ἄλλη καί συχνά ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κεντρική ἐξουσία, χωρὶς συγκεκριμένη πολιτική ἰδεολογία, καί ρέπουν πρὸς τήν πολιτική τρο-

Διεθνή Θέματα

μοκρατία ως μέσο επίλυσης των προβλημάτων. Πολλές φορές χρειάστηκε ή επέμβαση της κεντρικής εξουσίας για να μετριαστούν κάπως οι υπερβάσεις και ο εκφυλισμός: ήγεται στελέχη των επιτροπών εκτελέστηκαν δημοσία στην πρωτεύουσα ακριβώς για τó λόγο αυτό.

Οί πολιτικοί αντίπαλοι της στρατιωτικής κυβέρνησης βασικά είναι οργανωμένοι σε δύο πολιτικά κόμματα. Υπάρχει λοιπόν τó Έπαναστατικό Κόμμα τού Αιθιοπικού Λαού (PRPE), πού γεννήθηκε από μιά διάσπαση τού φοιτητικού κινήματος τó 1975 στή διάρκεια της εκστρατείας για τήν καταπολέμηση τού αναλφαριθμοσύ. Τó PRPE, μαρξιστικού-λενινιστικού προσανατολισμού, μέ φανερές συμπάθειες πρós τήν Κίνα, αρνείται οποιαδήποτε συνεργασία μέ τούς στρατιωτικούς της ηγεσίας πού τούς χαρακτηρίζει αντιδραστικούς. Έχει αρκετή δύναμη ανάμεσα στους αγρότες, εργάτες και φοιτητές, και αναπτύσσει σοβαρή προπαγανδιστική δραστηριότητα.

Τó δεύτερο κόμμα πού αντιπολιτεύεται τó καθεστώς είναι ή Αιθιοπική Δημοκρατική Ένωση (EDU) μέ καθαρά αντιμαρξιστικό χαρακτήρα και μέ θολές φιλελευθεροδημοκρατικές τάσεις. Κοινωνική του βάση είναι κυρίως οί μικροϊδιοκτήτες και γεωργοί τού βορρά. Πολλοί ισχυρίζονται ότι, μέσω τού Σουδάν, χρηματοδοτείται από τά αραβικά καθεστώτα και από όρισμένες δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Μά και στό εσωτερικό τού κυβερνητικού σχηματισμού υπάρχει βαθιά διάσταση ανάμεσα στους στρατιωτικούς τού DERG και τούς «διανοούμενους» τού πολιτικού γραφείου τού ονομαζόμενου Παναιθιοπικού Σοσιαλιστικού Κινήματος, πού έχει επιφορτιστεί μέ τήν πολιτική προπαγάνδα και τήν προσπάθεια δημιουργίας ενιαίου κόμματος. Οί διαφορές ανάμεσα στίς δύο τάσεις είναι πολύ μεγάλες. Ένώ π.χ. στό πρόγραμμα τού Κινήματος εξασφαλίζεται σε όλες τίς εθνικές μειονότητες τó δικαίωμα τού αυτοπροσδιορισμού, μέχρι και τού εδαφικού αποχωρισμού, στήν πράξη οί στρατιωτικοί είναι σφοδρόι πολέμοι τού απελευθερωτικού κινήματος της Έρυθραίας.

Ό Μεγκίστου, μπροστά σ' αυτή τήν εξαιρετικά εϋθραυση και επικίνδυνη κατάσταση διάλεξε σάν μόνη διέξοδο τήν τρομοκρατία. Και αφήνοντας πίσω του ματωμένους τούς δρόμους της Αντίς Άμπέμπα, ταξίδεψε στή Βουλγαρία και στή Μόσχα για νά αποκτήσει όπλα, ιδεολογική υποστήριξη και διπλωματική κάλυψη. Άλλωστε οί Σοβιετικοί σύμβουλοι πού βρίσκονταν στή Σομαλία, και δεδομένου ότι ή χώρα αυτή προσανατολίζεται πρós τó αραβοδυντικό στρατόπεδο, μεταφέρθηκαν πρόσφατα στήν Αιθιοπία. Ό διεθνής τύπος έγραφε τελευταία για κάποιο σοβιετικό σχέδιο διακανονισμού τών έκρηκτικών ζητημάτων της περιοχής, πού διαμορφώθηκε ενώ ό Μεγκίστου βρισκόταν στή Μόσχα. Προβλέπει αποχώρηση τών αιθιοπικών στρατευμάτων από τήν επαρχία Όγκαντέν, έγγυήσεις από τή μεριά Αιθιοπίας και Σομαλίας για τó νεοδημιουργημένο κρατίδιο τού Τζιμπουτί και ανεξαρτησία της Έρυθραίας πού θά διατηρεί φιλικούς δεσμούς μέ τήν Αιθιοπία. Όστόσο, γίνεται φανερό ότι τó φλέγον ζήτημα είναι ό έλεγχος της περιοχής, έστω και αν τó αντίτιμο θά είναι ή υποστήριξη καταπιεστικών στρατιωτικών καθεστώτων όπως τού Μεγκίστου.

Στό μεταξύ ό πυρετός ανεβαίνει στήν Άνατολική Άφρική. Η Σαουδική Άραβία, οί ΗΠΑ και ή Γαλλία υποστηρίζουν ανοιχτά τή Σομαλία, και τó νεοδημιουργημένο κρατίδιο τού Τζιμπουτί μετατρέπεται σε επίζηλο στόχο όλων τών αντιμαχόμενων δυνάμεων. Μιά νέα θερμή περιοχή, ανάλογη μέ τή Μέση Άνατολή, δημιουργήθηκε σ' αυτή τή γωνιά τού κόσμου, και ή μετατροπή τού εμφύλιου πολέμου σε ανοιχτή διακρατική σύρραξη γίνεται ολοένα και πιθανότερη.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΜΑΡΑΚΗΣ

Διεθνή Θέματα

ΤΑ ΠΡΟΣΦΑΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΣΤΟ ΖΑΪΡ

Τό Ζαΐρ καλύπτει έκταση περίπου ίση μέ τής Δυτ. Ευρώπης καί έχει πληθυσμό 25 εκατομμύρια. Στή χώρα μιλιούνται 300-350 γλώσσες, από τίς όποιες οί κυριότερες είναι ή σουαχίλι καί ή λινγκάλα, γλώσσες διαδομένες τόσο στό Ζαΐρ όσο καί σέ άλλες αφρικάνικες χώρες. Ή μόνη κοινή γιά όλες τίς φυλές καί εθνότητες γλώσσα —ακριβέστερα γιά τούς εκπροσώπους τους— είναι ή γλώσσα τής αποικιοκρατικής διοίκησης, τά γαλλικά.

Τό Ζαΐρ, πρώην αποικία του Βελγίου καί παλαιότερα γνωστό ως Βελγικό Κογκό, έγινε τυπικά ανεξάρτητο στις 30 Ιουνίου του 1960, ενώ τά πρώτα πολιτικά κόμματα παρουσιάστηκαν μόλις τό 1958· πρόκειται γιά κόμματα πού στηρίζονταν στις επιμέρους εθνότητες, τίς όποιες ό κάθε ήγέτης εξέφραζε ή προσπαθούσε νά εκφράσει. Έτσι, ό Ίωσήφ Καζαβούμπου έλεγχε τή δυτική επαρχία μέ έδρα τή σημερινή Κινσάσα, ό Μωυσής Τσόμπε τή νότια —σημερινή Σάμπα καί πρώην Κατάνγκα— μέ έδρα τό σημερινό Λουμπούμπασι, καί ό Μομπούτου τή βορειοδυτική μέ έδρα τήν Μπαντάκα. Τό μόνο κόμμα πού ξεπερνούσε τά όρια τής εθνότητας καί έτεινε νά γίνει εθνικό ήταν τό κόμμα του Πατρίς Λουμούμπα, τό Κογκολέζικο Έθνικό Κίνημα, πού είχε έδρα του τό Κισανγκάνι, στή ΒΔ επαρχία τής χώρας.

Παρ' όλες τίς μεγάλες αντιθέσεις μέ τούς ήγέτες των άλλων πολιτικών σχηματισμών ό Λουμούμπα επιμένει, πρώιμα καί άνεδαφικά, στήν εθνική ενότητα. Στήν πρώτη κυβέρνηση πού σχηματίζει έχει πρόεδρο τόν Καζαβούμπου, αρχηγό στρατού τόν Μομπούτου καί στά άλλα ύπουργεία προσωπικότητες από τίς άλλες εθνότητες καί κόμματα. Ένα μήνα αργότερα, τόν Ιούλιο του 1960, ό Τσόμπε, διοικητής τής επαρχίας Κατάνγκα, αποσχίζει τήν επαρχία από τήν υπόλοιπη χώρα μέ τή βοήθεια Βέλγων άλεξιπτωτιστών.

Μετά από άλλεπάλληλες πιέσεις, διαπραγματεύσεις καί τήν κήρυξη πολέμου μεταξύ δύο εθνοτήτων, δημιουργείται κυβερνητική κρίση, κατά τήν όποία ό Λουμούμπα προσπαθεί νά εκδιώξει τόν Καζαβούμπου, καί αντίστροφα. Τά σφάλματα του πρώτου τροφοδοτούν διαρκείς κρίσεις, τίς όποιες εκμεταλλεύονται οί αποικιοκρατικές δυνάμεις γιά νά επέμβουν άκόμη πιό άποφασιστικά. Τό κυριότερο μέλημά τους, ωστόσο, είναι νά αναχαιτίσουν τό ρεύμα πού ενσαρκώνει ό Λουμούμπα, ρεύμα πού αποβλέπει σέ ουσιαστική ρήξη μέ τό παλιό αποικιοκρατικό καθεστώς. Ό Λουμούμπα, γιά νά διατηρήσει τήν εθνική ενότητα, κάνει τό λάθος νά χρησιμοποιήσει άνθρώπους πού είχαν συμμαχήσει μέ τήν αποικιοκρατία, καί πού είχαν αναδειχθεί καί εκπαιδευτεί άπ' αυτήν, άνθρώπους συνδεμένους στενά μέ τά συμφέροντα ξένων δυνάμεων. Μετά από τήν επέμβαση τής ειρηνευτικής δύναμης του ΟΗΕ ή κατάσταση δέν αλλάζει προς τό καλύτερο, τό αντίθετο: τόν Ιανουάριο του 1961 ό Λουμούμπα συλλαμβάνεται από τό στρατό του, πού διοικείται από τόν Μομπούτου, μεταφέρεται στήν Κατάνγκα καί δολοφονείται.

Άλλεπάλληλες κυβερνήσεις άκολουθούν, ως τή μεγάλη κυβερνητική κρίση του 1964, ή όποία δημιουργείται κυρίως εξαιτίας του άντάρτικου πού καθοδηγούν οί διάδοχοι του Λουμούμπα, Γκιζένκα καί Γκονανιέ. Τό άντάρτικο αυτό διαλύει ό Τσόμπε μέ τούς καταγκανούς χωροφύλακες, σώμα πού έχει έντωμεταξύ δημιουργήσει ό ίδιος καί ή αποικιοκρατία, καί πού άποτελείται από νέους τής επαρχίας του καί από δυτικοευρωπαίους μισθοφόρους. Ό Τσόμπε μετά από τή νίκη του αναλαμβάνει πρωθυπουργός. Πρόεδρος παραμένει ό Καζαβούμπου. Άκολουθεί όμως νέα κυβερνητική κρίση καί ό

Διεθνή Θέματα

Τσόμπε τελικά αναγκάζεται να αποχωρήσει, εγκαταλείποντας οριστικά τη χώρα. Τόν Νοέμβριο του 1965 ο Μομπούτου παίρνει με πραξικόπημα την εξουσία, ανακηρύσσεται πρόεδρος, υπουργός Άμυνας και πρόεδρος του μοναδικού πλέον κόμματος της χώρας, και προσπαθεί να χρησιμοποιήσει όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους από τα προηγούμενα κυβερνητικά σχήματα που, στη συνέχεια, τους εξοντώνει πολιτικά ή ακόμη και φυσικά. Τόν πρώτο στόχο αποτελούν οι χωροφύλακες του Τσόμπε, βασικό εμπόδιο για την αναδιοργάνωση του τακτικού στρατού. Έτσι, πολλοί από αυτούς εξοντώνονται στα διάφορα στρατόπεδα.

Ταυτόχρονα, πολλοί ηγέτες κομμάτων φεύγουν στο εξωτερικό, κυρίως στο Βέλγιο και στη Γαλλία, όπου και εγκαθιστούν τα μικροεπιτελεία τους για την αντιπολίτευση πλέον στο καθεστώς Μομπούτου. Ο ίδιος ο Τσόμπε συλλαμβάνεται και εκτελείται στην Άλγερια, άντεκδικηση για τη δολοφονία του Λουμούμπα. Έπονται μία σειρά άλλες φυσικές και μη εξοντώσεις, και έτσι ο «υπέροτατος οδηγητής», απερίσπαστος πλέον από τή νεολαία του κόμματος, συνεχίζει να σταθεροποιεί το καθεστώς του, στηριγμένος στους φυλετικούς συγγενείς του. Οικονομικά βασίζεται κατά κύριο λόγο στην περιοχή της Σάμπα, πρώην Κατάνγκα, όπου το υπέδαφος ελέγχει η Union Minière, και σχηματίζει ως κύριο όργανο καταπίεσης και επιβολής των επιλογών του ένα είδος ένοπλης αστυνομίας που απαρτίζεται κυρίως από τή νεολαία του κόμματος του. Έτσι ο Μομπούτου κυβερνά τό Ζαΐρ με ανύπαρκτη σχεδόν λαϊκή υποστήριξη, και κυρίως με τή βοήθεια των στοιχείων που πρακτορεύουν τά πολιτικά, οικονομικά και στρατηγικά συμφέροντα ξένων δυνάμεων. Στο Ζαΐρ σήμερα υπάρχουν τρεις στρατιωτικές αποστολές: αμερικανική, γαλλική, βελγική. Καθεμιά από τίσ τρεις αντίστοιχες χώρες τροφοδοτεί με όπλα και εκπαιδεύει τόν τακτικό ζαϊρινό στρατό. Όσον αφορά τή Σοβιετική Ένωση και τήν Τσεχοσλοβακία, οι οικονομικές ανταλλαγές συνεχίζονται, ενώ οι πολιτιστικές διακόπηκαν μόλις ένα μήνα μετά τά τελευταία γεγονότα.

Σχεδόν όλες οι οικονομικοί ή πολιτιστικοί χαρακτήρα προσπάθειες του καθεστώτος απέτυχαν. Βασική αιτία τής αποτυχίας ήταν ή στενή εξάρτηση τής χώρας από τίσ ξένες δυνάμεις, ή φυλετικός χαρακτήρας του καθεστώτος και ή υπερτροφικών διαστάσεων διαφθορά: είναι γνωστό π.χ. ότι ή αστυνομία και ή στρατός ζούν από ληλασίες στα χωριά, ότι τά κρατικά δάνεια που προέρχονται κυρίως από τόν εξωτερικό δανεισμό πηγαίνουν στους ενδιάμεσους και τούς συγγενείς των κρατούντων.

Η πρώτη μεγάλη καμπάνια για τήν «επιστροφή στις ρίζες» και τή δημιουργία «αυθεντικού εθνικού χαρακτήρα», εμπνευσμένη από τό ταξίδι του Μομπούτου στην Κίνα, απέτυχε. Τήν ίδια τύχη είχε και ή προσπάθεια του 1973 για τήν «κατασκευή» εγχώριας αστικής τάξης με τήν αγορά ξένων επιχειρήσεων από ανθρώπους του καθεστώτος, έγχείρημα που άφησε μεγάλο εξωτερικό χρέος. Τό 1974 τό ίδιο τό κράτος, διαπιστώνοντας τίσ αποτυχίες, άρχισε νά αγοράζει για λογαριασμό του επιχειρήσεις στους πύο ζωτικούς κλάδους τής οικονομίας. Παρότι ή κρατικός προϋπολογισμός θρισκόταν σέ άνοδο, τίποτε τό θετικό δέν πρόκυψε από αυτή τήν πρωτοβουλία. Συνεχίστηκε έτσι ή δρόμος χωρίς επιστροφή: στην αρχή αποδόθηκαν ξανά στις ξένες εταιρείες τό 40% και άργότερα τό 60% του κεφαλαίου των εθνικοποιημένων επιχειρήσεων. Σήμερα πιά ή πληθωρισμός έχει φτάσει τό επίπεδο του 80%, τό εξωτερικό χρέος τά 3 δισ. δολάρια, και ή ανεπάρκεια σέ είδη διατροφής είναι περισσότερο από εμφανής: ή Κινσάσα, πρωτεύουσα τής χώρας με 2 εκατ. κατοίκους, τροφοδοτείται από αεροπλάνα που προέρχονται κυρίως από τήν Ν. Αφρική. Παρ' όλη τήν ένδεια που επικρατεί σήμερα, τό Ζαΐρ έχει πλουσιότατο υπέδαφος, από τό όποιο παράγεται τό 45% του ψευδαργύρου, τό 30% του κασσίτερου και τό 19% του άργύρου όλης τής ηπείρου. Επιπλέον, χαλκός, κοβάλτιο, μαγγάνιο και τεχνητά διαμάντια συναποτελούν έναν πλούτο που δύσκολα θά άφηνε μία τράπεζα ή μία επιχείρηση αδιάφορη.

Διεθνή Θέματα

Νά λοιπόν οι οικονομικοί λόγοι πού ώθουν τή Γαλλία στήν αφρικανική περιπέτεια, προκειμένου νά καλύψει τό κενό πού ήθελημένα αφήνει ή Άμερική, αλλά και ή αντικειμενική αδυναμία του Βελγίου. Ό ορυκτός πλούτος αποδίδει ήδη μεγάλα κέρδη. Ταυτόχρονα όμως για τή Γαλλία παρουσιάζονται μιά ευκαιρία νά αυξήσει και τήν πολιτική επιρροή της στό Ζαΐρ, σέ στιγμή όπου τό Βέλγιο αδυνατούσε νά επέμβει και λόγω κυβερνητικής αστάθειας και λόγω των εκλογών. Ένόψει δέ τής συνδιάσκεψης των γαλλόφωνων χωρών στό Ντακάρ, ο Ζισκάρ ήθελε νά δώσει αυξημένες εγγυήσεις στίς χώρες πού αποτελούν τό αφρικανικό σκέλος του οργανισμού.

Πέρα όμως από όλα αυτά, τό Ζαΐρ αποτελεί τό κύριο δάρος στή ζυγαριά τής πολιτικοστρατιωτικής ισορροπίας στή σημερινή κεντρική και νότια Άφρική. Άν ή χώρα αυτή περάσει στά χέρια έστω προοδευτικών, απλά και μόνο, δυνάμεων ή ισορροπία μεταβάλλεται σέ ολόκληρη τήν κεντρική Άφρική, και ή θέση των υπόλοιπων αντιδραστικών καθεστώτων γίνεται εξαιρετικά επισφαλής. Αυτή τήν παρέμβαση ή γαλλική κυβέρνηση επιχειρεί ταυτόχρονα νά εκμεταλλευτεί για νά τονώσει διεθνώς τό κύρος της, προσπάθεια αναγκαία μετά τά αποτελέσματα των πρόσφατων δημοτικών εκλογών και τήν άνοδο τής Ένωμένης Άριστεράς. Ό Ζισκάρ θέλησε όλα αυτά νά τά παρουσιάσει σάν συνέχεια τής πολιτικής του Ντέ Γκώλ για τήν «εθνική ανεξαρτησία φίλης χώρας». Οί άόριστοι απαντήσεις τής κυβέρνησης του δέν κάλυψαν τά κενά ούτε απάντησαν στίς απορίες τής γαλλικής κοινής γνώμης: πώς βρέθηκαν νεκροί τρεις Γάλλοι ύπαξιωματικοί μετά από σύγκρουση μέ τούς αντίρτες και, κυρίως, πώς συμβιβάζεται ή πολιτική τής λιτότητας μέ τά έξοδα για επέμβασεις σέ άλλες χώρες; Ό Γάλλος Πρόεδρος ισχυρίστηκε πώς ή πρωτοβουλία ανήκε στήν κυβέρνηση και σέ αυτόν αποκλειστικά, ενώ Γάλλοι στρατιωτικοί δήλωσαν πώς ή άποστολή των αεροπλάνων στό Μαρόκο και ή από κεί μεταφορά των στρατευμάτων στό Ζαΐρ έγινε κάτω από τή μύτη τής CIA χωρίς αυτή νά αντιληφθεί τίποτε, κατόρθωμα πού θεωρήθηκε άνώτερο από τήν ισραηλινή επιχείρηση στό Έντεμπε. Θά νόμιζε κανείς μέ όλα αυτά πώς οί ΗΠΑ έχουν πάψει νά άσχολούνται μέ τά παγκόσμια συμφέροντά τους και πώς ακόμη ή γαλλική εξωτερική πολιτική είναι σέ τέτοια θέματα άπόλυτα ανεξάρτητη. Στά συμπεράσματα αυτά έβαλε τέλος τό δημοσίευμα του «Newsweek», τρεις μέρες μετά τίς δηλώσεις του Ζισκάρ: «οί άμερικανικές υπηρεσίες ήταν, μαζί μέ τή γαλλική κυβέρνηση, ο χρηματοδότης και ο οργανωτής τής επιχειρήσεως», αρκετό για νά πάψουν οι αυτόρτες δηλώσεις. Έξάλλον, πριν από τή βοήθεια τής Δ. Γερμανίας σέ «τρόφιμα και φάρμακα» προς τό καθεστώς Μομπούτου και πριν από τή γαλλική επέμβαση, οί ΗΠΑ είχαν ήδη στείλει βοήθεια στό καθεστώς ύψους 15 εκατ. δολ., ενώ τό Κογκρέσο διαπραγματευόταν βοήθεια σέ βαριά όπλα. Φαίνεται έτσι πώς οί ΗΠΑ δέν είχαν σοβαρούς λόγους νά επέμβουν άμεσα, μιά και μέ τόν τρόπο αυτό θά έδιναν λαδή για μιά ακόμη σοβιετική επέμβαση, τό πιθανότερο μέσω τής Κούβας. Προκρίθηκε λοιπόν ή γαλλομαροκινή λύση, ή όποία άλλωστε εξυμνήθηκε διά στόματος αντιπροσώπου των ΗΠΑ στόν ΟΗΕ ως «γεμάτη κουράγιο και αποτελεσματικότητα βοήθεια του μαροκινού λαού (sic) στό Ζαΐρ».

Έτσι λοιπόν ο Χασάν ΙΙ, ένας από τούς τελευταίους έστεμμένους τής μεσογειακής λεκάνης, παρουσιάζεται και πάλι στό προσκήνιο τής διεθνούς πολιτικής, μετά από μιά περίοδο «εξομάλυνσης» τής εσωτερικής κατάστασης στή χώρα του, όπου για τήν επιτυχία του σκοπού χρησιμοποιήθηκε κάθε μέσο. Ύστερα από τήν εκστρατεία στή Δ. Σαχάρα εναντίον του κινήματος Πολισάριο, και τίς εχθροπραξίες στα σύνορα μέ τόν παλιό του αντίπαλο, τήν Άλγερία, του δίνεται τώρα ή ευκαιρία νά συνδράμει τό αδελφό καθεστώς του Μομπούτου. «Όταν άρχισαν οι επιθετικές ενέργειες των εισβολέων εναντίον του νόμιμου καθεστώτος, κάλεσα σέ βοήθεια τίς ΗΠΑ, τή Γαλλία, τή Δ. Γερμανία, τό Βέλγιο, τήν Κίνα (!) και εσάς. Ήμουν εϋθύς εξαρχής δέβιος πώς εσείς θά ανταποκρινοσασταν πολύ πιό άμεσα» μήνυσε ο Μομ-

Διεθνή Θέματα

πούτου στόν Χασάν μόλις τά μαροκινά στρατεύματα έφτασαν στό Ζαΐρ μέ τά γαλλικά μεταγωγικά και τήν αμερικανική κάλυψη. Ο Μαροκινός μονάρχης είχε βοηθήσει στην εξόντωση του Λουμούμπα μέσω του στρατηγού του Κιτανί, τή στιγμή πού ο τελευταίος φορούσε τό γαλάζιο κασκέτο του ΟΗΕ, άρχηγός του μαροκινού σώματος τής ειρηνευτικής δύναμης στό Κογκό τό 1960/61. Ο Μομπούτου, από τό άλλο μέρος, είναι ο μόνος σθεναρός και συνεπής ύποστηρικτής του Χασάν στόν Οργανισμό Αφρικανικής Ένότητας, ύποστηρικτής τής επιθετικής πολιτικής του στή Σαχάρα και στίς δεξύτερες αντίθεσεις του μέ τήν Άλγερία. Άλλά ο Χασάν και ή διπλωματία του αποδύονται και άλλου: στην εξασφάλιση τής όσο τό δυνατόν μονιμότερης ύποστήριξης εκ μέρους των βιομηχανικών χωρών. Τό μέσο πίεσης προς τίς τελευταίες είναι ή ίδια ή στρατιωτική επέμβαση προς διάφορες κατευθύνσεις, όπου τά συμφέροντα των «μεγάλων τής Δύσης» συμπίπτουν μέ εκείνα των μικρών τής Αφρικής. Οί άποστολές στρατευμάτων στή Μαυριτανία γιά τήν ενίσχυση του εκεί στρατού κατά του λαού τής Δ. Σαχάρας, τό έκστρατευτικό σώμα πού πολεμά εναντίον του ίδιου λαού, τά στρατεύματα πού διατηρούνται στό άλγερινά σύνορα, αυτά όλα είναι ήδη βάρος άβάστακτο γιά μία μικρή και μάλλον πτωχή χώρα όπως τό Μαρόκο. Σέ τόια προσιθεται τώρα και τό εκστρατευτικό σώμα στό Ζαΐρ. Άλλά ο μονάρχης έχει μεγάλες φιλοδοξίες: προσπαθεί νά καλύψει ενμέρει τό κενό πού φαίνεται νά αφήνει ή Αίγυπτος, και κυρίως νά αναδειχθεί σέ ισχυρότερη γαλλόφωνη χώρα τής ηπειρου.

Τό πολιτικό βάρος και ή γεωγραφική θέση του Ζαΐρ είναι τέτοια, πού όλα τά αντιδραστικά καθεστώτα τής Αφρικής και Μέσης Ανατολής και μαζί ο «δυτικός κόσμος» έχουν κάθε συμφέρον νά διατηρήσουν τό καθεστώς, αν όχι και νά τό ενισχύσουν: ή πτώση του Μομπούτου και του καθεστώτος του θά σήμαινε ίσως τήν άπαρχή μιας άποσταθεροποίησης ορισμένων παρόμοιων καθεστώτων, πολύ περισσότερο άσταθών, και προπάντων εκείνων τής νότιας και ανατολικής Αφρικής. Η Σοβιετική Ένωση από τήν άλλη μεριά, έχοντας μία πιό ολοκληρωμένη πολιτική γιά τήν αφρικανική ήπειρο, ζυγίζει τίς άδυναμίες των αντιπάλων της και περιμένει τά λάθη τους, έτοιμη νά τά εκμεταλλευτεί μέ κάθε μέσο. Έτσι, είναι δυνατό νά πετύχει επέκταση τής επιρροής και του έλέγχου της στην περιοχή αυτή, αλλά και νά σταθεροποιήσει τήν ήδη υπάρχουσα.

Τό ενδιαφέρον γιά τό Ζαΐρ δέν σταματά εδώ: τό Ισραήλ και ή Αίγυπτος συνασπίζονται στό ζήτημα τής βοήθειας προς τόν Μομπούτου, τά γαλλόφωνα κράτη άνησυχούν, ή Κίνα, μέ τήν άπελπισμένη έξωτερική πολιτική της, προστίθεται στή χορωδία, ο Σάχης δηλώνει πως θά δοθεί όποιαδήποτε βοήθεια στό καθεστώς, και όλοι μαζί επικροτούν και ύποστηρίζουν υλικά τή μαροκινή επέμβαση. Κι ανάμεσα σέ όλα αυτά οί λαοί του Ζαΐρ πληρώνουν καθημερινά τίς συνέπειες καταστάσεων πού οί ίδιοι ποτέ δέν επέλεξαν

Μέ μία αντιπολίτευση πολυδιασπασμένη και χωρίς σοβαρό πολιτικό αντίκρισμα, μέ όρους κινήματος ασθενικών, οί λαοί αυτοί αντιμετωπίζουν ζωτικά προβλήματα έσωτερικής συνοχής και διεθνών συμμαχιών. Πολλά κόμματα και οργανώσεις, μικρές και χωρίς σοβαρό λαϊκό ξερισμα, συνιστούν τό αντίπαλο προς τό καθεστώς Μομπούτου στρατόπεδο, μέ τρεις βασικές τάσεις:

Η πρώτη, ο «Συνασπισμός Προοδευτικών Κογκολέζων», άποτελείται από τό «Έθνικό Μέτωπο γιά τήν Άπελευθέρωση του Κογκό», μέ ήγέτη τόν στρατηγό Ναθαναήλ Μπούμπα, και από τό «Κίνημα Δράσης γιά τήν Άνάσταση του Κογκό» μέ ήγέτη τόν Κανιγιόνγκα Μομπατέλι. Τό πρώτο μέλος τής συμμαχίας διεκδικεί και τό αντίρτικο στην περιοχή τής Κατάγκα. Ο επικεφαλής του, παλαιός αξιωματικός τής άστυνομίας του Μομπούτου, δια-

Διεθνή Θέματα

φώνησε μαζί του τό 1967, φυλακίστηκε και αργότερα κατέφυγε στην 'Αγκόλα απ' όπου και οργάνωσε τό μέτωπο και εξαπέλυσε τήν επίθεση στην Κατάνγκα. Τό δεύτερο σκέλος τής συμμαχίας έχει έδρα τίς Βρυξέλλες, όπου και έχει εγκαταστήσει ισχυρό ραδιοφωνικό σταθμό και εκδίδει σταθερά τήν περιοδική έκδοση «Μέ τά μάτια ανοιχτά». Αυτή ή οργάνωση, και κατ' επέκταση και ή συμμαχία, είναι υπέρ τής στενής συνεργασίας μέ τή Δύση.

Δεύτερη τάση είναι τό «Σοσιαλιστικό Μέτωπο τής 'Αφρικής» μέ ηγέτη τόν Κλεόπα Καμιάτου, πρώτο αντιπρόεδρο τής άμέσως μετά τόν Λουμούμπα κυβέρνησης, μέχρι πού ό Τσόμπε ανέλαβε τήν πρωθυπουργία, όποτε και πέρασε στην αντιπολίτευση. Μετά από τό πραξικόπημα τού Μομπούτου καταδικάστηκε σέ πέντε χρόνια φυλακή, μετά από λίγους μήνες αφέθηκε ελεύθερος, και από τότε ζει στή Γαλλία. Τό μέτωπο αυτό δέν είναι αντίθετο σέ μία προσέγγιση μέ τούς Μπούμπα και Μομπάτελι.

Οί «Δημοκρατικές Δυνάμεις γιά τήν 'Απελευθέρωση τού Κογκό-Κινσάσα» αποτελούν τήν τρίτη τάση, μέ ηγέτη τόν δεύτερο πρωθυπουργό τής κυβέρνησης Λουμούμπα Αντουάν Γκιζένκα, ό όποιος θεωρείται και κληρονόμος του. Τήν εποχή τής κυβερνητικής του δραστηριότητας, αλλά και αργότερα, αποτέλεσε στόχο δριμύτατων κατηγοριών σάν άνθρωπος προσκείμενος στή Σοβιετική Ένωση. 'Αφού πιάστηκε τό 1962 και αφέθηκε μετά από αρκετούς μήνες ελεύθερος, εγκαταστάθηκε γιά πολλά χρόνια στή Σοβιετική Ένωση. Τελευταία είχε εγκατασταθεί στό Παρίσι, μετά όμως από τά πρόσφατα γεγονότα θεωρήθηκε από τίς γαλλικές αρχές «ανεπιθύμητο πρόσωπο» και έφυγε γιά τήν 'Αλγερία. Οί «Δημοκρατικές Δυνάμεις» θεωρούνται ή αντιπολιτευτική δύναμη τής άριστερας. Ό Γκιζένκα προσπάθησε νά συνενώσει τό «Φιλελεύθερο Κόμμα τού Κογκό», τό «Λαϊκό 'Αφρικανικό Κόμμα» και τό «Κόμμα τής Λαϊκής Έπανάστασης». Ηγέτης τού πρώτου είναι ό Ραφαήλ Μπούμπα, ύπουργός στην περιφερειακή κυβέρνηση τής Κατάνγκα πού πραγματοποίησε τήν απόσχιση τής επαρχίας από τήν υπόλοιπη χώρα τό 1960. Τό τρίτο κόμμα, μέ επικεφαλής τόν Λορέν Καμπίλα, αρνείται κάθε συμμαχία μέ τόν Γκιζένκα, ό όποιος «αναμασάει τίς παλιές κοινοβουλευτικές του ιδέες». Άλλωστε δέν αντιπροσωπεύει παρά τόν εαυτό του και τήν οικογένειά του, σύμφωνα μέ πρόσφατη συνέντευξη τού Καμπίλα. Στην ίδια συνέντευξη, ό Καμπίλα αναφέρει πώς ξεκινώντας «από μία ταξική ανάλυση τής κοινωνίας μας πού είναι άρρωστη από τήν ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση... παλεύουμε κατά τής καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων... γιά τή δημιουργία μιās κοινωνίας χωρίς εκμετάλλευση, μέσω τής λαϊκής και δημοκρατικής επανάστασης, πού είναι άπαραίτητο στάδιο»

Αυτές είναι, σχηματικά, οι οργανωμένες δυνάμεις πού αντιπαλεύουν τό καθεστώς Μομπούτου. Οί αδυναμίες τους είναι εμφανείς, αλλά εξίσου αναμφισβήτητη είναι και ή επιρροή πού ασκούν στίς οργανώσεις αυτές ξένες δυνάμεις. Τό αντίταρτικο πού αναπτύχθηκε πρόσφατα στην περιοχή τής Σάμπα έγινε αιτία νά έρθουν στό φώς αυτές οι αδυναμίες και αντιφάσεις, αλλά και νά καταφανούν μέ σαφήνεια οι στόχοι κάθε σχηματισμού. Η τακτική και οργανωμένη υποχώρηση τών ανταρτών πέρα από τά σύνορα τής Ζάμπιας και τής 'Αγκόλας άφησε πίσω της τά μαροκινά στρατεύματα και τίς έκτακτες βοήθειες πρός τό καθεστώς, ενώ οι φίλοι τού Μομπούτου έσπευσαν νά διασώσουν συμφέροντα και κεκτημένα δικαιώματα: γνωστοί από παλιά, οι έχθροι τών λαών τού Ζαΐρ συνεχίζουν νά εκμεταλλεύονται τίς πηγές τής χώρας. Όμως και οι φίλοι του μέ δυσκολία διακρίνονται: τό δικαίωμα τών λαών γιά αυτοδιάθεση δέν πραγματοποιείται από τή μεσοιανική δράση κάποιων ξένων στρατευμάτων, ακόμη κι όταν αυτή βαφτίζεται «προλεταριακός διεθνισμός». Άλλά ούτε ό άγώνας αυτών τών λαών εννοείται από εκείνους πού λέγονται «σύμμαχοι και φίλοι του», όταν οι τελευταίοι διατηρούν πολύμορφες σχέσεις και ανταλλαγές μέ τόν αντίπαλο αυτών τών

Άφιξη τών πρώτων Μαροκινών στρατιωτών στό Κόλβεζι.

Διεθνή Θέματα

λαών· οι σχέσεις και οι ανταλλαγές κρύβουν δεσμεύσεις, και αυτές είναι πάντα εις βάρος των αδυνάτων. Οι αντιθέσεις των οικονομικών και κυρίως των πολιτικών-στρατηγικών συμφερόντων που συγκρούονται στο χώρο της Κεντρικής Αφρικής, αντιθέσεις των δυνάμεων που διεκδικούν αύξηση της επιρροής τους, είναι τεράστιες, και είναι έτσι δυνατό να συνεπιφέρουν ανακατατάξεις που οι επιπτώσεις τους θα ξεπερνούν κατά πολύ τα όρια της περιοχής αυτής.

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΣΤΙΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ - ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σε μικρό χρονικό διάστημα —σέ ένα χρόνο— στην Ανατολική Ευρώπη συνέβησαν γεγονότα που κίνησαν τό ενδιαφέρον όχι μόνο του τύπου και της άστικής προπαγάνδας αλλά και πολλών κομμουνιστικών κομμάτων της Δύσης. Στο άρθρο που ακολουθεί θά προσπαθήσουμε νά δώσουμε μιά γενική εικόνα της κατάστασης στις χώρες αυτές. Φυσικά, επειδή δέν διαθέτουμε έπαρκείς πληροφορίες, ή έκθεσή μας θά είναι αναγκαστικά άποσπασματική και σχηματική· όμως, και παραταύτα, τά μεγάλα και κρίσιμα γιά τό μέλλον του σοσιαλισμού και στή Αντική Ευρώπη προβλήματα είναι δυνατό νά έντοπιστούν. Αν άσχολούμαστε περισσότερο μέ τήν περίπτωση της Πολωνίας αυτό συμβαίνει γιατί στή χώρα αυτή τά σχετικά προβλήματα και ιδιαίτερα τό φαινόμενο μιάς κοινωνικής και πολιτικής κριτικής του τρόπου που λειτουργεί τό καθεστώς έχει κερδίσει λαϊκό έρεισμα και, κατά κάποιον τρόπο, έχει διαγράψει πολιτικούς στόχους.

Πολωνία, καλοκαίρι 1976

Η κυβέρνηση ανακοινώνει σημαντικές αμείξεις στις τιμές των βασικών καταναλωτικών προϊόντων, που παρέμειναν παγωμένες επί πέντε χρόνια. Η αντίδραση των εργαζομένων ήταν άμεση: τόν Ιούνιο στό Ούρσου, στό Ράντομ και άλλες πολωνικές πόλεις ξεσπούν εργατικές άπεργίες. Η κυβέρνηση αναγκάζεται νά άποσύρει τίς αποφάσεις της άποδεχόμενη τά αιτήματα των άπεργών εργατών. Ωστόσο πολλοί άπεργοί άπολύθησαν και παραπέμφθηκαν σέ δίκες.

Λίγο άργότερα, τόν Σεπτέμβριο, 14 γνωστοί διανοούμενοι ίδρύουν μιά επιτροπή γιά τήν υπεράσπιση των εργατών. Οι άρχές τήν κηρύσσουν παράνομη, χωρίς όμως νά πάρουν μέτρα εναντίον της. Η επιτροπή συνεχίζει τή δράση της, τά μέλη της αυξάνονται. Συγκεντρώνει χρήματα και βοηθά οικονομικά τούς άπολυμένους και άνεργους εργάτες, πληρώνει τά δικαστικά έξοδα, γιατί στό μεταξύ πολλοί διαδηλωτές έχουν παραπεμφθεί γιά αντίσταση κατά της άρχής και άλλα άδικήματα.

Διεθνή Θέματα

Ένα μέλος της επιτροπής, ο Jacek Kuroń, παλιό ηγετικό στέλεχος της κομμουνιστικής νεολαίας, βοηθός στο πανεπιστήμιο της Βαρσοβίας, διωγμένος από το Κόμμα το 1964, συντάκτης μαζί με τον Karol Modjелеwski της «άνοιχτης επιστολής στο Κόμμα» (βλ. «Πολίτης», τεύχ. 8), φυλακισμένος ως το 1967, και για δεύτερη φορά μετά τις φοιτητικές διαδηλώσεις του 1968, γράφει στον Μπερλιγκουέρ και του ζητάει να παρέμβει υπέρ των εργατών που πιάστηκαν. Παράλληλα, σε συνέντευξή του στη γαλλική εφημ. «Le monde» (29.1.77) αναλύει και τους στόχους της επιτροπής: άμνηστευση των καταδικασμένων για τα γεγονότα του 'Ιουνίου, σύσταση εξεταστικής επιτροπής για την εξονυχιστική διερεύνηση των περιστατικών, πληροφόρηση του κοινού, τιμωρία των υπευθύνων για διώξεις εις βάρος των εργατών-άπεργων, επαναπρόσληψη των απολυμένων με όλα τα προηγούμενα δικαιώματά τους.

Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας

Τέλη 'Οκτωβρίου του 1976 ανακοινώνεται ξαφνικά ο άνασχηματισμός της ηγετικής ομάδας της κυβέρνησης. Ο πρόεδρος αντικαθίσταται από τον Willi Stoph. Τρεις βδομάδες αργότερα αφαιρείται η ίθαγένεια από τον κομμουνιστή καλλιτέχνη Βόλφ Μπίρμαν. Σ' αυτό το διοικητικό μέτρο αντιδρούν αρκετοί διανοούμενοι της χώρας, και η διαφωνία παίρνει δημοσία διαστάσεις.

Τσεχοσλοβακία, 'Ιανουάριος 1977

Διακόσιες σαράντα δύο υπογραφές συγκεντρώνονται κάτω από ένα μανιφέστο: τη «Χάρτα του '77». Το κείμενο κάνει έκκληση προς την τσεχοσλοβακική κυβέρνηση να εφαρμόσει το Σύνταγμα και την τελική πράξη του 'Ελσίνκι που έγνυται τα ατομικά δικαιώματα και τις πολιτικές ελευθερίες. Τη φορά αυτή, αντίθετα από τις πολωνικές, ο 'ύπηρεσίες ασφαλείας αντιδρούν άμεσα, καλούν σε ανάκριση πολλούς από τους υπογράφοντες και φυλακίζουν μερικούς. 'Ανάμεσά τους μερικά παλαιά κομματικά στελέχη. Τα γεγονότα αυτά στην Τσεχοσλοβακία εμφανίζονται σαν τυπικό φαινόμενο «άμφισβήτησης»: γνωστοί διανοούμενοι διαφωνούν και αντιπολιτεύονται την κυβέρνηση.

'Εντούτοις τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας είχαν αντίκτυπο σε όλες σχεδόν τις σοσιαλιστικές χώρες: από την 'Ανατολική Γερμανία ως τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία. Κάποια στιγμή η άμφισβήτηση «έπληξε» και τη Βουλγαρία. Στην ΕΣΣΔ άλλωστε παρατηρήθηκαν κινήσεις για την εφαρμογή των αποφάσεων του 'Ελσίνκι. 'Επίσης, κίνηση συμπαράστασης Ούγγρων διανοουμένων προς τους Τσεχοσλοβάκους συναδέλφους τους. Σε κάθε περίπτωση σχεδόν έχουμε τοποθετήσεις των ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων που ζητούν το σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων και των πολιτικών ελευθεριών. 'Εδώ πρωτοστατούν τα Κ.Κ. 'Ισπανίας, 'Ιταλίας και Γαλλίας.

'Απλοποιώντας ίσως τα πράγματα θά μπορούσαμε να παρατηρήσουμε κάποιους κοινούς παρονομαστές στα παραπάνω γεγονότα. Τόσο στην Τσεχοσλοβακία όσο και στην Πολωνία, αν και δέν διαμορφώνεται ομοιογενές ρεύμα σκέψης και αντιπολίτευσης, παρουσιάζονται επιτροπές, δηλαδή στοιχειώδης οργανωτική μορφή, όπωσδήποτε ανώτερη και πιο συγκροτημένη από την ατομική έκφραση. Οί επιτροπές υποδεικνύουν εκπροσώπους, προβάλλουν πολιτικές προτάσεις τις όποιες απευθύνουν προς τις κυβερνήσεις, χωρίς να άμφισβητείται τό καθεστώς: έπιζητείται ή εφαρμογή του νόμου, οί πολιτικές ελευθερίες, μέ σκοπό την αποδέσμευση πολιτικών διαδικασιών στο πλαίσιο του σταθεροποιημένου σοσιαλισμού.

Προσέχουμε ακόμη πώς, αντίθετα από τις προηγούμενες κρίσεις (1956 στην Πολωνία και Ούγγαρία, 1968 στην Τσεχοσλοβακία) οί διαφωνούντες

Διεθνή Θέματα

κατά κανόνα βρίσκονται έξω από τὰ κομμουνιστικά κόμματα. Ἡ μάχη δέν δίνεται ανάμεσα σέ νεωτεριστικές καί συντηρητικές τάσεις μέσα στό Κόμμα.

Ἀπό τή μεριά τους οἱ ἡγετικές ομάδες ἀντιμετωπίζουν παρόμοιες ἐκδηλώσεις μέ ὄλο καί μικρότερη πολιτική εὐελιξία. Ἡ ἀμφισβήτηση καί ἡ κριτική θεωροῦνται μεμονωμένα ἐπεισόδια παραβίασης τῶν νόμων. Παρακάμπτοντας τό πρόβλημα ἐμφανίζουν τό κράτος-κόμμα φρουρό κάποιας παράδοσης καί ἰδεολογίας, ἐνῶ ἡ κοινή γνώμη καλεῖται νά ἐπιβεβαιώσει τήν κοινωνική συνοχή καί νά σταθεῖ ἀλληλέγγυα πρὸς τὰ κέντρα ἐξουσίας.

Τό κύμα ἀμφισβήτησης στίς ἀνατολικές χώρες τῆς Εὐρώπης δέν μπορεῖ νά ἔχει τίς πηγές του ἀποκλειστικά στήν τελική πράξη τῆς συμφωνίας τοῦ Ἐλσίνκι ἢ τῆ συνδιάσκεψη τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κομμουνιστικῶν Κομμάτων στό ἀνατολικό Βερολίνο. Ἡ καταγωγή τῆς ἀμφισβήτησης πρέπει νά ἀναζητηθεῖ πρῶτα ἀπ' ὅλα στίς ἀντιφάσεις τῆς ἐσωτερικῆς κατάστασης στίς σοσιαλιστικές χώρες: ἀντιφάσεις πολιτικές, ἰδεολογικές, κοινωνικές, καί φυσικά οἰκονομικές.

Δέκα ὀδομάδες πρὶν ἀπό τή μεγάλη ἀπεργία στήν Πολωνία, τό ἀμερικανικό περιοδικό «Time» ἀφιέρωνε εἰδικό τμήμα του στά μεγάλα ξενοδοχεῖα τῆς Βαρσοβίας, τῆς Πράγας, τῆς Βουδαπέστης, στίς ἀντιπροσωπεῖες τῆς Krupp, τῆς General Motors, τῆς British Petroleum καί τῆς Fiat, μέ συμβουλές γιά καλές ἐπενδύσεις καί πωλήσεις. Αὐτό πού τοὺς τράβηξε ὄλους, σύμφωνα μέ τό «Time», εἶναι, μεταξύ τῶν ἄλλων, ἡ δυνατότητα χρησιμοποίησης ἐργατικῆς δύναμης σέ χαμηλή τιμή, τιμή πού δέν βρῖσκεται πιά στή Δυτική Εὐρώπη. Σ' αὐτές τίς συνθήκες ἔχει γίνει πολύ προσοδοφόρα ἡ παραγωγή πολλῶν προϊόντων στήν Ἀνατολική Εὐρώπη, τὰ ὁποῖα στή συνέχεια ἐπανεξάγονται ἐξ ὀλοκλήρου στή Δύση. Ὁ κατάλογος παρόμοιων ἐπιχειρήσεων εἶναι, σύμφωνα μέ τό «Time», ἐξαιρετικά μακρὺς. Αὐτή ἡ περίεργη συγχώνευση τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης στή διεθνή καπιταλιστική ἀγορά εἶναι μιὰ πραγματικότητα, πού δέν μπορεῖ νά μένει χωρὶς συνέπειες.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τό 1975 οἱ Σοβιετικοὶ ἀποφάσισαν νά ἀναθεωρήσουν τίς τιμές τοῦ πετρελαίου καί ἄλλων πρώτων ὕλων πού πουλοῦσαν. Ὁρισμένοι μάλιστα παρατηρητές (βλ. «Monde», 28 Ἰανουαρίου 1977) ἰσχυρίστηκαν πὺς μ' αὐτόν τόν τρόπο οἱ Σοβιετικοὶ ἐσπείραν οἱ ἴδιοι τό σπῆρο γιά τίς ἀντιδράσεις στήν Ἀνατολική Εὐρώπη, γιά νά ξεφτυρώσουν πλῆθος σοβαρῆς οἰκονομικῆς δυσκολίας στίς περισσότερες ἀπὸ τίς χώρες τῆς ΚΟΜΕΚΟΝ, ὅπως στή Λαϊκὴ Δημοκρατία τῆς Γερμανίας, τὴν Τσεχοσλοβακία καί τὴν Οὐγγαρία. Ὅπως ἔχουν τὰ πράγματα, ὅ,τι εἶναι εὐνοϊκό γιά τὰ σοβιετικά συμφέροντα εἶναι δυσάρεστο τίς περισσότερες φορές γιά τίς συμμαχικές οἰκονομίες, συννφασμένο μέ τό χαρακτῆρα τῶν οἰκονομιῶν τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν, πού ἐπηρεάζονται σοβαρά ἀπὸ τή διεθνή κρίση καθὼς προσπαθοῦν νά ὑπηρετήσουν ταυτόχρονα στόχους ὅπως ἡ πλήρης ἀπασχόληση καί ἡ ἀντιγραφή ἀναπτυξιακῶν μοντέλων ὀρισμένων καπιταλιστικῶν χωρῶν (κατανάλωση, ἰδιωτικό αὐτοκίνητο κλπ.). Στὴν αὔξηση τοῦ ἐλλείμματος τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου προστίθεται σημαντικὴ χρέωση στή Δύση καί ζωντὲς πληθωριστικές τάσεις.

Σέ πείσμα τῶν πιεστικῶν ἐκκλήσεων γιά αὔξηση τῆς παραγωγικότητας, λίγο πολὺ παντοῦ οἱ κυβερνήσεις ἐσφίξαν τὰ λουριά καί χαλάρωσαν τοὺς ρυθμούς ἀνάπτυξης. Στὴ Λαϊκὴ Δημοκρατία τῆς Γερμανίας, ὅπου τόν τελευταῖο χρόνο τό ἐθνικό προϊόν αὐξήθηκε μόνο κατὰ 3,7%, ἀντὶ γιά 5,3% πού προβλεπόταν ἀπὸ τό πρόγραμμα, οἱ καθορισμένοι στόχοι δέν πραγματοποιήθηκαν οὔτε στή γεωργία οὔτε στή βιομηχανία. Ἡ ἐπίσημη ἀναφορά πού ἐκδόθηκε στό ἀνατολικό Βερολίνο σημειώνει ἀποκαλυπτικά: «Λόγω τῶν τροποποιήσεων στίς τιμές τῆς ΚΟΜΕΚΟΝ, ἡ ΑΔΓ ἀναγκάστηκε νά ξοδέψει συμπληρωματικά ποσά (ἀπὸ κείνα πού εἶχαν προβλεφθεῖ)» («Monde» 28.1.77).

Τόν ἴδιο καιρὸ ἡ ἀνατολικογερμανικὴ κυβέρνηση ἄρχισε νά ἐφαρμόζει μέτρα ἀναδιάρθρωσης τῶν μισθῶν πού ἀντιστοιχοῦσαν σέ ἔνταση τῆς νόρ-

Διεθνή Θέματα

μας. Για να διεκπεραιωθεί η επιχείρηση και να αποφευχθούν οι πολύ δυνατές αντιστάσεις χρειάστηκε να αντικατασταθεί ο παλιός αρχηγός της κυβέρνησης, που φοβόταν τις βίαιες αντιδράσεις των εργαζομένων. Πάντως, αν εξαιρεθεί η Ουγγαρία, οι υπόλοιπες κυβερνήσεις αρνούνται να προχωρήσουν στις απαραίτητες οικονομικές μεταρρυθμίσεις.

Η περίπτωση της Πολωνίας

Στό σημείο αυτό ξαναγυρίζουμε στην Πολωνία για να προσεγγίσουμε από πύο κοντά τό πρόβλημα του σοσιαλισμού στην Ανατολική Ερώπη.

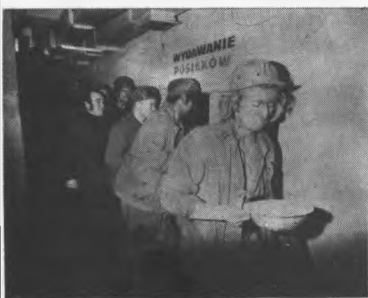
Για να ξεπεραστεί η κρίση που δημιουργήθηκε με τά γεγονότα του Ιουνίου, ο Rakowski, αρχισυντάκτης της εβδομαδιαίας επιθεώρησης «Polityka», προσκείμενης στον Γενικό Γραμματέα του Κόμματος, είχε ζητήσει δομικές μεταρρυθμίσεις που θά θεσμοθετούσαν τον συμβουλευτικό διάλογο κυβέρνησης και κοινωνικού συνόλου. Τό ίδιο πράγμα πρότεινε και ο Jacek Kuron, από τους ιδρυτές της επιτροπής για την υπεράσπιση των εργατών, στη συνέντευξή του στον «Monde». Αν και οι δικές του προτάσεις πήγαιναν πύο μακριά, θεωρούσε τις μεταρρυθμίσεις αυτές μέσα στα όρια των δυνατοτήτων του Κόμματος και προς τό συμφέρον του. Ο ίδιος θεωρούσε τις τιμές και την κρίση κατανάλωσης τά δύο κυριότερα τρέχοντα προβλήματα στην Πολωνία. Τό λάθος δέν βρισκόταν στην ίδια την απόφαση για την αύξηση των τιμών, εφόσον κάτι τέτοιο θά εξυγίαινε την οικονομία, αλλά στό ότι οι αποφάσεις παίρνονταν ερήμην των εργαζομένων. Η ίδια ή εξουσία θά έπρεπε, για τή σωστότερη διαχείριση, να εύνοει την εκλογή αυτόνομων αντιπροσώπων, μή υπαγομένων αναγκαστικά σε πανεθνική οργάνωση. Αυτό θά ήταν τό μίνιμουμ· αν και θεωρούσε ότι αποτελεσματικότερη λύση θά ήταν ή ανεξαρτητοποίηση των συνδικάτων.

Για την οικονομία του άρθρου δέν θά επεκταθούμε αναλυτικότερα στις προτάσεις αυτές. Σημειώνουμε μονάχα πώς ή κυβέρνηση μοιάζει να ακολουθεί τό δρόμο της καμήλας. Έτσι, μεταξύ 1971 και 1975 περιέρχονταν στό κράτος 150.000 έκταρία τή χρονιά. Ο ρυθμός διπλασιάστηκε από πέρσι, και ο κρατικός τομέας επεκτείνεται. Με τά μέτρα αυτά εκχώρησης στό κράτος γαιών που ανήκουν σε ιδιώτες αγρότες και εξειδίκευσης των αγροκτημάτων ή κυβέρνηση επιδιώκει να ενισχύσει την παραγωγή και να τροφοδοτήσει καλύτερα την αγορά. Γενικότερα επιδιώκεται ή συνένωση πολλών ιδιωτικών αγροκτημάτων και ή εξειδίκευσή τους στην κτηνοτροφία. Τό πρόγραμμα προβλέπεται να εφαρμοστεί πύο αυστηρά από τό 1980.

Οι αποφάσεις του 6ου και 7ου συνεδρίου του Κόμματος προσπαθούν να επαναφέρουν την ισορροπία στην αγορά. Ωστόσο, ή πώση του ύψους της συγκέντρωσης του εθνικού προϊόντος έκανε την Κεντρική Έπιτροπή (Δεκέμβρης 1976) να εντείνει τον καταναλωτικό προσανατολισμό και να εννοήσει την ελαφρά βιομηχανία. Τό 1975 τό εθνικό προϊόν της Πολωνίας, μαζί με εκείνα της Ρουμανίας και της Άλβανίας, ήταν από τά πύο ανεβασμένα στην Ανατολική Ερώπη.

Τό 1976 έπεσε στα 26%. Συγχρόνως οι επενδύσεις κατά τό πεντάχρονο 1976-80 θά επανέλθουν σε κανονικότερα ύψη. Θά αυξηθούν σε πέντε χρόνια κατά 43% έναντι 132% του προηγούμενου 1971-75. Η αύξηση όμως της παραγωγής δέν φτάνει για την αποκατάσταση της ισορροπίας και οι μισθοί πρέπει να συμπεισθούν. Από 40% που αυξήθηκαν ανάμεσα 1971 και 1975 θά αυξηθούν τώρα, ως τό 1980, από 16% μέχρι 18% σύμφωνα με τις προβλέψεις.

Τό 1971 ή «Polityka» δημοσίευσε μιά ανάλυση σύμφωνα με την οποία «τό πρόβλημα της σοσιαλιστικής δημοκρατίας είναι τό ίδιο σοβαρό και κρίσιμο με εκείνο του εκσυγχρονισμού της οικονομίας». Στα χρόνια που ακολουθήσαν ή προσπάθεια να λυθεί τό δεύτερο πρόβλημα προχώρησε περισσό-

Διανομή σούπας στους άπεργούς άνθρακωρύχους τόν Ιούνιο 1976.

Διεθνή Θέματα

τερο από τη λύση του πρώτου. Τότε ήταν τα γεγονότα της Βαλτικής. Πέντε χρόνια αργότερα, μετά τα γεγονότα του Ιουνίου 1975, η «Polityka» θά μπορούσε να ξαναγράψει τα ίδια λόγια και περίπου τό έκανε.

Τά γεγονότα και τό Κόμμα

Παρά τις εκτιμήσεις του Kuroń, και μετά την ίδρυση της επιτροπής για την υπεράσπιση των εργατών, ή πολωνική διοίκηση δέν κατέφυγε σέ κατασταλτικά μέτρα.

Η γραμμή πού απέφυγε την δξυνη των συγκρούσεων επικράτησε στό εσωτερικό του Κόμματος. Στην Κεντρική Έπιτροπή επαναλήφθηκαν οι αντιπαράθεσεις πού είχαν ακολουθήσει τά γεγονότα στή Βαλτική τό 1970.

Ο Gierek, αφού έγινε Γραμματέας του Κόμματος, επιχείρησε, παρά την αντίθεση της πλειοψηφίας του Πολιτικού Γραφείου, νά πάει στό Szozecin, τόν Ιανουάριο του 1971, όπου απεργούσαν οι εργάτες του ναυπηγείου. Συναντήθηκε μέ την άπεργιακή επιτροπή και ζήτησε νά σταματήσουν την κινητοποίησή τους εναντίον της αύξησης των τιμών. Έξήγησε πώς κάτι τέτοιο ήταν άναγκαίο για την οικονομία. Οι εργάτες δέχτηκαν την επιχειρηματολογία του πρώην άνθρακορύχου από τη Σιλεσία. Ο Gierek τους υποσχέθηκε μεταρρυθμίσεις για τη συνδικαλιστική εκπροσώπηση και ελεύθερες εκλογές αντιπροσώπων.

Τόν επόμενο όμως μήνα, στην ύφαντουργία του Λότζ οι εργάτες αποφάσισαν νά κατέδουν σέ άπεργία. Η κυβέρηση άναγκάστηκε νά μήν αυξήσει τις τιμές.

Τό ζήτημα για τις συνδικαλιστικές ελευθερίες σκάλωσε στό κόμμα χωρίς νά φταίει ο Γκιέρεκ γι' αυτό. Οι εργάτες όμως έβγαλαν τά συμπεράσματα τους: αν εξέλεγαν επιτροπές, θά τις έπνιγαν σέ ύποσχέσεις. Όταν λοιπόν, στις 25 Ιουνίου 1976 ο Szydłak, μέλος του Πολιτικού Γραφείου, επισκέφθηκε τους άπεργούς και ζήτησε αντιπροσώπους για νά συζητήσουν, ή πρότασή του έγινε δεκτή μέ τρανταχτά γέλια από τους εργάτες. Τούτη τη φορά δέν έφτιαξαν επιτροπές.

Τά μέτρα για την εκτόνωση της βαριάς ατμόσφαιρας καθυστερήσαν. Ο Γκιέρεκ προσπαθούσε νά ξανακερδίσει τό παιχνίδι μέσα στό Κόμμα, και νά άποφύγει την τύχη του προκατόχου του Γκομούλκα. Στην πεντηκοστή ολομέλεια της Κεντρικής Έπιτροπής συγκρούστηκαν δύο γραμμές («Le monde», 2.3.1977). Όταν κλείνει ή ολομέλεια έχουν αποφασιστεί άλλαγές προσώπων. Στη σύγκρουση οι «σκληροί» ύποτίμησαν τη σημασία των γεγονότων του Ιουνίου και επέμειναν στην επιβολή της εξουσίας έστω και μέ τη βία. Οι «μετριοπαθείς» άποδίδουν σοβαρότητα στα γεγονότα και θεωρούν επιτακτική την άνάγκη νά κατευναστούν τά πνεύματα και νά προληφθεί ή αντίθεση εργατών - Κόμματος.

Μέ την πρώτη άποψη συντάσσεται ο πρωθυπουργός Jaroszewicz και τρία ακόμη άνερχόμενα μέλη του Πολιτικού Γραφείου. Μέ την άλλη τάσσεται ή πλειοψηφία της ήγεσίας μέ επικεφαλής τόν Γκιέρεκ, τόν Badiuch, τόν Kempa, και τόν Lukaszewicz. Για νά ενισχύσει τη θέση του ο Γκιέρεκ πηγαίνει ταξίδι στη Μόσχα. Όταν γυρίζει, βρίσκει περιτριγυρισμένος από τους αντιπροσώπους του άγροτικού και δημοκρατικού κόμματος. Μαζί τον και ο πρόεδρος της Ένωσης Συγγραφέων Jwaszkiewicz.

Όταν πιά τελειώνει τις εργασίες της ή ολομέλεια, φαίνεται ποιοί είναι αυτοί πού έχασαν. Ο Badiuch, ο Kempa και ο Szydłak, γραμματέας της Κεντρικής Έπιτροπής και πρόεδρος του Πολωνοσοβιετικού Συνδέσμου, δέν πήρανε καμιά έξουσιοδότηση. Παρέμειναν τελικά στό Πολιτικό Γραφείο, αλλά χωρίς οργανικές θέσεις. Αντίθετα, επανήλθε και προωθήθηκε στη γραμματεία της Κεντρικής Έπιτροπής, μέ άρμοδιότητες στον οικονομικό τομέα ο Olszowski, ένα από τά πιο νέα και δυναμικά στελέχη πού είχε αποσυχθεί τό 1971.

Έτσι λοιπόν επικράτησε ή γραμμή πού δέν αντιμετώπιζε διοικητικά την

Διεθνή Θέματα

επιτροπή για την υπεράσπιση των εργατών. Ο Rysjard Frelek θά δηλώσει στον ανταποκριτή του «Monde» (2.3.1977) ότι η άνοχη απέναντι στην επιτροπή δέν σημαίνει οπωσδήποτε έμμεση αναγνώριση τής αντιπολίτευσης εκ μέρους τής κυβέρνησης. Άλλά, πρόσθεσε ότι δέν σκοπεύουν νά φυλακίσουν κανέναν, τόσο περισσότερο πού ό ίδιος ό Γκιέρεκ αντιτίθεται σέ κάθε παρόμοια καταπίεση. «Άλλωστε, συμπλήρωσε, εδώ και πολλά χρόνια κανείς δέν έχει φυλακιστεί για πολιτικούς λόγους στην Πολωνία.»

Όστόσο, οργανώνεται καμπάνια έναντίον τής επιτροπής σέ διάφορα εργοστάσια. Σ' ένα από αυτά, τά εργοστάσια μεταλλουργίας τής Zelona-Gora, σέ σύνολο 5.000 εργαζομένων συγκεντρώνονται 157 ύπογραφές κάτω από ένα κείμενο πού ζητά τήν απέλαση των ύποκινητών τής επιτροπής. Τέλος, από όλη τή χώρα οι ύπογραφές πού συγκεντρώθηκαν ως τά τέλη του Φεβρουαρίου δέν ξεπερνούσαν τίς 17.000.

Άπό τόν Φεβρουάριο άλλωστε τό κλίμα άρχισε νά αλλάξει. Στίς 3 του μηνός ό Γκιέρεκ, μιλώντας στό εργοστάσιο τρακτέρ του Ούρσους, έκανε έμμεση αυτοκριτική για λογαριασμό τής κυβέρνησης. Η χειρονομία αυτή συνοδεύτηκε από ύποσχέσεις για άμνηστία όσων θά μεταμελούνταν. Άπό τήν άλλη, τά γεγονότα του Ίουνίου ύποβιβάζονται στην κατηγορία των έπεισοδίων.

Πράγματι, στίς δευτερόδικες αποφάσεις οι πρωτόδικες ποινές μειώνονται και κάποιες φορές μηδενίζονται. Η τακτική όμως αυτή δέν ήταν ακριβώς γενική. Υπάκουε σέ μία λογική κριτηρίων διαχωρισμού των «καλών» εργατών από τους κακούς «χούλιγκαν». Και ενώ τό Άνώτατο Δικαστήριο μείωσε τίς ποινές, στό Ούρσους και τό Ράντομ συνεχίζονται άλλες δίκες.

Όστόσο, για νά κερδηθεί τό στοιχείο τής σημερινής ήγετικής ομάδας, η πολιτική της πρέπει νά περάσει άνάμεσα από αντιθετικά καθήκοντα. Νά καθησυχάσει τους «δημόσιους λειτουργούς», αυτό πού λένε γραφειοκρατία, ίκανοποιώντας τή βαθύτατη προσκόλλησή τους «στό νόμο και τήν τάξη». Ήδη η επιθεώρηση «Polityka» επέστησε τήν προσοχή σέ εκείνους πού νομίζουν «πώς όλα τά κοινωνικά προβλήματα μπορούν νά τακτοποιούνται μέ διαταγές και άπαγορεύσεις» και τάσσονται υπέρ τής «πολιτικής πυγμής». Νά έξασφαλισθεί όμως, από τήν άλλη μεριά, η θετική στάση των εργατών και του πληθυσμού για μία βαθμιαία έξομάλυνση τής κατάστασης. Πράγματα δηλαδή καθόλου άπλά, πολύ περισσότερο καθόσο άληθεύει ό γέρο-Πολωνός κομμουνιστής συγγραφέας πού είπε: «άλλοτε, στή δεκαετία του '50, ύπήρχε η πίστη και ό φόβος. Σήμερα η πίστη έξαφανίστηκε και οι Πολωνοί δέν φοβούνται πιά».

Τό ξεόπασμα του 1976 θύμισε ότι οι εργάτες δέν είχαν ξεχάσει τό «πρόγραμμα» πού είχε διατυπωθεί μετά τά γεγονότα του 1971: Άλλαγή στον τρόπο και στίς μεθόδους λειτουργίας και δράσης του συνδικάτου των εργατών για τό όποιο οριζόταν ως κυριότερο καθήκον η φροντίδα για τίς συνθήκες εργασίας, τά κοινωνικά προβλήματα και τίς σχέσεις των ατόμων μέσα στην επιχείρηση («Monde», 3.3.1977).

Τό Δεκέμβριο του 1970, μετά τά τοπικά επεισόδια, είδαν τό φώς τής μέρας κάποια χλομά εργατικά συμβούλια. Στά χρόνια πού άκολούθησαν η άναιμία τους αύξηθηκε. Παρά τό γεγονός ότι η έκκλησία έχει επίδραση (έκτονωτική;), ό ιδιωτικός τομέας τής οικονομίας είναι σημαντικός και τό κράτος λιγότερο έξουσιαστικό, γράφει ό Manuel Lucbert («Le Monde», 3.3.77), κάθε λίγο πίο σκληρή κοινωνική σύγκρουση κινδυνεύει νά έξελιχθεί σέ έξεγερση ακριβώς γιατί λείπουν πραγματικές δομές για συμμετοχή στην απόφαση και για εργατικό έλεγχο.

Σύμφωνα μέ τίς ιδέες πού προωθήθηκαν τό 1971, ό «συμβουλευτικός ρόλος» των μισθωτών θά πρέπει νά καταστεί «διαρκές στοιχείο του μηχανισμού τής έξουσίας». Άλλά η απόφαση για τήν αύξηση των τιμών, πέρυσι, άποκάλυψε τήν άδυναμία για τήν πρακτική εφαρμογή τής προηγούμενης ιδέας. Στους εργάτες δόθηκε προθεσμία 24 ώρων νά έκφράσουν γνώμη για

Διεθνή Θέματα

τά μέτρα που η κυβέρνηση διάταξε να πάρει τόσα χρόνια και οι ειδικοί επεξεργάζονταν επί μήνες.

Ο σοσιαλισμός του γκούλας

Για την ηγεσία το πρόβλημα του σοσιαλισμού στην κοινωνία της μετάβασης στον κομμουνισμό, μετατρέπεται σε πρόβλημα «του σοσιαλισμού του γκούλας». Νά τό σιόχημα Γκιέρεκ. Άλλά τό όνειρο της κοινωνίας της άφθονίας, αντίδροο στις επιδιώξεις και τις τάσεις για τόν σοσιαλιστικό κοινωνικό μετασχηματισμό, άνοίγει κρουούς άλλων αντιφάσεων.

Τό μαγείρεμα του γκούλας χρειάζεται κρέας. Όμως τό κρέας λείπει. Λείπει και ή χορτονομή. Τά χοιροτροφεία μειώθηκαν πέρσι κατά ένα τέταρτο, τά βοοσάσια κατά 6% συνολικά, αλλά κατά 10% αυτά που άνήκαν σε ιδιώτες χωρικούς. Η κυβέρνηση άρνήθηκε μερικές εξαγωγές, και αντίθετα έκανε σοδαρές εισαγωγές. Κάπως έτσι θά κυλήσει και τό τρέχον έτος, αν βασιστούμε στα στοιχεία που δίνονται («Le Monde», 3.3.1977). Χρειάζεται λοιπόν νά άγοραστούν 8.000.000 τόννοι δημητριακά και ζωοτροφές. Αυτά κοστίζουν ένα δια. δολάρια, δηλαδή τό ίσόποσο των εισοδημάτων άπ' τις εξαγωγές κάρβουνου.

Έκείνο που προσπαθεί νά καταλάβει κανείς είναι αν τό πρόβλημα για τούς ιθύνοντες στην άνατολική Εύρώπη είναι νά επανορθώσουν τό σύστημα ή νά εξασφαλίσουν τή βιωσιμότητά του. Θά ξαναγυρίσουμε εδώ. Προς τό παρόν βγάζουμε τά κρατούμενα. Ό φόδος των ηγεσιών των άνατολικών χωρών ότι μιá άλλαγή θά άπελευθέρωνε μιá κοινωνική δυναμική μη έλέγξιμη από τήν έξουσία, που θά άδηγούσε σε ευρύτερες μεταρρυθμίσεις στις δομές του πολιτικού συστήματος, ύπαγορεύει μιá συγκεκριμένη πολιτική πρακτική άναπαραγωγής του ίδιου συστήματος: τή συντήρησή του. Η σοσιαλιστική προοπτική γυρίζει ξανά στο μαγκανοπήγαδο που επαναλαμβάνει τή γνωστή ιστορία του «κεντρισμού». Όπου πεμπτοσύια της πολιτικής φιλοσοφίας της έξουσίας άποδίνει ή ισορροπία αντίροπων πολιτικών δυνάμεων μέσα στον κρατικό-κομματικό μηχανισμό. Η λογική αυτή επιφυλάσσει στή σχέση κόμμα-κράτος-συνδικάτα-εργαζόμενες μάξες, λειτουργίες που μάλλον άπομακρύνονται από τήν «κομμουνιστική άλλαγή του κόσμου».

Πέρα από τά γεγονότα

Κάπου εδώ μπορούμε νά σταματήσουμε με τά γεγονότα και τά στοιχεία. Όταν δέν είναι άπόλυτα, είναι ένδεικτικά. Για τήν υπεράσπιση της άθωότητας ύπάρχουν εύκολοι τρόποι. Μολαταύτα δέν θά δοθούν οι άπαντήσεις στα έρωτήματα χώνοντας τό κεφάλι στην άμμο.

Άς σημειωθεί ότι δέν συγγέεται αυτό που πολιτικά πρέπει νά διακρίνεται. Άλλο πράγμα ό «άνθρωπισμός», τά «άνθρώπινα δικαιώματα», ό «σοσιαλισμός με ανθρώπινο πρόσωπο» των διανοομένων στην Άνατολή ή τή Δύση. Άλλο πράγμα τό «άνθρώπινο πρόσωπο» —σύνθημα των μαζών που εκφράζει τις ταξικές και έθνικές διεκδικήσεις. Τό κίνημα στην Τσεχοσλοβακία π.χ. δέν είναι κίνημα μόνο διανοομένων αλλά λαϊκό κίνημα. Διαπιστώθηκε τόν Άύγουστο του 1968. Συνεχίζεται σήμερα αν και σκεπασμένο με τή σιωπή του. Άν συζητάμε τά άτομικά δικαιώματα της «Χάρτας 77» δέν είναι για τό «σοσιαλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο» αλλά γιατί τή συζήτηση επιβάλλει ή διεκδίκηση ενός λαού με πολιτική-άγωνιστική παιδεία άπέναντι σε πολιτικές πρακτικές που παραχαράζουν τό πρόσωπο του σοσιαλισμού του.

Άν πάλι άνακρίνονται τά γεγονότα δέν είναι για νά όμολογήσουν πλαστά ή νά ψευδορκήσουν για τήν προδοσία της Σοβιετικής Ένωσης, τήν παλινόρθωση του καπιταλισμού ή τήν τυραννία του όλοκληρωτισμού. Δέν στήνεται δικαστήριο για νά κριθούν αυτές οι μεταβατικές κοινωνίες στο όνομα της ζητούμενης κομμουνιστικής κοινωνικής οργάνωσης, νά κριθεί δηλαδή τό γνωστό διά του άγνωστου.

Διεθνή Θέματα

Εκείνο πού προκαλεί τή συζήτηση είναι ότι οί φυσικοί, οί χημικοί, οί ιστορικοί, οί μηχανικοί, οί καθηγητές, αυτά τά χαϊδεμένα παιδιά τελοσπάντων πού ποτέ δέν διαδραμάτιζαν πολιτικό ρόλο, ανακάλυψαν ξαφνικά τήν πολιτική διακινδυνεύοντας τά προνόμιά τους. "Ότι εκείνο πού τούς κάνει, μαζί μέ τούς βετεράνους κομμουνιστές, νά υπογράφουν χαρτιά, καί τίς κυβερνήσεις τους νά αντιδρούν σπασμωδικά, θρίσκειται άποκάτω, κινείται καί θράζει. "Ότι ό μαρξισμός τών διαφωνούντων στίς σοσιαλιστικές χώρες, μαρτυρεί γιά τό μαρξισμό τών σοσιαλιστικών χωρών. "Ότι ή μετάβαση μπορεί νά γίνει παλινδρομήση εκεί όπου τό κόμμα γίνεται κράτος, καί τό κράτος όργανο κυριαρχίας τής άρχουσας ομάδας. "Ότι στήν Πράγα καί τή Βαρσοβία λένε ότι «τίποτα δέν είναι πιά δεξιό από τήν κυβέρνηση». Πράγμα πού μπορεί νά είναι αλήθεια αν αυτοί πού κυβερνούν ξεχνούν αυτό πού πρόσφατα ξαναθύμισε ό Γάλλος κομμουνιστής φιλόσοφος Άλτουσέρ: ότι δηλαδή δέν υφίσταται κανένας σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής, ότι δέν υπάρχουν σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής, σοσιαλιστικό δίκαιο κλπ. "Ότι γιά τόν Μάρξ καί τόν Λένιν ό σοσιαλισμός ταυτίζεται μέ τή δικτατορία τού προλεταριάτου καί είναι κατ' ουσία μεταβατική περίοδος· άσταθής περίοδος όπου διαρκεί καί συνεχίζεται ή πάλη τών τάξεων μέ άλλες μορφές. "Ότι μαρξισμός δέν υπάρχει εκεί όπου τό κίνημα τελεί εν άναστολή, καί σε κοινωνίες μετάβασης όπου ή δικτατορία δέν είναι τού προλεταριάτου, όπου δέν υπάρχει δηλαδή ήγεμονία τής εργατικής τάξης. "Ότι τό τί ακριβώς εκφράζουν αυτοί πού «διαφωνούν» έχει μικρή σημασία όταν αυτοί πού κυβερνούν όρίζουν τό σοσιαλισμό ως όρο οικονομικο-πολιτικής διαδικασίας, άπ' όπου λείπει αυτό πού θά 'πρεπε νά δεσπόζει: ό κομμουνιστικός μετασχηματισμός τών κοινωνικών σχέσεων. "Ότι σε μιά διαδικασία άπολιτικοποίησης καί ιδιώτευσης τών μαζών, άριστερά θρίσκειται αυτός πού τολμά νά σκεφτεί πολιτικά τήν ώρα πού τό στοίχημα τού σοσιαλισμού γίνεται στοίχημα τής κατανάλωσης. "Ότι όπου υπάρχει καπνός υπάρχει καί φωτιά. "Ό φωτιά στίς κοινωνίες λέγεται, κατά τόν ιστορικό τουλάχιστον υλισμό, πάλη τών τάξεων.

Η πολιτική συζήτηση καί σύγκρουση γιά τή φύση τών σοσιαλιστικών χωρών δέν σημαίνει αναγκαστικά άμφισβήτηση κάθε προλεταριακού περιεχομένου στίς κοινωνίες αυτές. Δέν σημαίνει παράβλεψη τών πραγματικών αναγκαιοτήτων πού υπαγορεύουν επιλογές ένόψει πραγματικών προβλημάτων καί άπειλών. Η ταύτιση ή ή άρνηση είναι εδώ εκδηλώσεις λογικής πού τό άρθρο αυτό δέν συμερίζεται. "Ότι δέν είναι καπιταλιστικό δέν είναι αναγκαστικά σοσιαλιστικό. Καί αντίστροφα.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΤΖΗΣ

ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Τεύχος Ιουλίου — Δρχ. 40

- Φάκελλος:
  - Κρίση έξουσίας στήν Σοβιετική Ένωση**
  - α) Τό Κράτος ξεφεύγει από τό Κόμμα;
  - β) Διαβάζοντας τό νέο Σύνταγμα
  - γ) Η πώση τού Ποτγκόρνυ καί ή γεροντοκρατία
  - δ) Ένισχύεται ή κεντρική έξουσία
- Ίρανοσαουδαριαβικός άνταγωνισμός στον Περσικό Κόλπο

1. Η Ήξοδος τοῦ Μεσολογγίου τοῦ Θ. Π. Βρυζάκη, 1856, Λιθογραφία - Παρίσι
(Imp. Lemercier - A. Charpentier Lith.)

2. Ἡ «Ἐξοδος τοῦ Μεσολογγίου» ἀντίγραφο τοῦ Α. Κασόλα 1929. Πίνακοθήκη Μεσολογγίου.

3. Ἡ «Ἐξοδος τοῦ Μεσολογγίου» τοῦ Θ. Π. Βρυζάκη 1853. Λάδι σέ καμβά. Ἑλληνική Πρεσβεία Ρώμης.

4

- 4. 'Η «Μάχη τῶν Χωρικῶν» τοῦ W. Lindenschmidt τοῦ πρεσβύτερου, 1831-32. Sendling Oberbayern Νωπογραφία.
- 5. «Ἐπεισόδιο τοῦ Ἀγῶνα» τοῦ Ary Scheffer (ἀντίγραφο τοῦ Alfred Guillard) Λάδι σέ καμβά. Μουσεῖο Μπενάκη.
- 6. «Ἐπεισόδιο τοῦ Ἀγῶνα» τοῦ Ary Scheffer. Λιθογραφία.

5

6

7. 'Η «Καταστροφή του 'Ιεροῦ Λόχου» τοῦ Peter Von Hess.

8. «Μεσολόγγι» τοῦ Deneuille.

9. 'Η «Μάχη τοῦ 'Αθανασίου Διάκου μετὰ τοῦ σεβασμιοτάτου 'Επισκόπου Σαλῶνων 'Ησαΐου» τοῦ 'Αδαμ. Λιθογραφία. Συλλογή Μουσείου Μπενάκη.

10. 'Η «'Εξοδος τοῦ Μεσολογγίου» ὕδατογραφία τῆς συλλογῆς Bassermann, σήμερα στό 'Ιστορικό Μουσείο 'Αθηνῶν.

‘Η «Ήξοδος τοῦ Μεσολογγίου»

τοῦ Θ. Π. Βρυζάκη

‘Η ἀνεύρεση ἑνός αὐθεντικοῦ ἔργου

τῆς Κατερίνας Σπετσιέρη-Beschi

‘Ο Θεόδωρος Π. Βρυζάκης, «ὁ εἰκαστικός» τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς ἐπανάστασης,¹ ὅπως εἶναι ἤδη γνωστό εἶναι ὁ ζωγράφος μιᾶς σειρᾶς ἔργων τοῦ τῆν ἐμπνευσή τους καί τὸ θέμα τους ὀφείλουν στά ἱστορικά καί δραματικά γεγονότα τοῦ Μεσολογγίου ἀπὸ τὸ 1824 ἕως τὸ 1826: ἡ *Ἐξοδοὶ τοῦ λόγδου Βύρωνα σὶ Μεσολόγγι*, ἡ *Ἀὐτοθυσία τοῦ Κα-*

ψάλη καί ἡ *Ἐξοδος τοῦ Μεσολογγίου*.² Ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴ σειρά ὁ ἴδιος ὁ Βρυζάκης θά ξεχωρίσει, ἀλλὰ καί ἡ κριτικὴ τῆς ἐποχῆς θά ἐπαινέσει ἰδιαίτερα τὴν *Ἐξοδοὶ τοῦ Μεσολογγίου*.

Τὸ ἔργο – πού ὁ ζωγράφος ὅπως θά δοῦμε σέ λίγο θά μᾶς τὸ δώσει σέ τρεῖς ζωγραφικὲς ἐκδόσεις – θά πάρει μέρος στὴ Διεθνή Ἐκθεση τῆς Βιέννης τοῦ 1853, ὅπου θά τιμηθεῖ μὲ τὸ πρῶτο θραβεῖο – χρυσοῦ

– Γιά τὴν ἄδεια δημοσίευσης, παροχὴ πληροφοριῶν καί διευκολύνσεων εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς κ.κ. Ἰωάν. Κολιακόπουλο, Πρέσβη τῆς Ἑλλάδος στὴ Ρώμη, Δ. Παπαστάμο, Διευθυντὴ τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης, καί τῆς συνεργατῆδες τοῦ κ.κ. Μισιρλή, Νέζου καί Μεντζαφοῦ· τὸν κ. Α. Δεληθοριά, Διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Μπενάκη καί τῆς συνεργατῆδες τοῦ κ.κ. Πίττα καί Συνοδινοῦ· τὴν κ. Δ. Δοντά, Διευθύντρια τῶν Ἀρχείων τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, τὴ Διεύθυνση τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου καί τὴν κ. Μ. Μινώτου, τοὺς κ.κ. Σ. Μηλιῶν, Δήμαρχο Μεσολογγίου, Ἄγγ. Κασόλα καί Γ. Ραγιᾶ. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν Dr G. Neumann τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Tübingen, τὸν καθηγητὴ E. Steingraber, Διευθυντὴ τῆς Neue Pina-kothek τοῦ Μονάχου, τὴ Διεύθυνση τῶν Κοινοτικῶν Ἀρχείων τοῦ Μονάχου καί τὴ Γραμματεία τῆς ἐταιρείας Christie, Manson and Woods τοῦ Λονδίνου.

1. Θ. Βακαλόπουλου, *Ἑλληνες Ζωγράφοι*, I (Βρυζάκης), ἐκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 1972, σελ. 64.

2. Α. Ἰωάννου, *Ἑλληνικὴ Ζωγραφικὴ, 19ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1972, σελ. 63. Στ. Λυδάκη, *Ἑλληνες Ζωγράφοι*, I (Βρυζάκης), ἐκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 1972, σελ. 76, εἰκ. 19, 25. Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ζωγραφικῆς*, Ἀθήνα 1976, σελ. 130, εἰκ. 192, 194.

‘Ο Θ. Βακαλόπουλος, *ὁ.π.*, σελ. 68 κ.ά., ἀποδίδει στὸν Βρυζάκη κί ἕναν ἄλλο ἀκόμη πίνακα πού τὸ θέμα καί τὴν ἐμπνευσή του ὀφείλει στὴ δραματικὴ ἱστορία τοῦ Μεσολογγίου: τὴν *Μετάληψη τῶν ἀγωνιστῶν ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Ἰωσήφ Ραγῶν*. Παρατηροῦμε ὅμως ὅτι ἕνα τέτοιο ἔργο δέν ὑπάρχει στὴν Ἑθνικὴ Πινακοθήκη, οὔτε μνημονεύεται στά εὑρετήριά της. Στὸ *Λεύκωμα τῆς Ἑλληνικῆς ἐπανάστασης*, ἐκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 1970, σελ. 437, δημοσιεύεται ἕνα ἀντίγραφο τῆς Πινακοθήκης τοῦ Δήμου Μεσολογγίου μὲ τὸ ἴδιο θέμα, τοῦ ὁποῦ τοῦ ἀρχέτυπο ἀναφέρεται σάν ἔργο τοῦ Βρυζάκη. Στὴν πραγματικότητα ἀντιγράφει μιὰ γνωστὴ λιθογραφία (ὅπως ἐκείνη τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, Ἀριθ. Εὔρ. 834) τοῦ G. Motte ἀπὸ ἕναν πίνακα τοῦ L. Rossignon τοῦ 1826.

μετάλλιο. «'Αργότερα, τό 1867, μιά δεύτερη έκδοση τοῦ ἔργου συμμετέχει, μαζί μέ άλλες συνθέσεις τοῦ Βρυζάκη, στή μεγάλη έκθεση τῆς Λειψίας.³ Ἡ Ἔξοδος γίνεται ιδιαίτερα γνωστή καί αγαπητή τόν περασμένο αἰώνα, γιατί ἤδη ἀπό τό 1856 κυκλοφοροῦν οἱ πρώτες λιθογραφίες μέ τή δίγλωσση ἀφιέρωση στό βασίλειά τῆς Ἑλλάδας Ὁθωνα καί τήν ἐνδειξή Θεόδωρος Π. Βρυζάκης ἐποίει - Imp. Lemerrier Paris. A. Charpentier Lith.⁴ (εἰκ. 1)

Ὅταν ὁ Βρυζάκης πεθαίνει, στίς 11 τοῦ Δεκέμβρη 1878, τά ἔργα πού ἀναφέραμε -ὅπως καί πολλά άλλα ἀκόμη- βρίσκονται στό ἀτελιέ του στό Μόναχο· σύμφωνα ὅμως μέ τήν τελευταία του ἐπιθυμία, ὄλοι οἱ πίνακες πού ὑπάρχουν στό ἐργαστήρι του θά περάσουν σάν κληρονομική δωρεά στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.⁵ Πράγματι τό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν παραλαμβάνει αὐτά τά ἔργα, τά ὁποῖα ὅμως ἀποφασίζε.αι νά φιλοξενηθοῦν προσωρινά στή συλλογή τοῦ Πολυτεχνείου, ὥστε ἔτσι νά εἶναι πιό προσιτά στή μελέτη τῶν σπουδαστῶν τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν.⁶

Στό μεταξύ γιά λόγους πού δέν εἶναι ἀνάγκη νά ἐκθέσουμε διεξοδικά (γραφειοκρατία, δυσχέρειες γιά τήν ἀνέγερση μιᾶς ιδιαίτερης στέγης) ἡ δωρεά τοῦ Βρυζάκη μαζί μέ τά άλλα ἔργα τῆς συλλογῆς, βρίσκονται ἀποθηκευμένα στά ὑγρά ὑπόγεια τοῦ Πολυτεχνείου, μέ ἀποτέλεσμα νά ὑποστοῦν τίς πρώτες φθορές ἀπό τό ἀκατάλληλο περιβάλλον.⁷

Στίς ἀρχές τοῦ 1900, δημοσιεύεται ἐπιτέλους ὁ Νόμος γιά τήν ἴδρυση τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης, καί στίς 28 Ἰουλίου ὑπογράφεται τό πρωτόκολλο παραλαβῆς τῶν δύο συλλογῶν πού στάθηκαν οἱ πρώτοι θεμελιακοί παράγοντες τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης.⁸

Γράφει τό Πρωτόκολλο: «Ἐν Ἀθήναις σήμερον τήν εἰκοστήν ὀγδόην Ἰουλίου τοῦ χιλιοστοῦ ἕνεακοστοῦ ἔτους ὁ Διευθυντής τοῦ Σχολείου τῶν Βιομηχάνων Τεχνῶν κ. Α. Θεοφιλάς παρέδωκε συμφῶνως τῇ ὑπ' ἀριθμ. 12519 ἀπό 13 τοῦ ἴδιου μηνός καί

ἔτους διαταγῇ τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν εἰς τόν ἔφορον τῆς Πινακοθήκης κ. Γ. Ἰακωβίδην πάντας τούς πίνακες τούς ἀνήκοντας εἰς τε τό Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον καί τό Ἐθνικόν Πανεπιστήμιον, καταγραφέντας ὡς ἑξῆς...».⁹

Ἀκολουθεῖ ἡ καταγραφή τῶν ἔργων μέ αἰξοντα καί εἰδικό ἀριθμό, μέ τίς διαστάσεις, τόν τίτλο τοῦ ἔργου καί τό ὄνομα τοῦ καλλιτέχνη -ὅπου ὑπάρχει- καθώς καί μέ τίς τυχόν παρατηρήσεις γιά τήν κατάσταση καί τό βαθμό τῆς φθορᾶς.¹⁰

Ἀλλά ἡ Ἐθνική Πινακοθήκη πού θεωρήθηκε -καί ἦταν- μεγάλο γεγονός γιά τήν πνευματική ζωή τῆς ἐποχῆς, ἔχει νά ἀντιμετωπίσει ἕνα σωρό δυσκολίες καί προβλήματα στά πρώτα βήματά της. Στήν ἀρχή στεγάζεται καί λειτουργεῖ σέ δύο μικρές αἴθουσες τοῦ Πολυτεχνείου -ὅπου καταβάλλεται κάποια φροντίδα γιά τή διόρθωση καί τή συντήρηση τῶν καταστραμμένων πινάκων- καί μόνο πολύ ἄργότερα, τό 1970, ὕστερα ἀπό περιπέτειες καί διαδικασίες, θά ἐγκατασταθεῖ στή σημερινή της σύγχρονη ἔδρα.¹¹

Σήμερα στήν καλλιτεχνική περιουσία τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης ἀνήκουν 31 ἔργα τοῦ Βρυζάκη, πού ἀνάμεσά τους θά συναντήσουμε τούς πίνακες τούς ἐμπνευσμένους ἀπό τή δραματική ἱστορία τοῦ Μεσολογγίου, ὄχι ὅμως καί τήν τόσο γνωστή καί βραβευμένη Ἔξοδο.¹²

Ἡ διαπίστωση τῆς ἀπουσίας τοῦ ἔργου δέν εἶναι πρόσφατη. Στά 1915, ὅταν μέ πρωτοβουλία τοῦ Δ. Καλογερόπουλου ἄρχισε μιά κίνηση κριτικῆς ἀποκατάστασης τῆς μορφῆς τοῦ καλλιτέχνη, μέ δύο ἄρθρα στό περιοδικό Πινακοθήκη,¹³ ἡ Ἔξοδος τοῦ Μεσολογγίου ἀναφέρεται σάν τό «ἀνώτερον ὄλων» μέσα στήν ἀρκετά τότε πλούσια σειρά τῶν ἔργων τοῦ Βρυζάκη.

«Οἱ δημοσιεύσεις αὐτές», γράφει τελευταία ὁ Λυδάκης,¹⁴ «ὑποκινήθηκαν ἀπό τή διαπίστωση ὅτι σ' ἕνα ὑπόγειο τοῦ Πολυτεχνείου σάπιζαν οἱ πίνακες πού ὁ δημιουργός τους εἶχε κληροδοτήσει στό Πανεπιστήμιο. Φαίνεται μάλιστα ὅτι δίπλα στόν πίνακα ἡ Αὐτοθυσία τοῦ Καψάλη πού εἶχε μισοκαταστραφεῖ, ἀλλοιωθεῖ καί ἡ Ἔξοδος τοῦ Μεσολογγίου πού γνωρίζουμε μόνο ἀπό ἀντίγραφο (Πινακοθήκη τοῦ Δήμου Μεσολογγίου καί Πολεμικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν)».

Ἡ ἀποψη τοῦ Λυδάκη εἶναι ὀπωσδήποτε μιά λογική ὑπόθεση πού προσπαθεῖ νά δικαιολογήσει τή

3. Φ. Γιούφυλλη, Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς τέχνης, Α', Ἀθήνα 1962, σελ. 134 (λανθασμένη ἐνδειξη) Α. Ἰωάννου, δ.π., σελ. 62. Δ. Παπαστάμου, Ἐθνική Πινακοθήκη. Ζωγραφική, Κατάλογος, Ἀθήνα 1976, σελ. 33. Βλ. καί St. Lydakis, Geschichte der griechischen Malerei des 19. Jahrh., Μόναχο 1972, σελ. 222.

4. Βλ. π.χ. Λιθογραφία στό Ἱστορικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν, Ἀριθ. Εὐρ. 2566, καί Μουσεῖο Μπενάκη, Φάκ. 13, Ἀριθ. 873.

5. Βλ. Γιούφυλλη, δ.π. σελ. 134. Παπαστάμου, δ.π., σελ. 13 καί 33 κ. ἔ. Δ.Ι. Καλογερόπουλου, «Πινακοθήκη» 15, 1915 - 16, 170, σελ. 18-19 καί 171, σελ. 38.

6. Ὁφείλουμε νά σημειώσουμε ὅτι ἕνα σημαντικό γεγονός ἦταν καί ἡ «Ἐκθεσις Μνημείων Ἱεροῦ Ἀγῶνος» πού ἔγινε τόν Μάρτη τοῦ 1884, βλ. «Ἐστία» 17, 1884, σελ. 195-196. «... Αἱ λοιπαὶ εἰκόνες περιλαμβάνουν σκηνάς καί ἐπεισόδια τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης. Τούτων δέ τὰς πλείστας ἐκθέτει τό Πολυτεχνεῖον καί εἶναι ἔργα τοῦ Βρυζάκη. Ἡ Ἔξοδος τοῦ Μεσολογγίου, ἡ Ὑποδοχή τοῦ λόρδου Βύρωνος ἐν Μεσολογγίῳ, ἡ Ἑλλάς εὐλογοῦσα τὰ τέχνα της, τό Στρατόπεδον τοῦ Καραϊσκάκη ἐν Φαλήρῳ, ἡ Εὐλογία τῆς σημαίας ἐν Ἀγίᾳ Λαύρα εἶναι ἕξ (sic) ἔργα αὐτοῦ...»

Ἐπομένως δέν ἀνακαλύπτεται γιά τήν Ἑλλάδα ὁ Βρυζάκης μόλις στά 1915 μέ τίς δημοσιεύσεις τοῦ περιοδικοῦ Πινακοθήκη». Βλ. Λυδάκη, Ἑλληνες Ζωγράφοι (Βρυζάκης) σημ. 32 καί Καλογερόπουλου, δ.π. σελ. 18 κ.ἔ.

7. Γιούφυλλη, δ.π. σελ. 134. Λυδάκη, δ.π. σελ. 82, σημ. 32.

8. Παπαστάμου, δ.π. σελ. 13 κ.ἔ.

9. Ἀρχεῖα Ἐθνικῆς Πινακοθήκης, Πρωτόκολλον 28ης Ἰουλίου 1900.

10. Ἀρχεῖα Ἐθνικῆς Πινακοθήκης, δ.π., ΒΘΝ Πίνακες Ἐθν. Πανεπιστημίου, Α/Ἀριθ. 235, Εἰδικός Ἀριθ. 72, ὅπου ἀναφέρεται ἡ Ἔξοδος τοῦ Μεσολογγίου τοῦ Θ. Π. Βρυζάκη μέ διαστάσεις 2,55 × 1,85 καί μιά ὑστερόγραφη παρατήρηση μέ μολύβι «καήσασ».

11. Παπαστάμου, δ.π. σελ. 21 κ.ἔ.

12. Lydakis, Geschichte... σελ. 222. Παπαστάμου, δ.π., σελ. 33 κ.ἔ. (μόνο γιά τά ἔργα πού εἶναι στήν Ἐκθεση τῆς Πινακοθήκης) Ἐρετηρία Ἐθνικῆς Πινακοθήκης Βλ. Β - Βρυζάκης. Ἀπό τή διεύθυνση τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης πληροφοροῦμαι ὅτι ἡ αὐτοθυσία τοῦ Καψάλη φιλοξενεῖται προσωρινά στό Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Ἀμύνης.

13. Δ.Ι. Καλογερόπουλου, «Πινακοθήκη» 15, 1915-16, 170, σελ. 18-19 καί 171, σελ. 38 κ.ἔ.

14. Λυδάκη, δ.π., σελ. 82 σημ. 32.

σημερινή απουσία του έργου από τη συλλογή της 'Εθνικής Πινακοθήκης.

Θά θέλαμε όμως να παρατηρήσουμε ότι δέν μās διεται συγχρόνως και μιά εξήγηση γιά τό ποιά μπορεί νά ήταν ή εικονογραφική πηγή αὐτῶν τῶν ἀντιγράφων πού ὑποκαθιστοῦν σήμερα τό χαρακτηρισμένο πιά χαμένο ἔργο τοῦ Βρυζάκη.

Τό καλύτερο καί πιό γνωστό ἀντίγραφο βρίσκεται στήν Πινακοθήκη τοῦ Δήμου Μεσολογγίου μέ τήν ὑπογραφή (κεφαλαία μέ κόκκινο χρώμα) "Ἄγγελος Κασόλας σ' ἀριστερά, καί τήν ἐνδειξη ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου Δημ. Ζ. Κασόλα καί υἱῶν 1929 στά δεξιὰ¹⁵ (εἰκ. 2). Ὁ πίνακας αὐτός ἀποτελεῖ μέρος μιάς ὁλόκληρης σειρᾶς ἀντιγράφων στήν ὁποία ἀνήκουν καί τά ἄλλα ἔργα τοῦ Βρυζάκη πού ἀναφέραμε.¹⁶

'Αλλά ποιά εἶναι τό ἀρχέτυπο πού ἀντιγράφει καί γιὰ τό ἀντίγραφο ὁ Μεσολογγίτης ζωγράφος "Ἄγγελος Κασόλας στά 1929;

Γιά τούς λόγους πού θά ἐξηγήσουμε σέ λίγο, ἀποκλείεται νά πρόκειται γιά τόν πίνακα πού ἀπό τό ἀτελιέ τοῦ Μονάχου πέρασε σάν κληροδότημα πρῶτα στό Πανεπιστήμιο καί ὕστερα στήν 'Εθνική Πινακοθήκη. "Ἄλλωστε, ὅπως μās διαβεβαίωσε ὁ ἴδιος ὁ Κασόλας, τήν ἐποχή πού «ζωγράφιζε» τήν 'Ἐξοδο δέν ὑπῆρχε κανένας ἀθθεντικός πίνακας τοῦ Βρυζάκη μέ τό ἴδιο θέμα, οὔτε ἄλλο ἀντίγραφο, παρά μόνο μιά φωτογραφία καί λιθογραφίες τίς ὁποῖες εἶχε γιά πρότυπο, γι' αὐτό καί τά χρώματα εἶναι δικά του -ὅπως μās εἶπε ὁ ἴδιος: «θαλαμμένα ἀπό τό νοῦ μου ὅπως τά αἰσθανόμουν».

Πράγματι, στίς 15 Φεβρουαρίου τοῦ 1929 μιά μεγάλη πυρκαγιά καταστρέφει τό Δημαρχεῖο τοῦ Μεσολογγίου, τήν Πινακοθήκη, τό διπλανό σπίτι τῆς 'Ιουλίας Δεσποτοπούλου, καί ἀπειλεῖ τό ἀρχοντικό τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη καί τά γύρω σπίτια τοῦ Γαζή, τοῦ Νεζερίτη καί τοῦ Τζινιζου, πού θά σωθοῦν χάρη στήν ξαφνική ραγδαία βροχή πού ἄρχισε νά πέφτει. Οἱ τίτλοι τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς, ὅπως καί οἱ κάτοικοι -ἀκόμα σήμερα- μιλοῦν μέ ὀδύνη γιά τήν ἐφιαλτική ἐκείνη νύχτα καί τή φωτιά πού ἀφάνισε τόσα ἱστορικά κειμήλια.¹⁷

'Αλλά ποιά ἀκριθῶς ἦταν τά κειμήλια αὐτά; Ὁ ἀπολογισμός θαρῶς καί ἀσαφής, μιλάει (ἐκτός ἀπό τό 'Αρχεῖο τοῦ Δήμου -ληξιαρχικές πράξεις, δημοτολόγιο) γιά μεγάλα ἀναμνηστικά λευκώματα, παράσημα καί διπλώματα τῆς πόλης, ἱστορικές σημαίες, πολύτιμος φακέλους μέ ἱστορικά αὐτογραφα καί ἔγ-

γραφα -ὅπως, μέρος τῆς ἱστορικῆς ἀλληλογραφίας τοῦ πολιορκημένου Μεσολογγίου μέ τήν ἐπαναστατική κυβέρνηση τοῦ Ναυπλίου-, τή βιβλιοθήκη τοῦ Δήμου, τή μεγάλη νομική βιβλιοθήκη τοῦ Χρήστου Καψάλη, ἐλαιογραφίες ἡρώων καί φιλελλήνων καί τούς «πρωτότυπους μεγάλους πίνακες τοῦ Βρυζάκη, ἐξ ὧν δύο πίνακες ἀναπαριστῶντες τήν "Ἐξοδο».¹⁸

Ὁ Δ. Καλογερόπουλος στά ἄρθρα πού δημοσιεύει τό 1915 στό περιοδικό *Πινακοθήκη*¹⁹ μās πληροφορεῖ ὅτι «δύο ἀντίγραφα τοῦ πίνακος τῆς 'Ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου ἐκληροδότησαν ἀποθνήσκων ὁ Βρυζάκης, εἰς τόν Δήμον Μεσολογγίου καί τό 'Εθνικόν Πανεπιστήμιον» καί στό ἐπόμενο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ, θά συμπληρώσει μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια ὅτι «τό ἐν ἐδωρήθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τό Δημαρχεῖον Μεσολογγίου, κατά τήν ἐτησίαν δέ λιτανεῖαν τῆς 'Ἐξόδου περιφέρεται ὁ πίναξ, τό δέ ἄλλο ὑπάρχει εἰς ὑπόγειον τοῦ Πολυτεχνείου». Λίγες ἡμέρες ἀργότερα, ὁ Πελεκάσης -ζωγράφος ἀπό τή Ζάκυνθο- μέ ἐπιστολή του στό ἴδιο περιοδικό²⁰ θά δηλώσει ὅτι βεβαίως ἡ 'Ἐξοδος τοῦ Μεσολογγίου τοῦ Βρυζάκη «εὐρίσκεται ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Δημαρχείου, ἀλλά κατεστραμμένη καί ἐπιδιορθωμένη κακοτέχνως» γι' αὐτό, τό 1908, ὁ τότε δήμαρχος τοῦ Μεσολογγίου Στάικος θά τοῦ ἀναθέσει «τήν κατασκευήν εἰς διαστάσεις 1,60 × 1,20 ἀντιγράφου» τοῦ πρωτότυπου ἔργου τό ὁποῖο «μετά πολλοῦ κόπου» κατόρθωσε ὁ καλλιτέχνης «νά ἀναπαραστήσει σχεδόν ἀπαράλλακτον: τό ἀντίγραφο δέ αὐτό μεταφέρεται κατά τήν λιτανεῖαν τῆς ἐπετειοῦ».

'Ἡ ἀναφορά, παρ' ὅλο τόν τόνο τῆς ἀντιγραφικῆς ματαιοδοξίας τοῦ Πελεκάση, μās εἶναι χρήσιμη. Πράγματι, γιά τόν ἑορτασμό τῶν ἐκατό χρόνων -στίς 25 'Απριλίου 1926, Κυριακή τῶν Βαῖων- μέ τήν ἐπίσημη συμμετοχή τῆς κυβέρνησης Παγκάλου, ὁ τότε δήμαρχος Χρ. Εὐαγγελάτος -ἐπειδή τό πρωτότυπο ἔργο τοῦ Βρυζάκη πού θρικόταν στό Δημαρχεῖο εἶναι καταστραμμένο ἀπό τίς ἐπιδιορθώσεις καί ἔνα ἀντίγραφο δέν ἀρμόζει σέ μιά τόσο ἐπίσημη καί σημαντική ἐπέτειο- δανεῖζεται ἀπό τήν 'Εθνική Πινακοθήκη μέ τή μεσολάβηση τοῦ ὑπουργείου Παιδείας²¹ τόν μεγάλο πίνακα (2,55 × 1,85) ὁ ὁποῖος καί παίρνει μέρος μέ τίς πρέπουσες τιμές στήν πομπή τῆς λιτανείας.

'Ἐτσι, ἐκείνη τή φοβερή νύχτα τῆς πυρκαγιᾶς, στίς 15 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1929, κήκαν μαζί μέ τ' ἄλλα, ὄχι μόνο τό ἀντίγραφο τοῦ Πελεκάση, ἀλλά καί τά δύο ἀθθεντικά ἔργα τοῦ Βρυζάκη μέ θέμα τήν «'Ἐξοδο»: ὁ πίνακας τοῦ Δημαρχείου καί ὁ πίνακας

15. Βλ. *Ἱστορ. Λεύκωμα*, Β', σελ. 441. Λυδάκη, *Βρυζάκης*, δ.π., εἰκ. 25. Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία*, σελ. 130, εἰκ. 192. Πρόκειται γιά τόν πίνακα πού περιφέρεται στή λιτανεῖα τῆς ἐπετειοῦ τῆς 'Ἐξόδου στό Μεσολόγγι: βλ. *Μεσολόγγι*, ἐκδ. 'Εθνικῆς Τραπέζης 1976, σελ. 142. 'Ἐνα δεύτερο καί πολύ μεγαλύτερο ἀντίγραφο τοῦ "Ἄγγ. Κασόλα, μέ τή χρονολογική ἐνδειξη 1934, βρίσκεται στήν ἴδια Πινακοθήκη (ἀριθ. Εἰρ. 15) βλ. *Μεσολόγγι*, ἐκδ. 'Εθν. Τραπέζης, 1976, σελ. 145. Γιά τόν "Ἄγγελο Κασόλα βλ. Στ. Λυδάκη, *Λεξικό τῶν 'Ελλήνων ζωγράφων καί χαρακτῶν*, ἐκδ. Μέλισσα, 1976, σελ. 169.

16. Βλ. Δ. Φωτιάδη *Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 21*, 'Αθήνα 1972, Γ', σελ. 221, καί *Ἱστορ. Λεύκωμα*, Β', σελ. 414, 437, 441, 443.

17. 'Εφημ. *Καθημερινή*, 16.2.1929, 19.2.1929, *Ἐλεύθερο Βῆμα*, 5.2.1929, *Κραυγή* (τοπ. Μεσολογγίου) 17.3.1929, *Νέα ἀπό τήν Ἐλλάδα*, 'Ιούνιος 1929, σελ. 162 κ.έ.

18. 'Εφημ. *Καθημερινή*, 16.2.1929.

19. Δ. Ι. Καλογερόπουλου, δ.π., σελ. 18-19, 38.

20. «Πινακοθήκη» 15, 1915-16, 172-173, σελ. 73 γιά τόν Πελεκάση βλ. Στ. Λυδάκη, *Λεξικό...*, δ.π., σελ. 344.

21. Βλ. 'Αρχεῖα 'Εθνικῆς Πινακοθήκης, 14 Αὐγούστου 1926, 'Αριθ. Πρωτ. 34 (ὑπουργεῖον Παιδείας πρὸς 'Εθνικὴν Πινακοθήκη: «ὑπομνήσκει τήν διαταγήν περί παραχωρήσεως εἰς τόν Δήμον Μεσολογγίου τῆς εἰκόνας τῆς «'Ἐξόδου» ὑπὸ Βρυζάκη»).

της Έθνικης Πινακοθήκης που είχε μείνει από τότε στο Μεσολόγγι.²²

Τό αντίγραφο του Κασόλα έγινε μετά την πυρκαγιά στο τέλος του 1929. Η συγκινητική χειρονομία του νεαρού τότε Μεσολογγίτη ζωγράφου να αντιγράψει ένα μεγάλο έργο που χάθηκε, για να υπάρχει τουλάχιστον η ανάμνησή του στον τόπο της καταστροφής – παρ' όσα τα αδύναμα χαρακτηριστικά σε σχέση με το άρχετυπο – στάθηκε το μοναδικό σημείο αναφοράς για τη σύγχρονη εικονογραφία του Άγωνα και τις μονογραφίες για το έργο του Θεόδωρου Βρυζάκη.²³

Καταλαβαίνει λοιπόν κανείς τη δικαιολογημένη μας συγκίνηση όταν αναγνωρίσαμε στην Πρεσβεία της Ρώμης μία ακόμα αυθεντική Έξοδο του Μεσολογγίου (είκ. 3).

Ο πίνακας της Ρώμης έχει, αναμφισβήτητα, όλα τα χαρακτηριστικά της αυθεντικότητας. Ο μουσαμάς και τα σκασίματα του χρώματος μαζί με την πατίνα του χρόνου δηλώνουν τα σημάδια μιας κάποιας ταλαιπωρίας καθώς και την προσπάθεια μιας επέμβασης για τη συντήρηση ή επιδιόρθωση του έργου. Η ύπογραφη του καλλιτέχνη και η χρονολογία – κάτω δεξιά – μόλις διακρίνονται· μπορούμε όμως έστω και με δυσκολία να διαβάσουμε σε δύο γραμμές: Θ. Π. Βρυζάκης 1853. Οι διαστάσεις (1,64 × 1,21) είναι ανάλογες με τις διαστάσεις άλλων ιστορικών έργων του Βρυζάκη όπως Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός εύλογει τη σημαία (1,64 × 1,26) του 1865, το Στρατόπεδο του Καραϊσκάκη (1,45 × 1,78) του 1855, και η Υποδοχή του Λόρδου Βύρωνα στο Μεσολόγγι (1,55 × 2,13) του 1861.²⁴

Η χρωματική κλίμακα και η ζωγραφική επεξεργασία στις λεπτομέρειες είναι τελείως διαφορετική από εκείνη που μας δίνουν τα αντίγραφα, τα μόνα άλλωστε γνωστά και δημοσιευμένα μέχρι σήμερα. Φτάνει μία άπλη αντιπαραβολή των εικόνων για να δει κανείς τις διαφορές και να καταλάβει πόσο σημαντική γίνεται η άνευρεση του αυθεντικού έργου.

Στή σκηνή κυριαρχεί μία ζεστή χρυσαφένια ατμόσφαιρα, που δίνει αρμονικά το ούρανο φως του Παραδείσου – στο πάνω μέρος – με τις αστραφτερές εκρήξεις της μάχης – χαμηλά – μετριάσει τη ρητορική διάθεση και η ιστορική διήγηση γίνεται μνήμη αισθαντική μέσα σ' ένα ρομαντικό χρωματικό πανηγύρι, με τις φορεσιές των αγωνιστών και τις σημαίες. Η τάξη της δομής του χώρου με τον αίσθητό και νοητό κόσμο, κορυφώνεται στην άυλη μορφή του Χριστού με τους Άγγέλους που εύλογούν και στεφανώνουν τον άγωνα και τη μεγάλη θυσία.

Στά 1911, ο πίνακας βρίσκεται σίγουρα στη Ρώμη, γιατί τότε παίρνει μέρος στη Διεθνή Έκθεση Τέχνης, και εκτίθεται στην αίθουσα XXXbis της

Ακαδημίας Καλών Τεχνών (Palazzo delle Belle Arti), σήμερα Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης.²⁵

Υπεύθυνη επιτροπή της ελληνικής αντιπροσωπείας είναι ο Α. Τυπάλδος-Μπασιάς, πρώην αντιπρόεδρος της Βουλής, ο Ι. Βαλαωρίτης διοικητής της Τραπέζης Ελλάδος, ο Π. Καβαδίας διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου, ο Γ. Ίακωβίδης διευθυντής της Σχολής Καλών Τεχνών και της Έθνικης Πινακοθήκης και ο Σπ. Λάμπρου καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.²⁶ Τα έργα που παίρνουν μέρος στην έκθεση είναι κυρίως συγχρόνων Έλλήνων καλλιτεχνών,²⁷ εκτός από τρεις που είχαν πεθάνει από καιρό: ο Ίωάννης Άλταμούρας (1852-1875/78) με μία θαλασσογραφία, ο Νικηφόρος Λύτρας (1832-1904) με την Κλεμμένη²⁸ και ο Θεόδωρος Βρυζάκης (1819-1878) με την Έξοδο του Μεσολογγίου.²⁹

Από τις σημαντικές παρουσίες στην έκθεση – πέντε πίνακες και δύο γ' υπτά – θεωρείται ο Γ. Ίακωβίδης του οποίου η Παιδική Συναυλία δημοσιεύεται στον κατάλογο.³⁰

Ίσως στον ίδιο τον Ίακωβίδη και στη διπλή του υπευθυνότητα ως διευθυντή της Πινακοθήκης και καλλιτεχνικού επιτρόπου της ελληνικής αντιπροσωπείας, οφείλεται η έκλογη και η παρουσία του έργου του Βρυζάκη στη Διεθνή Έκθεση της Ρώμης. Μένει ανοιχτό το θέμα της προέλευσης ή καλύτερα της αρχικής ιδιοκτησίας του έργου, το οποίο μέχρι σήμερα δεν μπορούσαμε να προσδιορίσουμε ακριβώς.

Στην Ελληνική Πρεσβεία της Ρώμης – όπως ήδη πληροφόρησαν – δεν υπάρχουν στοιχεία, και οι έρευνές μας στα Αρχεία του Κράτους, του υπουργείου Εξωτερικών και της Έθνικης Πινακοθήκης στάθηκαν άκαρπες. Πρέπει πάντως να σημειώσουμε

25. Βλ. Esposizione Internazionale di Roma, Catalogo della mostra di belle Arti, Bergamo, Istituto di Arti Grafiche, 1911, σελ. 74-76.

Τό έργο – λάδι σε καμβά με εμφανείς διαστάσεις 1,64 × 1,21 –, θγαλμένο από τό αρχικό του επίχρυσο μαρόκ πλαίσιο, τό όποιο έχει στό πίσω μέρος κολλημένη μία έτικέτα με τήν ένδειξη «Esposizione Internazionale d' arte 1911 comitato per le feste commemorative del 1911, Roma», βρίσκεται σήμερα έντειχισμένο σε μία από τίς αίθουσες ύποδοχής τής Έλληνικής Πρεσβείας τής Ρώμης.

26. Esposizione Internazionale di Roma, Catalogo, δ.π., σελ. 6.

27. Βλ. Esposizione κ.τ.λ. Catalogo, δ.π., σελ. 74-76, όπου αναφέρονται σε άλφαθητική σειρά οι καλλιτέχνες που συμμετέχουν και τά έργα τους. Στή Διεθνή Έκθεση του 1911 και στό πλαίσιο τών εορτών τής Πεντηκονταετηρίδας για τήν ένωση τής Ιταλίας και τήν άνακήρυξη τής Ρώμης σε πρωτεύουσα του Ιταλικού κράτους, ή Ελλάδα, εκτός από τό τμήμα Εικαστικών Τεχνών, συμμετέχει και με άλλες επίμερους εκθέσεις: α) Γύψινα έκμαγετα άρχαίων γλυπτών και άναγλύφων, β) Αντίγραφα προσωπογραφιών Βυζαντινών αυτοκρατόρων – Μετροφωτογραφίαί – βλ. Σπ. Λάμπρου, Empereurs Byzantins, Catalogue illustré κ.λ.π., Athènes, Hestia 1911. Για τή Διεθνή Έκθεση τής Ρώμης, βλ. επίσης: Τό ελληνικό τμήμα τής έν Ρώμη Διεθνούς Έκθέσεως 1911 υπό Α. Τυπάλδου-Μπασιά, έν Αθήναις 1913. «Πινακοθήκη» 11, 1911, 123, σελ. 69-70 «Καλλιτέχνη» Β, 1911, 13, σελ. 42. «Νέος Έλληνομνήμων» 7, 1911, σελ. 107, 399 κ.έ., 499 κ.έ.

28. Βλ. Έλληνες Ζωγράφοι, Ι, είκ. 43. Λυδάκη, Ιστορία, σελ. 146 είκ. 215.

29. Βλ. Esposizione Internazionale di Roma, catalogo, δ.π., No 42, σελ. 75.

30. Βλ. Έλληνες Ζωγράφοι, Ι, Ίακωβίδης, σελ. 240 είκ. 19. Λυδάκη, Ιστορία, σελ. 233, είκ. 377. Η εικόνα του έργου δημοσιεύεται και στον κατάλογο τής Esposizione Internazionale di Roma, δ.π., πιν. XXX bis.

22. Βλ. Αρχεία Έθνικης Πινακοθήκης, 1932, Αριθ. Πρωτ. 232: Η Έθνικη Πινακοθήκη προς Δήμαρχον Μεσολογγίου: «Ζητούμεν πληροφορίας περί τής τύχης του δανεισθέντος εις τον Δήμον Μεσολογγίου πίνακος του Βρυζάκη ή Έξοδος του Μεσολογγίου». Ιdem: 28 Ιουλίου 1933, Αριθ. Πρωτ. 280: «ύπενθυμίζομεν τό περιουσιό έγγραφό μας περί του δανεισθέντος εις τον Δήμον Μεσολογγίου έργου του Βρυζάκη».

23. Βλ. παραπάνω, σημ. 3 και 16.

24. Βλ. Έλληνες Ζωγράφοι, Ι, «Βρυζάκης», είκ. 24, 20, 19.

δι πολλά έργα του Βρυζάκη υπήρχαν τότε -όπως άλλωστε και σήμερα- όχι μόνο σε κρατικές αλλά και σε ιδιωτικές συλλογές. Και επειδή το όνομα του καλλιτέχνη δεν αναφέρεται στα αθηναϊκά δημοσιεύματα και στους φακέλους τούς σχετικούς με το θέμα της αποστολής των έργων στη Διεθνή Έκθεση του 1911,³¹ ενώ υπάρχει στον επίσημο κατάλογο που δημοσιεύτηκε στην Ιταλία,³² πιστεύουμε ότι ο πίνακας βρισκόταν ήδη στο εξωτερικό και πιθανότατα στη Ρώμη σε μία ιδιωτική συλλογή. Σάν παράδειγμα αναφέρουμε ότι στο Μουσείο Μπενάκη βρίσκονται τρία έργα του Βρυζάκη³³ τα οποία σίγουρα προέρχονται από «την συλλογήν την σχηματισθείσα υπό του Λουδοβίκου Ιου της Βαυαρίας». Η πληροφορία -γραπτή ενδειξη του ευρητηρίου του Μουσείου Μπενάκη- αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν τη συνδέσουμε με την περικοπή του άρθρου του Δ. Ι. Καλογερόπουλου³⁴ όπου αναφέρεται ότι στο Μόναχο ο Βρυζάκης «έγραψεν τόν μέγιστον πίνακα της Έξοδου του Μεσολογγίου οστις έβραβεύθη διά χρυσού βραβείου εις τήν παγκόσμιον έκθεσιν της Βιέννης του 1853 και οστις αγοράσθεις υπό του άκραιφνου φιλέλληνος βασιλέως της Βαυαρίας Λουδοβίκου έδωρήθη εις τό μουσειον του Μονάχου (sic)». Αν σκεφτούμε ότι πολλά έργα της ιδιωτικής συλλογής του Λουδοβίκου Ιου Wittelsbach πουλήθηκαν ήδη τον περασμένο αιώνα και ότι τό έργο αυτό που αποτελεί, χωρίς άμφιβολία, μία τρίτη αυθεντική Έξοδο δεν υπάρχει στις συλλογές του Μονάχου, μπορούμε, νομίζω, να υποθέσουμε ότι ο πίνακας είχε μία ανάλογη τύχη με τη σειρά των έργων του Βρυζάκη που βρίσκονται σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη.

Επομένως ο πίνακας της Έλληνικής Πρεσβείας της Ρώμης είναι κατά τη γνώμη μας ή πρώτη εικαστική έκδοση του θέματος από τον Βρυζάκη, τό έργο που βραβεύτηκε στη Βιέννη τό 1853, αγοράστηκε από τον Λουδοβίκο τον Ιο της Βαυαρίας, στάθηκε σίγουρα τό άρχέτυπο για την παρισινή λιθογραφία του Lemercier (1856), αφιερωμένη από τον ίδιο τον Βρυζάκη στον Όθωνα, τον Βαυαρό βασιλέα της Ελλάδας, και έπερασε -δέν ξέρουμε άκριβώς με ποιά διαδικασία- σε ιδιωτική συλλογή, και από εκεί στην Πρεσβεία της Ρώμης.

Η σύντομη αυτή αναφορά για την ιστορική άποκατάσταση των τριών εικαστικών εκδόσεων της

31. Άρχετα Υπουργείου Έξωτερικών, τμήμα Α', Διεθνείς Έκθεσεις, Φάκ. 116Δ (1910), Φάκ. 116Δ (1911), Φάκ. 116Α (1912), Φάκ. 116Α (1913).

32. Βλ. Catalogo, δ.π., σελ. 75, αἰθ. Άριθ. 42: Vrysakis, La presa di Missolonghi.

33. Μουσείο Μπενάκη: 1) Άνάπυρος του Άγώνα, ένυπόγραφο 1840, Άριθ. Εἰρ. 8/1. Προέλευση Α. Κύτικας, χρονολογία αγοράς 1.11.1928 2) Τό Καραούλι, ένυπόγραφο, 1851, Άριθ. Εἰρ. 8968. Προέλευση: Α. Κύτικας χρον. αγοράς 1.11.1928. 3) Ο ὄρκος της Άγίας Λαύρας, ένυπόγραφο, 1851. Προέλευση Α. Κύτικας χρον. αγοράς 1.11.1928.

Ο Θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη -χωρίς την ένδειξη της ύπογραφής και της χρονολογίας - Άριθ. Εἰρ. 8969, του Μουσείου Μπενάκη, πιστεύουμε ότι δέν είναι έργο του Βρυζάκη όπως άποδεικνύουμε σε υπό έκτύπωση μελέτη μας.

34. Δ. Ι. Καλογερόπουλου, «Πινακοθήκη» 15, 1915-16, 170, σελ. 18.

Έξοδου και προπαντός ή άμεση έπαφή με τον αυθεντικό πίνακα μας έπιτρέπουν την τεχνοτροπική θεώρηση του έργου και μερικές εικονογραφικές παρατηρήσεις. Ο ζωγράφος μας, όπως είναι γνωστό, δανείζεται την ιδέα και την εικονογραφική σκηνοθεσία από τη μεγάλη νοπογραφία που ο Wilhelm Lindenschmidt ο πρεσβύτερος ζωγραφίζει στον έξωτερικό τοίχο της εκκλησίας του Sendling στο Oberbayern, γύρω στα 1831-32³⁵ (είκ. 4).

Η εκκλησία βρίσκεται στο κέντρο του νεκροταφείου των 682 θυμάτων της Μάχης των Χωρικών που έγινε στο Sendling στις 25 του Δεκέμβρη τό 1705.³⁶ Έτσι εξηγείται ο συμβολισμός και ή σημασία της τοιχογραφίας του Lindenschmidt, όπως και ή όργάνωση της σύνθεσης σε δύο τμήματα, στό γήινο και στό ουράνιο, με τον Χριστό και τούς Άγγέλους με σκοπό την ήρωική και ιερή έξαρση του θέματος.

Ο Βρυζάκης, όταν ήταν στην Γερμανία, είχε όπωσδήποτε τον καιρό και τη δυνατότητα να μελετήσει τό έργο του Lindenschmidt από κοντά.³⁷ Υπάρχουν λοιπόν ιδεολογικές και εικονολογικές σχέσεις ανάμεσα στην Έξοδο του Μεσολογγίου και στη Μάχη του Sendling, όπως άκριβώς σημειώνει και ο Λυδάκης.³⁸

Αν τώρα περάσουμε από τη διάρθρωση της δομής του έργου σε μία πιο αναλυτική άνάγνωση των εικονογραφικών λεπτομερειών, θά διαπιστώσουμε πόσο στενά δεμένος ήταν ο ζωγράφος μας με την ιστορική ζωγραφική του δέκατου ένατου αιώνα και πόσο περιορισμένος μέσα στο πλαίσιο μιας άκαδημαϊκής θεώρησης και μιας γερμανικής μαθητείας τίς όποιες δέν ξεπέρασε ποτέ.

Ο Βρυζάκης -όπως φαίνεται κι άπ' τά ίδια του τά έργα- ξέρει να χρησιμοποιεί και τά θέματα αλλά και τά σχήματα της ευρωπαϊκής ιστορικής ζωγραφικής, την όποια γνώριζε άμεσα από την κατευθείαν έπαφή του με τά έργα ή έμμεσα από τίς λιθογραφίες που κυκλοφορούσαν άφθονα εκείνη την εποχή. Τό γεγονός -μας τό πιστοποιεί ή ίδια ή Έξοδος: οί μορφές των ξαπλωμένων γυναικών και των Τούρκων, στό πρώτο πλάνο, δέν είναι νέα εύρήματα αλλά άλλα δάνεια ή επαναλήψεις.³⁹

Ένα άλλο παράδειγμα «δανεισμού» πιστεύουμε

35. F. R., Pecht, Deutsche Künstler des 19 Jahrh., Nördlingen 1888, είκ. σελ. 97. Λυδάκης, Ιστορία, σελ. 129 κ.έ. Λανθασμένη ή αναφορά στο Thieme - Becker, Künstler - Lexikon, 5, 1911, σελ. 170 και στο Lydakis, Geschichte, σελ. 56-57.

36. Βλ. Dehio-Gall, Handbuch deutsch. Kunstdenkm. Oberbayern, Μόναχο 1952, σελ. 36.

37. Βλ. Thieme - Becker, δ.π., XXIII, 1929, σελ. 242.

Στη Νέα Πινακοθήκη του Μονάχου (Katalog der Gemäldesammlung der K. Neuen Pinakothek in München, XIII ed. München 1912, σελ. 106, No 475) υπήρχε ένα πρωτότυπο σκαρίφημα του Lindenschmidt με τό κάτω μέρος της νοπογραφίας. (Βλ. και Thieme - Becker, δ.π., XXIII, 1929, σελ. 242).

Όπως εύγενώς μας πληροφορεί ή διεύθυνση των Bayerische Staatsgemäldesammlungen τό σκαρίφημα δέν υπάρχει πιά στη συλλογή της Νέας Πινακοθήκης, γιατί άνηκε σε ιδιωτική συλλογή και βρισκόταν άπλώς εκεί ως δάνειο.

38. Λυδάκης, Βρυζάκης, δ.π., σελ. 76. Του ίδιου, Ιστορία, σελ. 129 κ.έ.

39. Βλ. Λείνομα Έλληνικής Έπαναστάσεως, δ.π., σελ. 435, 444.

δτι μᾶς τό δίνει ἡ ξαπλωμένη μορφή στή μέση τῆς γέφυρας μέ τή σαφή εἰκονογραφική ἐξάρτηση ἀπό τό ἔργο τοῦ Ary Scheffer *Ἐπεισόδιο τοῦ Ἀγῶνος*, γνωστό στήν Ἑλλάδα ἀπό τή ρέπλικα σέ λάδι τοῦ Alfred Guillard, σήμερα στό Μουσείο Μπενάκη⁴⁰ (εἰκ. 5). Ἡ σκηνή αὐτή τοῦ θανάσιμα τραυματισμένου πατέρα καί τοῦ νεαροῦ γιοῦ πού συνεχίζει τήν παράδοση τοῦ ἀγωνιστῆ «μέχρις ἐσχάτων» εἶναι ἕνα θέμα πού γίνεται γνωστό ἀπό τίς λιθογραφίες⁴¹ (εἰκ. 6), καί φυσικά ἐπηρεάζει εἰκονογραφικά καί τόν Βρυζάκη.

Ἐνα ἄλλο ἀκόμη παράδειγμα μᾶς προσφέρει ἡ πεσμένη μπρούμυτα μορφή τοῦ ἀγωνιστῆ στήν ἄκρη τῆς γέφυρας, στά δεξιά. Εἶναι κι ἐδῶ ἕνα δάνειο εἰκονογραφικό ἀπό τήν *Καταστροφή τοῦ Ἱεροῦ λόχου* τοῦ Peter von Hess (εἰκ. 7),⁴² πού ἦταν ἕνας ἀπό τούς δασκάλους τοῦ Βρυζάκη. Ἀπό τό *Μεσολόγγι* τοῦ Deneuville – ἔργο γνωστό ἀπό τίς λιθογραφίες – θά ἀντιγράψει τή μορφή τοῦ Τούρκου σημαιοφόρου, πάνω στά τείχη τῆς πόλης, δεξιά (εἰκ. 8).⁴³ Ὁ ἴδιος ὁ Βρυζάκης, ἄλλωστε, θά ἐπαναλάβει σκηνοθετικά τό σχῆμα τῶν ἥρωικῶν ἀγωνιστῶν τῆς *Ἐξόδου* τοῦ ἀπό τά τείχη τῆς πόλης, στήν ομάδα τῶν στρατιωτῶν πού ὑποδέχονται γιορτινά τόν λόρδο Βύρωνα στό Μεσολόγγι. Ἐτσι, περισσότερο κι ἀπό τήν ἔλλειψη ποιητικῆς φαντασίας, θά μπορούσαμε, νομίζω, νά καταλογίσουμε στόν Βρυζάκη τήν ἐπίδραση μιᾶς ἀκαδημαϊκῆς νεοκλασικῆς συμπεριφορᾶς.⁴⁴

Ἡ *Ἐξοδος τοῦ Μεσολογγίου* τῆς Ρώμης, ἀπό τά καλύτερα ἔργα τῆς εἰκαστικῆς του γραφῆς – παρ' ὄλες τίς δανεικές εἰκονογραφικές λύσεις καί τή βαυαρική νεοκλασική του ἐνταξη – μᾶς δίνει τή συγκίνηση τῆς «ἐλληνικῆς» του καρδιάς, καί ἀποτελεῖ σημαντική μαρτυρία γιά τήν πολιτιστική πορεία τοῦ νεοελληνικοῦ κόσμου.

Ἐκτός τοῦ ὅτι εἶναι τό μοναδικό γνήσιο ἔργο

τῆς σειρᾶς πού διασώθηκε, ἀποτελεῖ, μαζί μέ τόν *Ὄρχο τῆς Ἀγίας Λαύρας* καί τό *Καραούλι* (πρῶτες ἐκδόσεις τοῦ 1851, σήμερα στό Μουσείο Μπενάκη) ἕνα ἀπό τά πρῶτα μεγάλα δείγματα ἱστορικῆς ζωγραφικῆς τοῦ Βρυζάκη καί βασικό ντοκουμέντο τῶν σχέσεων πού συνέδεαν τόν Ἑλληνα ζωγράφο μέ τόν Βαυαρό βασιλιά, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ὁ μέγας του εὐεργέτης καί μαικῆνας.

Τό ἔργο ἐντάσσεται «ἰδεολογικά» στό φιλελληνικό κίνημα τοῦ Μονάχου, τοῦ ὁποῖου ἡγετική μορφή καί ἐμπνευστής ἦταν ὁ Λουδοβίκος ὁ 1ος. Ἐτσι ἐξηγεῖται ἡ ἀγορά τῶν πρῶτων ἔργων τοῦ Βρυζάκη ἀπό τόν Βαυαρό βασιλιά, ὅπως καί μιᾶ πνευματική συγγένεια πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ποιητική εὐαισθησία τῶν στίχων τοῦ Λουδοβίκου ἀφιερωμένων στό Μεσολόγγι⁴⁵ καί στήν εἰκαστική ἥρωική θεώρηση τοῦ Ἑλληνα ζωγράφου.

45. Βλ. Ludwig von Bayern, *Geschichte*, Μόναχο 1829 – τῆς Α. Μ. τοῦ Βασιλέως τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκου Α', Ποιήματα περὶ Ἑλλάδος μεταφρασθέντα ὑπό Α. Π. Ραγκαβῆ, Ναύπλιον 1933, σελ. 41 κ.έ. – Ὁ ἔστεμμένος Τυρταῖος ἦτοι ποιήματα περὶ Ἑλλάδος τοῦ βασιλέως τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκου Α', Μετάφρ. ἐλευθέρᾳ ὑπό Σ. Καρύδου, Ἀθῆναι 1868, σελ. 34. Ὁ Λουδοβίκος Α', ὅπως εἶναι γνωστό (Μ.Ε.Ε., ΙΣΤ', 1931, σελ. 960) εἶχε καταθέσει ἐπίσης μεγάλη ποσά ἀπό τό ἰδιαίτερο ταμεῖο του γιά τά θύματα τοῦ Μεσολογγίου.

40. Μουσείο Μπενάκη, Ἀριθ. 637 (Ἀριθ. Εὐρετηρίου 9017) λάδι σέ καμβά (0,45 × 0,39).

41. Βλ. Μ. Βρεττοῦ, *Ἐθνικόν Ἡμερολόγιον 1869*, σελ. 256. *Λεύκωμα*, δ.π., σελ. 358. Ἐπίσης εὐχαριστῶ θερμά τόν πρέσβη καί τήν κ. Α. Πηλαθάκη χάρι στοὺς ὁποῖους εἶχα τήν εὐκαιρία νά δῶ μιᾶ ἐνδιαφέρουσα ὁδατογραφία – μέ τό ἴδιο θέμα – τοῦ G. Holder (9.12.1830, 0,255 × 0,21) πού ἀνήκει στήν ἰδιωτική τους συλλογή.

42. Βλ. *Λεύκωμα*, δ.π., σελ. 45.

43. Βλ. *Λεύκωμα*, δ.π., σελ. 390.

44. Ἡ σύνθεση τοῦ Βρυζάκη μέ τήν *Ἐξοδο τοῦ Μεσολογγίου* εἶχε ὀπωσδήποτε, μέσω τῶν λιθογραφιῶν, μιᾶ ἀρκετά σημαντική ἐπίδραση στή νεοελληνική τέχνη. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τή φανταστική σύνθεση μέ θέμα τό *Θάνατο τοῦ Παπαφλέσσα*, ἔργο τοῦ Πέτρου Χέλμη. (Βλ. *Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ΙΒ', σελ. 386) καί τή λαϊκή λιθογραφία τοῦ Ἀδαμ μέ τή *Μάχη τοῦ Ἀθανασίου Διάκου μετά τοῦ σεβασμιότατου ἐπισκόπου Σαλώνων Ἡσαΐου*, γνωστή ἀπό τό ἀντίτυπο τοῦ Μουσείου Μπενάκη (βλ. Φάκ. 13, Ἀρ. 775, 0,64 × 0,50) Εἰκ. 9.

Ἀξίζει ἀκόμη νά ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ *Ἐξοδος* τοῦ Βρυζάκη εἶχε ἀπήχησθ. καί στοὺς καλλιτεχνικούς κύκλους τοῦ Μονάχου. Παράδειγμα ἐνδεικτικό εἶναι μιᾶ ὁδατογραφία μέ μικρές παραλλαγές πού ἀνήκει στή συλλογή Bassemann (βλ. Γιοφύλλη, δ.π., σελ. 126) καί σήμερα βρίσκεται στό Ἱστορικό Μουσείο Ἀθηνῶν, (Αἰθουσα Δ', 0,62 × 0,41) εἰκ. 10, μαζί μέ ἄλλα ἔργα ἴδιας προέλευσης ὅπως τά *Πρῶτα Κούλουμα τῶν Ἀθηνῶν* τοῦ Ch. Perlberg.

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΡΙΤΗΡΙΟ

ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ

ΣΤΗ

δημοκρατική συνεργασία

και τον

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ

ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ

Κρητικά δημοτικά τραγούδια γιά τή δικτατορία καί τό Πολυτεχνείο

του Έρατοσθένη Γ. Καψωμένου

*Τά θεμέλιά μου στά βουνά
καί τά βουνά σηκώνουν οί λαοί στόν ώμο τους
καί πάνω τους ή μνήμη καίει
άκαυτη βάτος!*

Έλύτη, "Άξιον Έστί, Ε"

Όσοι πέρασαν από τό χώρο του Πολυτεχνείου τούς πρώτους μήνες τής μεταπολίτευσης, ως τήν επέτειο τής εξέγερσης του Νοέμβρη, έχουν νά μαρτυρήσουν ένα ενδιαφέρον φαινόμενο: ανάμεσα στά λουλούδια καί τά συνθήματα που κάλυπταν όλόκληρη τήν πρόσοψη σέ σταματούσαν δεκάδες ποιήματα καί έμμετρες αφιερώσεις άνώνυμων καί επώνυμων στιχουργών¹ καί μέσα κι έξω στό προαύλιο καί στά πεζοδρόμια, ένα άτέλειωτο λαϊκό προσκύνημα που τίς βραδινές ώρες μεταμορφωνόταν σέ μιά πολύβουη σύναξη από ανθρώπους κάθε ηλικίας που συζητούσαν ως τό ξημέρωμα τό πρόσφατο παρελθόν καί τό άμεσο μέλλον.

Έκείνος ο έμμετρος διάλογος των ζωντανών μέ τούς νεκρούς κι αυτή ή αυθόρμητη «έκκλησία του δήμου», που έδεναν άπροσδόκητα τήν ποίηση μέ τήν πολιτική πράξη ως παράλληλα μέσα συλλογικής έκφρασης, δριζαν άναμφίβολα μιά κορυφαία στιγμή όπου ο λαός ξανάπιανε τό νήμα μιās αυθεντικά δικής του —άπωθημένης— παράδοσης. Έτσι, μέσα από τήν ίδια παρορμητική διαδικασία που πριν ένα χρόνο τον έφερε, σ' αυτόν τον ίδιο χώρο, άντιμέτωπο μέ τά τάνκς, ο λαός τής Άθήνας έσπευδε τώρα —θά 'λεγες, γιά νά προλάβει κάθε πιθανή διαστρέβλωση ή παρασιώπηση— νά σημασιοδοτήσει μιά γιά πάντα, μέ τήν επιβλητική παρουσία του, τήν ιστορία που τον άφοροδσε ζωτικά.

Τό άλλο καλοκαίρι, σ' ένα άπομονωμένο χωριό του Λιβυκού πελάγους, στή νότια Κρήτη, πρωτάκουσα ένα βράδυ κατάπληχτος τή ρίμα του λαϊκού λυράρη:

*Νοέμβρης μήνας ήτανε, δεκάτη έβδομή μέρα
που οί φοιτητές σηκώσανε τση λευτεριάς σημαία.*

1. Βλ. στό λεύκωμα «Τών άφανών», εκδ. περιод. ANTI, Άθήνα 1974, μιά επιλογή από «στίχους, κείμενα καί άναθήματα του ελληνικού λαου στο πρώτο έτήσιο μνημόσυνο του Πολυτεχνείου».

*Νοέμβρης μήνας ήτανε, σσιί δεκαπτά τό βράδυ
που οί φοιτητές κλειστήκανε σά νά 'τανε Άρκάδι...²*

Ό μύθος είχε βλαστήσει.

Σέ μιά άλλη εποχή, χίλια καί πάνω χρόνια πρωτότερα, όταν ο λαός, κάτω από μιά φεουδαρχική κοινωνική συγκρότηση καί μιά δεσποτική έξουσία, ζούσε τή δική του περιθωριακή ζωή στερημένος από κάθε οργανωμένη παιδεία καί χωρίς άλλο μέσο έκφρασης καί επικοινωνίας, τό τραγούδι στάθηκε άπ' τούς πιο βασικούς παράγοντες που διατήρησαν τήν πολιτιστική καί ιδεολογική του συνοχή, αναπληρώνοντας ποικίλες κοινωνικές λειτουργίες: επικοινωνία, καλλιτεχνική έκφραση, παιδεία, κοινωνική ήθική καί τελετουργία, ιστορική μνήμη, βιοθεωρία. Αυτό τό δπλο άνάπτυξε, καί μ' αυτό πάλεψε ο λαός στους μακρούς αιώνες του βυζαντινού μεσαίωνα καί τής οθωμανικής δουλείας ενάντια σέ εξουθενωτικούς κοινωνικούς δρους, καί κατάφερε νά περισώσει τήν όποια φυσιογνωμία του καί νά φτάσει στή μεγάλη πράξη του '21. Από τότε, μολονότι βέβαια οί κοινωνικές συνθήκες άλλαξαν σημαντικά, δέν μπορούμε νά πούμε πως ολοκληρώθηκε ο άστικός μετασχηματισμός τής ελληνικής κοινωνίας. Κι αυτός είναι ίσως ένας από τούς λόγους που τό δημοτικό τραγούδι, ενώ έχασε τήν κοινωνική του λειτουργία στά άστικά κέντρα καί σέ ευρύτερες άστικοποιημένες περιοχές, δέν έσβησε ποτέ όλότελα στήν περιφέρεια, μέσα στους άγροτικούς καί κτηνοτροφικούς πληθυσμούς. Σέ όρισμένα μάλιστα διαμερίσματα μέ ξεχωριστή κοινωνική καί πολιτιστική όμοιογένεια, όπως στήν κρητική ύπαιθρο, όχι μόνο συντηρείται αλλά καί ανανεώνεται ως ένα βαθμό, ως προς όρισμένα τουλάχιστον είδη που εξακολουθούν νά έχουν άνταπόκριση στις σημερινές συνθή-

2. Βλ. παρακάτω όλόκληρο τό τραγούδι.

κες. Όπως έδειξα σέ πρόσφατη εργασία μου, από τά πιό ζωντανά στήν εποχή μας και πιό σημαντικά είδη του σύγχρονου κρητικού τραγουδιού είναι τά ιστορικά τραγούδια και οι αντίστοιχες μαντινάδες, πού εκφράζουν τήν ιδεολογική στάση του λαού άπέναντι σέ ξεχωριστές σημασίας ιστορικά και πολιτικά γεγονότα.³ Μιά άλλη ένδιαφέρουσα διαπίστωση είναι ότι οι εποχές δημιουργικής άνθισης του κρητικού δημοτικού τραγουδιού συμπίπτουν μέ περιόδους κρίσιμες, όπου τό λαϊκό κίνημα βρίσκεται σέ έξαρση και ό λαός παίρνει —ός πρωταγωνιστής ή ός θύμα— ενεργό μέρος στήν ιστορία. Κι αυτό συνεπάγεται μία βασική ιδιότητα του σύγχρονου ιστορικού τραγουδιού: ότι αρχίζει νά συνδέεται μέ καθολικά αίτήματα και στόχους του λαϊκού κινήματος ή μέ κρίσιμους ιδεολογικούς και πολιτικούς άγώνες. Μιά τέτοια εξέλιξη διαφαίνεται από τίς πρώτες κιόλας δεκαετίες του αιώνα, όταν όξύνεται ή αντίθεση ανάμεσα στή βενιζελική και τή βασιλική παράταξη. Η διαμάχη αυτή εκφράζεται άποκλειστικά σέ μαντινάδες, κυρίως σατιρικές. Τό άρχαιότερο δείγμα πού γνωρίζουμε είναι άπό τήν εποχή τής Κρητικής Πολιτείας, και άφορά τήν επανάσταση του Θερίσου (1905) ενάντια στον πρίγκιπα Γεώργιο (μαντινάδα τής παράταξης του πρίγκιπα γιά τους πρωταγωνιστές τής επανάστασης):

*Ό Βενιζέλος γάιδαρος κι ό Μάνος χαλινάρι
κι ό βασιλιάς μας κάθεται άπάνω καβαλάρης.*

Καλεργιανά Κισόμου

συνθ.-όπαγ. Καλλιόπη Χαριτάκη

(άνέκδοτη)

*Ανάλογες μαντινάδες τής δημοκρατικής παράταξης σώζονται άπό τήν εποχή του Μικρασιατικού πολέμου:

*Και άν τό πει ό Λευτέρη μας, στον πόλεμο θά πάμε
και άν τό πει ό βασιλιάς, εις τό βουνό θά πάμε.*

*Αλικιανού Κυθωνίας

Μαν. Γεωργουδάκης

καταγρ. Γ. Δ. Καψωμένος (1921)

(άνέκδοτη)*

*Σμύρνη, δέν ήσουν τουρκικιά, δέν ήσουν του Κεμάλη,
μόνο σέ παραδώσανε Γουναρικοί και Γάλλοι.*

Χανιά (1922) (S. Baud-Bovy, "La place des ριζίτικα τραγούδια
dans la chanson populaire
de la Grèce moderne",

περ. Κρητικά Χρονικά, τ. ΙΕ-ΙΣΤ,
τεύχ. ΙΙΙ, 1963, σελ. 104)³

3. Τέτοια γεγονότα στον αιώνα μας στάθηκαν ό Μακεδονικός άγώνας και οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ή Μικρασιατική καταστροφή, ή μάχη τής Κρήτης και ή Άντίσταση κατά των Γερμανών, ό Έμφύλιος πόλεμος, ό Κυπριακός άγώνας ενάντια στήν άγγλική κατοχή, τό βασιλικό «πραξικόπημα» του 1965, ή πρόσφατη δικτατορία, τό χουντικό πραξικόπημα στήν Κύπρο και ή τουρκική εισβολή πού άκολούθησε, ή έλληνοτουρκική κρίση γιά τό Αιγαίο. Βλ. στήν εργασία μας *Σύγχρονες επιβιώσεις του κρητικού δημοτικού τραγουδιού. Τά ριζίτικα τής Άντίστασης (1941-44)* —πού περιλαμβάνεται στά όπό έκδοση Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου— τήν εισαγωγή και τους πίνακες των τραγουδιών. (Στό έξής θά παραπέμπομε στήν εργασία αυτή μέ τή συντομογραφία: «Ριζίτικα τής Άντίστασης». Άλλες συντομογραφίες πού χρησιμοποιούμε: σύνθ. = σύνθεση, όπαγ. = όπαγόρευση, καταγρ. = καταγραφή, πίν. = πίνακας, vs = σύμβολο αντίθεσης.)

4. Η μαντινάδα εκφράζει τήν αντίθεση των βενιζελικών τής περιοχής των Χανίων στήν επιστράτευση των εφέδρων πού έκανε ή κυβέρνηση Γούναρη τον Μάρτη του 1921, όστερα άπό τήν ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του 1920. Πολλοί βγήκαν τότε στο βουνό, συγκρούστηκαν μέ τή χωροφυλακή και επικράτησαν σέ όρισμένα χωριά τής επαρχίας Κυθωνίας. Στη νίκη τους αυτή αναφέρεται μία άλλη (σατιρική) μαντινάδα πού δημοσιεύω στήν εισαγωγή τής εργασίας *Ριζίτικα τής Άντίστασης*.

5. Βλ. εκεί, στήν ίδια σελίδα, μία δεύτερη μαντινάδα γιά τή Μικρασιατική καταστροφή. Η άναφορά στους «Γουναρικούς», τή βασιλική παράταξη («Λαϊκό κόμμα»), ύκαινίσσεται τον προδοτικό ρόλο τής κυβέρνησης Γούναρη στον Μικρασιατικό πόλεμο.

*Ορόσημο σ' αυτή τήν εξέλιξη άποτελούν τά τραγούδια τής Άντίστασης κατά των Γερμανών (1941-44), πού αντιπροσωπεύουν τή μεγαλύτερη άνθιση του κρητικού δημοτικού τραγουδιού μέσα στον είκοστό αιώνα. Εκεί διαπιστώνουμε γιά πρώτη φορά έναν ιστορικής σημασίας μετασηματισμό πού επαναβεβαιώνεται σταθερά στο μεταπολεμικό κρητικό τραγούδι: τή στροφή άπό τον άτομικό στο συλλογικό μύθο.⁶ Τήν ίδια εποχή συναντούμε, σέ πολλές περιοχές τής Ελλάδας, τά πρώτα δημοτικά τραγούδια μέ ιδεολογικοπολιτικό χαρακτήρα, πού ανταποκρίνεται στο συγκεκριμένο περιεχόμενο των λαϊκών άγώνων τής εποχής ενάντια στον ξένο φασισμό και τους συνεργάτες του.⁷ Τό φαινόμενο δέν είναι άσχετο μέ τήν αντίστοιχη διάδοση των Άντάρτικων εκείνων τραγουδιών πού άνήκουν σέ προσωπικούς ποιητές λίγο πολύ μορφωμένους και ύπηρετούν σαφείς ιδεολογικούς στόχους. Η μακρόχρονη «συμβίωση» των τραγουδιών αυτών μέ τά γνήσια δημοτικά, όλη τήν περίοδο τής Άντίστασης και του Έμφύλιου πολέμου, είχε άποτέλεσμα μία έξοικείωση του λαού τής ύπαιθρου μέ όρισμένες καινούριες έννοιες πού τον βοήθησαν νά περάσει και στο τραγούδι του τίς όδυμηρές εμπειρίες και τή νέα όπτική πού άπόχτησε μέσα στον άγώνα. Βέβαια πρέπει νά διευκρινίσουμε ότι τό δημοτικό τραγούδι αυτής τής εποχής διατηρεί πάντα τίς άποστάσεις άπό τά αντίστοιχα λόγια δημιουργήματα και δέν ξεπερνά ποτέ τό γενικό πνεύμα και τά καθολικά αίτήματα του λαϊκού κινήματος: αντιφασιστικό και αντιμιλιταριστικό πνεύμα, καταδίκη των προδοτών και συνεργατών του έχθρου, καταγγιλία του άγγλικού ιμπεριαλισμού και, τά πρώτα μετακατοχικά χρόνια, στιγματισμός τής κοινωνικής άδικίας και εκμετάλλευσης, αίτημα γιά λαϊκή κυριαρχία. Μ' άλλα λόγια, πραγματοποιείται μία όμαλή προσαρμολή του δημοτικού τραγουδιού στα καινούρια δεδομένα, μέ μία όργανική συγχώνευση του πατροπαράδοτου επαναστατικού μύθου μέ τά σύγχρονα έθνικά και κοινωνικά αίτήματα. Όσον άφορά τό ιστορικό τραγούδι τής Κρήτης ειδικά, μπορούμε νά πούμε πως βγαίνει μέσα άπό τήν άγωνιστική δεκαετία 1940-50 άνανεωμένο και δεμένο στενότερα μέ τή σημερινή πραγματικότητα. Δέν είναι καθόλου φοκλορικό ύπόλειμμα μιās άλλης εποχής πού συντηρείται άπό τό νόμο τής αδράνειας, αλλά ζωντανή εκδήλωση τής σύγχρονης συλλογικής συνείδησης, πού θά πει, έκφραση τής ιστορικής μνήμης και τής ιδεολογίας του λαού και —παραπέρα— όργανο άγώνα. Παρ' όλες τίς λόγιες επιδράσεις στο λεξιλόγιο και στήν τεχντροπία —μοιραία συνέπεια των σημερινών πολιτιστικών συνθηκών—, διατήρησε τήν αυθεντική κοινωνική του λειτουργία, γεγονός πού δείχνει τή ζωτικότητα τής παράδοσης πού τό συντηρεί και τίς δυνατότητες πού έχει νά επιβιώσει και νά έξελιχτεί. Τά τελευταία είκοσιπέντε χρόνια συνο-

6. Βλ. άναλυτικά στήν εργασία μας *Ριζίτικα τής Άντίστασης*.

7. Δημοτικά είναι πολλά άπό τά τραγούδια πού δημοσιεύονται στή συλλογή *Τά άντάρτικα τραγούδια (τής Κατοχής, τής Άπελευθέρωσης, του Έμφύλιου)*, εκδ. Καστανιώτη, Άθήνα 1974. Βλ. λχ. τά τραγούδια του Άλβανικού πολέμου: σ. 20-23 (Άπεραθίτικα, Νάξου, Δωδεκανήσου, Ηπείρου, Κρήτης, τής Κατοχής και τής Άντίστασης: σ. 30-33 (Ρούμελης, Πελοποννήσου, Μακεδονίας, Παρνασσού), σ. 34-35 (Νάουσας, Ηπείρου, Στερεάς), σ. 45 (Ηπείρου, Ζακύνθου), σ. 46 (Ηπείρου), σ. 47-48 (Ρούμελης, Δωδεκανήσου), σ. 48-49 (Κεφαλονιάς), σ. 49-50 (Θεσσαλίας: του Κασσιδιάρη, Καστοριάς), σ. 51-52 (σατιρικές μαντινάδες), σ. 52-53 (Ποντιακά), τής Άπελευθέρωσης: σελ. 56-57 (Μυτιλήνης, μαντινάδες τής Άθήνας), του Έμφύλιου πολέμου: σελ. 57-58 (Βίτσι, Τζουμέρκων, του καπετάν Θύμιου). Επίσης σ. 14 (Θεσσαλονίκης), σ. 15 (Μάνης). Βλ. άκόμη τά *Ριζίτικα τής Άντίστασης*, Πίν. Πα-Ιβ (ριζίτικα και ρίμες γιά τή μάχη τής Κρήτης και τήν Άντίσταση), Πίν. ΙV (ριζίτικα του Έμφύλιου). Πρβλ. Ν. Σφυρόρα, *Άπεραθίτικα πολεμικά τραγούδια και Ν. Παπανδρέου, Τό ήρωικό δημοτικό τραγούδι*, Έλευθερη Έλλάδα, 1972.

δεύει και εκφράζει με συνέπεια τις εθνικές περιπέτειες, τους λαϊκούς αγώνες και τα λαϊκά αίτηματα, παίρνοντας κάποτε και σαφή ταξικό χαρακτήρα. Έξαιρέση αποτελούν κάποιες περιοδικές «εκλειψεις», που μιά πρώτη άφορα τη δεκαετία 1950—60, που σημαδεύεται από την ένταση της άστικής προπαγάνδας και την εισβολή του αμερικανικού τρόπου ζωής, και μιά δεύτερη συμπίπτει με τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας.⁸ Από τις αρχές της δεκαετίας του '60, όταν φουντώνει το κύμα των λαϊκών διεκδικήσεων, διαπιστώνουμε μιά γενική στροφή προς την παράδοση, καρπός της οποίας είναι μιά σειρά ιστορικών τραγουδιών όπου εκφράζεται η αντίθεση του λαού στο милитарισμό της ψυχροπολεμικής περιόδου, προβάλλεται το αίτημα για ειρήνη και συναδέλφωση των λαών, καταγγέλλεται η κοινωνική ανισότητα και εκμετάλλευση ή στιγματίζεται η αντίλαϊκή πολιτική του Παλατιού και των αντιδραστικών κύκλων που τό περιβάλλουν. Παραθέτω χαρακτηριστικά παραδείγματα:

α. «Νόθη» ρίμα (μαντινάδες με νοηματική συνέχεια) με θέμα την κοινωνική εκμετάλλευση:

*Κατάρτα και ανάθεμα, τό γράφω νά τό δούνε,
σ' αυτούς που κάνουνε λεφτά, χωρίς νά κουραστούνε.
Γιατί, γιά νά 'χουνε λεφτά, θά 'χουνε αδικήσει
κόσμο πολύ που δέν μπορεί σήμερα γιά νά ζήσει.
Κι αυτός ό κόσμος γίνεται κάθε στιγμή κομμάθια,
γιά νά κοιμούνται οι τύραννοι κι οι κλέφτες στά παλάθια.*

*Μά κι ό θεός, που τ' άδικα θεωρεί και σημειώνει,
μάς λέει «νά 'στε ήσυχoi, τό τέλος τους σιμώνει».*

Σητεία (Γιάννη Δερμιτζάκη, Κρητικές
συνθ. Ντερμιτζογιάννης (1963) μαντινάδες, Σητεία Κρήτης,
1963, σ. 71-72)⁹

β. Απόσπασμα από ρίμα που τραγουδήσε ο ίδιος λαϊκός λυράρης σε επίσημη δεξίωση στο Ήράκλειο, τό 1964, όπου είχε κληθεί νά ψυχαγωγήσει επισκέπτες στρατηγούς και ναυάρχους του ΝΑΤΟ:

*...Πρέπει κανόνια νά 'χετε κι ή μιά μεργιά κι ή άλλη,
δμως ποτέ μη βάλετε δάχτυλο στη σκανδάλη.
Αύσετε τίς διαφορές με πένα που 'χει μέλι,
που είναι όπλο ιερό και ό Χριστός τό θέλει.
Τά σίδερα και ή φωτιά τή γη θά κάμουν στάχτη
κι ή ανθρωπότης θά σβηστεί γιά πάντα άπ' τό χάρτη.
'Αν άρπαχετε, μάθετε, χέργια δε θά βρεθούνε*

8. Ζωντανή μαρτυρία αυτού του φαινομένου είναι δύο ρίμες του λυράρη της Σητείας Ντερμιτζογιάννη. Ή πρώτη, 54 στίχων, επιγράφεται: «Τό κατηγορώ του Ντερμιτζογιάννη γιά τήν περιφρόνηση του δημοτικού μας τραγουδιού και χορού» και αρχίζει έτσι:

*Περίφανη 'ταν πράγματι ή ράτσα ή δικιά μας,
μά τώρα εκφυλίζεται και είναι σε ζημιά μας.
(Γιάννη Δερμιτζάκη, Κρητικές μαντινάδες, Σητεία 1968,
σ. 180-81)*

Ή δεύτερη που επιγράφεται «Στους ψευτοαριστοκράτες που άπεχθάνονται τά τοπικά έθιμα και τραγούδια», είναι ή εξής:

*'Ολοι μου λέν άπ' τό λαό μονάχα 'χω πελάτες,
γιατί ή λύρα-μ' έδιωξε δλους τσ' άριστοκράτες.
Λύρα, νταούλι, επανε, δε θέλουν νά γροικούνε,
γιατί 'ναι ράτσες ζενικές κι αυτά τους ενοχλούνε.
'Ομως εγώ έδηλωσα ότι θά παίζω λύρα
γιά τόν άργάτη τό φτωχό, κι άς μή γνωρίσω μοίρα
(δ.π., σ. 253)*

9. Πρβλ. ανάλογες νόθες ρίμες στην ίδια συλλογή, σ. 69-70 («'Οσοι δουλεύουνε σκληρά») και σ. 78 («'Η άδικία»).

τους νικητές στον κόσμο αυτό γιά νά χεροκροτούνε.

*.....
'Εμεις ειρήνη θέλομε κι αυτό μόνο ζητούμε
και με ειρήνη οι Κύπριοι με μάς θά ένωθούνε.
'Ολοι του κόσμου οι δεξιοί κι άριστεροί συνάμα
νά σμιζόμε νά κάμομε στον κόσμο ένα κράμα.
Νά ζούμε μέσα στη χαρά και νά δουλεύουμ' όλοι,
νά τρώμε, νά γλεντίζουμε, νά σκουνε οι διαόλοι.
'Οσοι δουλεύουνε σκληρά σ' αυτή τήν ψεύτρα σφαίρα
αυτοί δε θέλουν πόλεμο, τόν κάνουν νύχτα μέρα.
Μά τά γρουσουζικά σκυλιά που πάντα ζάπλα κάνουν,
σκουντάς τα γιά νά σηκωθούν κι εκείνα σε δαγκάνουν,
έτο ' είναι κι οι γρουσουζήδες, οι βρωμεροί άθρόποι,
τρώνε και λέν νά 'ναι καλά των άλλωνών οι κόποι.
Αυτοί ζητούν τόν πόλεμο κι οι δοϋλοι τήν ειρήνη,
μά θά τους πάρει ό διάλογος, νά λάμψει ή γαλήνη...*

Ήράκλειο - Σητεία (Γιάννη Δερμιτζάκη, Κρητικές
συνθ. Ντερμιτζογιάννης (1964) μαντινάδες, Σητεία 1968,
σ. 178-179)¹⁰

γ. Ριζίτικο τραγούδι, διασκευή από τό παλιό γνωστό πρότυπο, με άφορμή τό βασιλικό «πραξικόπημα» του Ίουλίου 1965:

*Πότε θά κάμει ξαστεριά, πότε θά φλεβαρίσει,
νά πάρω τό τουφέκι μου, τήν μορφή πατρόνα
νά κατεβώ στο Σύνταγμα, στη στρατά του 'Ηρώδη,
γιά νά σκοτώσω αυλικούς και 'Ελληνες φασίστες.
Χανιά (1965) (άνέκδοτο)¹¹*

Μιά θεματική ομάδα τραγουδιών όπου γιά πρώτη φορά, ύστερα άπ' τόν Ήμφύλιο, διατυπώνεται άνοιχτά ή αντίδραση του λαού άπέναντι στην άποικιοκρατική και ιμπεριαλιστική πολιτική των δυτικών συμμάχων, είναι τά τραγούδια γιά τήν Κύπρο, που καλύπτουν όλες τίς κρίσιμες φάσεις του προβλήματος, από τόν άγώνα ένάντια στην άγγλική κατοχή (1955-57) ως τίς μέρες μας¹². Τά τραγούδια αυτά — που ή θεματική τους όμοιογένεια και ό μεγάλος αριθμός τους επιβάλλουν χωριστή παρουσίαση — αντιπροσωπεύουν μιά πολύ ευγάλη μαρτυρία γιά τή σταδιακή, τήν τελευταία είκοσαετία, άνοδο της πολιτικής συνείδησης και άγωνιστικότητας του λαού. Τήν κορύφωση σ' αυτή τήν πορεία αντιπροσωπεύουν τά τραγούδια της δικτατορίας, και τής μεταπολίτευσης, τής τουρκικής εισβολής στην Κύπρο και τής έλληνοτουρκικής κρίσης του Αιγαίου. Τά τελευταία αυτά τραγούδια, που άνήκουν στην περίοδο 1972—76 και μαρτυρούν μιά νέα άνθιση στις μέρες μας του κρητικού ιστορικού τραγουδιού, βγήκαν μέσα από τήν έξαρση του άντιστασιακού πνεύματος του λαού τά τελευταία

10. Βλ. άκόμη στην ίδια συλλογή, σ. 287, σε ρίμα με άλλο κύριο θέμα, 9 δίστιχα όπου στιγματίζεται ή πολιτική του ΝΑΤΟ στο Κυπριακό. Επίσης στην προγενέστερη συλλογή του Κρητικές μαντινάδες, Σητεία Κρήτης, 1963, βλ. ανάλογες αντιπολεμικές ρίμες και μαντινάδες: σ. 49 (έξάστιχη ρίμα γιά τήν αμερικανοσοβιετική κρίση του '63 γιά τό θέμα των βάσεων στην Κούβα: «'Ο Κροϋτσφ και ό Κένεντυ»), σ. 109 (ρίμα γιά τή δολοφονία του Λαμπράκη: «Λαμπράκη, πρώτος έφτασες στο δρόμο της Ειρήνης») και σ. 97-98 (τέσσερις μαντινάδες με άντιπολεμικό πνεύμα).

11. Τό τραγούδι αυτό, που έχει άμεσο πρότυπο μιάν άνάλογη διασκευή από τήν εποχή της Άντίστασης (βλ. τά Ριζίτικα της Άντίστασης, Πίν. Πα, άρ. 36), τραγουδήθηκε τήν περίοδο 1965-66 και πέρα από τά όρια της Κρήτης, εκφράζοντας τή μαχητική στάση του λαού ένάντια στο Παλάτι. Άνάλογο μαχητικό πνεύμα εκφράζει και ή ρίμα γιά τό θάνατο του Λαμπράκη (βλ. έ.π., σμμ. 10): «Κατάρτα και ανάθεμα που φταίν γιά τό χαμό σου».

12. Βλ. τά Ριζίτικα της Άντίστασης, Πίν. V (περίοδος 1955-57), VI (κρίση 1964), VIII (χουντικό πραξικόπημα και τουρκική εισβολή, 1974). Τά τραγούδια του Κυπριακού άγώνα '55-'57 άποτελούν τά μόνα δείγματα ιστορικού τραγουδιού μέσα στη δεκαετία 1950-60.

χρόνια τῆς δικτατορίας καὶ τῶν λαϊκῶν διεκδικήσεων τὰ πρῶτα χρόνια τῆς μεταπολίτευσης. Καί εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι συναντοῦμε πολλά σύγχρονα τραγούδια καὶ μαντινάδες ὅπου τὰ θέματα δικτατορία-Κύπρος-Αἰγαῖο συνυπάρχουν ἢ ὅπου τὰ λαϊκά αἰτήματα ἀπορρέουν ἀπὸ μιὰ συσχέτιση τῶν γεγονότων· πράγμα πού ἐκφράζει τὴ συλλογικὴ πεποίθηση ὅτι οἱ τρεῖς αὐτές φάσεις ἀντιπροσωπεύουν ἐκδηλώσεις τῆς ἴδιας ἱμπεριαλιστικῆς πολιτικῆς. Παραθέτω χαρακτηριστικὲς μαντινάδες:

I

*Ἔξω οἱ Ἀμερικανοί, ἢ χούντα καὶ τὸ ΝΑΤΟ,
γιατὶ αἱματοκυλίσανε τὴν Κύπρο ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη.*

II

*Ἀπὸ τὸ ΝΑΤΟ φεύγομε, πάει ἡ ὥρα φτάνει
κι ὁ Βενιζέλος νὰ τανε τὸ ἴδιο θελά κάνει.*

Ρέθυμνο (μαγνητοκασέτα
συνθ. Ν. Σωπασῆς (1974) «Σωπασῆς Νο 2»)

III

*Τὸ ΝΑΤΟ κι οἱ Ἀμερικανοὶ ἐσφάζαν τὰ παιδιά μας,
τὴν Κύπρο μας ρημάζανε, θέλουν τὴ θάλασσά μας.*

Ἐπαρχία Ἀποκοράνου (Χανίων)
συνθ. Γιώργης Γαβριλάκης (1976) (ἀνέκδοτη)¹³

Γιὰ τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας καὶ τὰ γεγονότα τῆς μεταπολίτευσης πού συνδέονται ἀμεσα μ' αὐτήν,¹⁴ ἔχουμε καταγράψει ὡς τὴν ὥρα σημαντικὸ ἀριθμὸ ἀπὸ λαϊκὰ τραγούδια καὶ στιχουργήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τίς προϋποθέσεις γιὰ νὰ χαρακτηριστοῦν γνήσια δημοτικά (μέλος, τεχνοτροπία, προφορικὴ διάδοση) συγκεντρώνουν 4 ριζίτικα, 3 ρίμες καὶ 15 μαντινάδες.¹⁵ Ἀπ' αὐτὰ ἓνα μέρος ἔχουν συντεθεῖ καὶ κυκλοφορήσει τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς δικτατορίας, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ὕστερα ἀπὸ τὴ μεταπολίτευση. Τὰ πρῶτα ἀντιπροσωπεύουν πολυτίμες μαρτυρίες γιὰ τὴ στάση τοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης αὐτὴ τὴν περίοδο καὶ προσγράφονται στὰ ντοκουμέντα τοῦ ἀντιστασιακοῦ ἀγώνα, γιατί ἀποτέλεσαν μιὰ μορφή τῆς ἀντιδικτατορικῆς πάλης τοῦ λαοῦ. Ὅρισμένα διοχετεύτηκαν στὸν τοπικὸ τύπο καὶ λειτούργησαν, σὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις, (ὅπως στὸ «δημοψήφισμα» τῆς 29ης Ἰουλίου 1973) ὡς συνθήματα συσπείρωσης ἐναντίον τῆς χούντας. Τὰ δευτέρω ἐκφράζουν τὸ πανηγυρικὸ κλίμα πού ἐπικράτησε μὲ τὴν πτώση τῆς δικτατορίας. Ἀπλοὶ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, λυράρηδες καὶ ριμαδόροι, ἐσπευδαν νὰ στερεώσουν τὴ μνήμη σημαντικῶν γεγονότων, νὰ τιμήσουν τοὺς νεκροὺς ἀγωνιστές, νὰ στιγματίσουν τὰ ἐγκλήματα τῆς χούντας, νὰ βγάλουν διδάγματα, νὰ ἀπαιτήσουν τὴν τιμωρία τῶν ἐνόχων. Σὲ πανηγύρια, σὲ γάμους καὶ διασκεδάσεις, σὲ μόνιμα στέκια κρητικῆς μουσικῆς ἔχει κανεὶς τὴν εὐκαιρία νὰ ἀκούσει ἀκόμα σήμερα τέτοια τραγούδια. Κι ἓνα μέρος ἀπ' αὐτὰ γνωρίζει μεγάλη κυκλοφορία σὲ δίσκους καὶ μαγνητοκασέτες. Τὰ πλιό πολλά μένει ἀκόμα νὰ συγκεντρωθοῦν.

13. Ὅπως μὲ πληροφόρησαν, μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ μαντινάδες ἀνάλογου περιεχομένου ἔχει συγκεντρώσει στὸ Ἡράκλειο μιὰ φοιτητικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τίς ξένες βάσεις. *

14. Καθὼς φάνηκε ἀπὸ τὰ παραπάνω, ἡ ὁροθέτηση σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι συμβατικὴ, ἀφοῦ σὲ πολλὰ τραγούδια μπλέκονται ἢ συσχετίζονται διάφορα γεγονότα μεταγενέστερα (Κύπρος, Αἰγαῖο) ἢ καὶ προγενέστερα (γερμανικὴ κατοχὴ, τουρκοκρατία).

15. Καταγραφὴ ὁλόκληρου τοῦ ὄλικου βλ. στὰ Ριζίτικα τῆς Ἀντιστασης, Πίν. VII καὶ σχετικὴ σημεῖωση.

A. Ριζίτικα τῆς περιόδου τῆς δικτατορίας (1972—74)

1. «*Τρεῖς καπετάνιοι κάθονται*». Διασκευή ἀπὸ ἀνάλογο ριζίτικο τῆς Ἀντιστασης κατὰ τῶν Γερμανῶν.¹⁶ Ἀγγελία - ἐπίκληση πάνω στὸν τάφο τοῦ Βενιζέλου. Τραγουδιόταν ἀνοιχτὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς δικτατορίας ἀπὸ τοὺς λυράρηδες τῆς Δυτικῆς Κρήτης καὶ τὸ λαό. Ἀγαπήθηκε πολὺ καὶ τραγουδιέται μέχρι σήμερα.

Μέλος: ὅπως τὸ παλιὸ ριζίτικο «*Τὸν Πλουσιογιώργην ἤβρηκα*».

*Τρεῖς καπετάνιοι κάθονται εἰς τὸν Προφήτ' Ἑλλά,
λυπητέρω λυπητέρω λένε τοῦ Βενιζέλου:*

*—Ξύπνα, καμμένε γέροντα, κι ἐπῆραν τὴν Ἀθήνα
κι ἐπῆραν οὐλο τὸ Μοριά κι ἐπῆραν καὶ τὴν Κρήτη,
καὶ σύ κοιμᾶσαι ξέγνοιαστος.*

Ρέθυμνο (μουσ. δίσκος Ν. Μανιά, Κρητικὴ
Νικ. Μανιάς Λεβεντιά, Standard [Μ. Matsas] STLP 2006)
Χανιά (μαγνητοκασέτα Μαν. Κακλή—
Μαν. Κακλή Ροδ. Ἀντρούλακη)

2. «*Ἐχθές ν-ἀργά ἐπέρνονα*». Πρωτότυπο ριζίτικο πού τραγουδιόταν σὲ κλειστὸ κύκλο τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας. Προσκλητήριο σὲ ἔνοπλο ἀγώνα ἐναντίον τῆς χούντας μὲ σημεῖο ἀναφοράς γνωστὴ ἀντιστασιακὴ ὀργάνωση τοῦ νομοῦ Χανίων. Τοὺς δύο πρώτους στίχους τοὺς συναντοῦμε ὡς εἰσαγωγικὸ μοτίβο καὶ στὸ παλιότερο ριζίτικο τραγούδι.¹⁷

Μέλος: ὅπως «*Ὁ Διγενὴς ψυχομαχεῖ*».

*Ἐχθές ν-ἀργά ἐπέρνονα τὴ Παναγιῶς τὴ στράτα,
γρικῶ μιὰ μάνα κι ἔλεγε μὲ πόνο στὸ παιδί τῆ:*

*—Δὲν εἶσαι ράτσα Κρητικὸς, γόνος Καντανολέω,
νὰ πάρεις τὸ ντουφέκι σου κι εἰς τὸ βουνὸ νὰ πᾶεις,
ἀπὸ 'ν' ὁ Μπλάζης ἀρχηγὸς κι ὁ καπετὰν Τζομπάνης,
Βαρδάκης, Χιώτης, Μυλωνᾶς, Κοντούδης καὶ Βλησί-*

*δης
κι ὁ Ἡλιάκης κι ὁ Χναρᾶς καὶ ὁ Μπαντελογιώργης!
Ὅρκο πιστὸν ἐδόκανε πίσω νὰ μὴ γυρίσουν,
νὰ πολεμοῦν τὸ φασισμό καὶ τὴν δικτατορία,
μέχρι νὰ φέρει ὁ λαὸς μόνο λαοκρατία
καὶ νὰ πετάξει τὸ ζυγὸ.*

Ἁγιά Κυθωνίας
συνθ.-ὑπαγ. Θεόδ. Μυλωνάκης (ἔτων 51) (ἀνέκδοτο)

3. «*Πέστε μου, ἀγρίμια, πέστε μου*». Πρωτότυπο ριζίτικο, πού κάνει ἀναφορὰ σὲ παλιούς ἀγωνιστές τῆς Ἀντιστασης κατὰ τῶν Γερμανῶν. Τὸ συνέθεσε στὴν Ἀμερικὴ Κρητικὸς λυράρης ἀπὸ τὸ Καστέλι Κισιάμου, μετανάστης τὸν καιρὸ τῆς δικτατορίας. Ἐπιστρέφοντας μετὰ τὴ μεταπολίτευση τὸ μετέφερε στὴν Κρήτη.

Μέλος: ὅπως τὸ παλιὸ ριζίτικο «*Στὸν οὐρανὸ χορεύουνε*»

*Πέστε μου, ἀγρίμια, πέστε μου, τί κάνουν οἱ γι
ἀντρειωμένοι;*

16. Βλ. τὰ Ριζίτικα τῆς Ἀντιστασης, Πίν. IIα, ἀρ. 35 (=Θ. Δετοράκη, Ἀνέκδοτα δημοτικὰ τραγούδια τῆς Κρήτης, Ἡράκλειο 1976, σ. 44, ἀρ. 32).

17. Βλ. λχ. Ἰδ. Παπαρηγοράκη, *Τὰ Κρητικὰ ριζίτικα τραγούδια*, Χανιά 1957, σ. 144-45, ἀρ. 267, 269. Ἡ «Παναγιῶς», στὸν 1ο στίχο τοῦ τραγουδιοῦ, εἶναι τοπωνύμιο στὰ Κεραμεῖα Κυθωνίας, πού συνδέεται μὲ μιὰ μεγάλη νίκη τῆς Ἀντιστασης. Ἐκεῖ, στὴν περίφημη μάχη τῆς Παναγιᾶς, πού κράτησε τρία μερόνυχτα (12, 13, 14 Νοέμβρη 1944), οἱ ἀντάρτες τοῦ ΕΛΑΣ κατατρόπωσαν τὸ γερμανικὸ στρατό. Οἱ Μπλάζης καὶ Τζομπάνης, στὸν 5ο στίχο, εἶναι οἱ παλιὸι ἀντάρτες πού ἔμειναν πάνω ἀπὸ τριάντα χρόνια στὸ βουνὸ καὶ ἀμνηστεύτηκαν μετὰ τὴ μεταπολίτευση (τὸν Νοέμβρη τοῦ 1974).

πού διάγουν οι Πατέρηδες και οι Παπαδερήδες;
μήν είδατε τό Βαρδουλέ; ζούνε τά Γιεντεκάκια;
θά Ξαναβγούνε στό βουνό;

(Καστέλι Κισάμου)

σύνθ.-ύπαγ. Κωστής Παπαδάκης
ή Ναύτης (έτων 55)

(άνέκδοτο)

4. «Πότε θά κάμει Ξαστεριά». Ριζίτικο γιά τήν εξέγερση τοῦ Πολυτεχνείου (15-17 Νοέμβρη 1973), διασκευή μέ άμεσο πρότυπο τήν ανάλογη διασκευή γιά τό βασιλικό «πραξικόπημα» τοῦ 1965 (βλ. παραπάνω). Τραγουδιόταν άπό κρητικούς φοιτητές τόν τελευταίο χρόνο τῆς δικτατορίας.¹⁸

Μέλος: άπως τό παλιό γνωστό πρότυπο.

Πότε θά κάμει Ξαστεριά, πότε θά φλεβαρίσει,
νά πάρω τό ντουφέκι μου, τήν όμορφη πατρόνα,
νά κατεβῶ στό Σύνταγμα καί στό Πολυτεχνείο,
γιά νά σκοτώσω χουντικούς καί Έλληνες φασίστες.

(Χανιά—'Ηράκλειο)

ύπαγ. Μηνάς Μαρκόπουλος (έτων 27)

(άνέκδοτο)

B. Ρίμες τῆς περιόδου τῆς δικτατορίας καί τῆς μεταπολίτευσης (1973-74)

5. Νόθη ρίμα (συρραφή μαντινάδων μέ νοηματική συνέχεια) γιά τό χωριό Βατόλακκος Κυθωνίας, πού κατά τό χουντικό «δημοψήφισμα» τοῦ 1973 παρουσίασε τό μεγαλύτερο ποσοστό ΟΧΙ σ' ὄλη τήν Έλλάδα.¹⁹ Ἡ ρίμα δημοσιεύτηκε σέ τοπική εφημερίδα τῶν Χανίων, ὕστερα άπό τήν ανακοίνωση τῶν άποτελεσμάτων καί εἶχε σημαντική ἀπήχηση, άφού ἔδωσε άφορμή νά δημοσιευτοῦν, τίς ἐπόμενες μέρες, κι άλλα παρόμοια στιχουργήματα πού ἐξέφραζαν τήν άνοιχτή άποδοκιμασία τοῦ λαοῦ γιά τή χούντα.

Τσῆ Κρήτης τά πετούμενα καί τ' οὐρανοῦ ἡ κράξη
στο' ἀρχόντους Βατολακκιανούς τραγοῦδια χουν
ταιριάζει.

Τό Βατολακκιανό νερό βγάνει ριζίτες ἄντρες,
στέκουν καί καμαρώνουν ντζι οὐδες οἱ γι άλλες
μπάντες.

Κρήτη μου, τό Βατόλακκο κορόνα νά τόν ἔχεις,
γιατί αὐτός δέ σ' ἄφησε στά χαμηλά νά πέσεις.
Κρήτη μου, ὁ Βατόλακκος στάθηκε ἡ προπιά σου.

18. Είναι πραγματικά μοναδική ἡ ἱστορία τοῦ ριζίτικου αὐτοῦ τραγουδιοῦ, πού ξεκινά άπό τήν ἐποχή τῆς Βενετοκρατίας, καί ἴσως ἀκόμη νωρίτερα, καί συνοδεύει, μέ διαδοχικές προσαρμογές καί διασκευές, τοὺς ἀγῶνες τοῦ κρητικοῦ λαοῦ ἐπί τέσσερις αἰῶνες, γιά νά καταλήξει νά γίνει στίς μέρες μας πανελλήνιο σύμβολο τῶν λαϊκῶν ἀγῶνων σέ κάθε κρίσιμη περίοδο. Ἐκτός ἀπό τή βασική του μορφή, πού δέν ἔπαψε νά τραγουδιέται άπό τόν 16ο αἰ. ὡς σήμερα, παρουσιάζει 12 παραλλαγές, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 6 εἶναι διασκευές τοῦ εικοστοῦ αἰῶνα γιά γεγονότα σημαντικά τῆς ἐποχῆς μας: Μακεδονικός ἀγῶνας, Ἀντίσταση κατά τῶν Γερμανῶν (3 διασκευές), Ἰουλιανὰ 1965, Ἐξέγερση τοῦ Πολυτεχνείου. Βλ. τά Ριζίτικα τῆς Ἀντίστασης, σημ. 56 καί Πίν. Πα, ἀρ. 36, 37, 38, III, ἀρ. I, ΩΠ, ἀρ. 4.

19. Ἀξίζει νά σημειώσουμε ὄλο τό ἱστορικό. Οἱ Βατολακκιανοί ὄχι μόνο νῆφισαν ἐναντία στή χούντα, ἀλλά καί κύκλωσαν, τό βράδυ τοῦ δημοψηφίσματος, σὺσσωμοι τό ἐκλογικό τμήμα ἀπειλώντας νά τό κάψουν ἂν ἔβγαινε νόθο ἀποτέλεσμα. Μπροστά στόν κίνδυνο σύρραξης, οἱ ἀρχές —ὕστερα ἀπό συνεννοήσεις— συμβιβάστηκαν νά ἐκδώσουν ἕνα ἀληθοφανές ἀποτέλεσμα, πού θά ἱκανοποιούσε τή φιλοτιμία τοῦ χωριοῦ (53,4% ΟΧΙ).

ἀντρίστিকা ψηφίσανε νά σώσουν τ' ὄνομά σου

Καλεργιανὰ Κισάμου

σύνθ. Καλλ. Χαριτάκη (έτων 83)

δημοσ. Γ. Δ. Καψωμένος (1973)

(ἐφημ. Ἐθνική Φωνή

[Χανίων] φ 1.8.1973)²⁰

6. Ρίμα γιά τήν εξέγερση τοῦ Πολυτεχνείου, μέ ἀξιολογικό πῖο πολύ παρά ἀφηγηματικό χαρακτήρα. Θυμίζει τεχνοτροπία μαντινάδας, μολονότι οἱ εἰσαγωγικοί στίχοι ἀκολουθοῦν τήν παράδοση τῆς ρίμας.

Νοέμβρης μήνας ἦτανε, δεκάτη ἐβδόμη μέρα
πού οἱ φοιτητές σηκῶσανε τσῆ λευτεριάς σημαία.
Νοέμβρης μήνας ἦτανε, σται δεκαφτά-ι- τό βράδυ
πού οἱ φοιτητές κλειστήκανε σά νά 'τανε Ἀρκάδι.
Τ' ἄσυλο ἐπαραβίασαν κι ἐμπήκε-νε ἄρμα ἕνα,
οἱ ἐρπύστριες βαφτήκανε μέ φοιτητῶ-ι- τό αἷμα.
Κομμάθιασε τοὺς φοιτητές ἡ σιδερένια πύλη
πού ἡ διαταγή εἶχε δοθεῖ ἀπ' τόν Ἰωαννίδη.
Αἷμα πολύ ἐχύθη-νε εἰς τά Πολυτεχνεῖα,
μά φῦτρωσε-νε ἡ λευτεριά καί ἡ δημοκρατία.
Στό αἷμα-ι- τό φοιτητικό ἐφῦτρωξε μιὰ βιόλα
καί μύρισε-νε ἡ λευτεριά σ' ὀλόκληρη τή χώρα.
Ἡ ἄχνα ἀπό τά αἷματα θά βγεῖ γιά νά τοὺς πνίξει,
δικτάκτορες ὁ τόπο μας νά μήν Ξαναγνωρίσει.
Αἷμα πολύ ἐχύθη-νε εἰς τό Πολυτεχνεῖο,
μά μόνο ἔτσι θά 'λεγε ἡ χούντα-ι- τό ἄντιο.
Μέσα σέ 'τούτη ντῆ χαρὰ ἡ μόνη πθευμιὰ μας
εἶναι νά στείλομε νεκρῶ τά χαιρετίσματα μας.

Ρέθυμνο

N. Σωπασῆς (1974)

(μαγνητοκασέτα

«Σωπασῆς Νο 2»)

7. Ρίμα γιά τό Πολυτεχνεῖο, τό πραξικόπημα καί τήν εἰσβολή στήν Κύπρο, τήν ἐπιστράτευση τοῦ 1974. Ἡ ρίμα ἔχει καθαρά παραδοσιακό ἀφηγηματικό χαρακτήρα, μέ τή λεπτομερῆ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων καί τοὺς τυπικούς εἰσαγωγικούς στίχους (χρονικός καί τοπικός προσδιορισμός) πού εἶδαμε καί στήν προηγούμενη. Χαρακτηριστική ἰδιουτυπία τῆς εἶναι ὁ ἔμμετρος, σέ δίστιχο, τίτλος, πού τραγουδιέται σέ ἰδιαιτέρο ἀργό μέλος ἀπαγγελίας.²¹

Ἡ βάση τῆς Ἐλλάδο μας εἶν' τό Πολυτεχνεῖο
κι ὄμως ἡ χούντα ἐθέλησε νά γνεί ἕνα μνημεῖο.

Τό μήνα τό Νοέμβριο τοῦ ἐβδομηνατρία
αὐτός θά μείνει ἀξέχαστος σ' ὄλη τήν ἱστορία.
Διαταγή ἐδώσανε στ' ἄρματα γιά νά τρέξουν
εἰς τό Πολυτεχνεῖο μας καί νά τό καταστρέψουν.

Καί τ' ἄρματα ἐτρέξανε μέσα γιά νά περάσουν
κι οἱ φοιτητές σταμάτησαν στήν πόρτα μήν τήν
σπάσουν.

Κι ἡ χούντα δίδει διαταγή γιά νά περάσουν μέσα
τ' ἄρματα καί ἐπέρασαν καί ὄλους τοὺς ἄλεσαν.
Ἄν ἐσκεφτήκανε ποτές τήν τόση ντως ἀξία,
πού τόσα χρόνια πάλευαν ἀπάνω στά θρανία.
Πολλές μανάδες κλάψανε γιά τ' ἄτυχα παιδιά τους
καί μαυροφορεθήκανε καί καίγει ἡ καρδιά τους.
Πάει κι αὐτό μέ τά πολλά, ἀκολουθοῦνε κι άλλα.
Κάνουν στήν Κύπρο κίνημα κι ἐχάσαμε καί άλλα.

20. Πρβλ., παρακάτω, τή μαντινάδα ἀρ. 8α, πού ἀφορᾷ τό ἴδιο δημοψήφισμα.

21. Αὐτῆ τήν καινοτομία τῆ συναντοῦμε σέ δυό ἀκόμη ρίμες τοῦ ἴδιου λυράρη, πού ἡ μιὰ ἔχει κύριο θέμα τήν Ἀντίσταση κατά τῶν Γερμανῶν καί ἡ ἄλλη τήν εἰσβολή στήν Κύπρο. Περιλαμβάνονται κι οἱ τρεῖς στήν ἴδια μαγνητοκασέτα (βλ. παρακάτω). Ἐς σημειωθεῖ ὅτι ὁ συνθέτης τοὺς ἐγκαινιάζει παράλληλα καινούριες ἀφηγηματικές μελωδίες, πού πλουτίζουν τήν παράδοση τῆς ρίμας (ὁ κανόνας εἶναι οἱ καινούριες ρίμες νά τραγουδιοῦνται σέ παραδοσιακοὺς σκοποὺς).

Οι Τούρκοι βρήκαν αφορμή κι εκτύπησαν τήν Κύπρο
καί έχαθήκανε παιδιά δδικά τών δδίκω.

Δέ φτάνει μόνο ο λαός, πήρανε και έδάφη,
λιμάνια, αεροδρόμιο, όλα τά κάμαν στάχη.
Καί όσοι έγλιτώσανε μέσ στα τσαντήρια μένουν,
άντρες, γυναίκες και παιδιά και βάσανα παθαίνουν.
"Όλη ή Ελλάδα άς είν' καλά, άποϋ έβοηθήσαν
κι έστειλαν ρούχα και λεφτά κι έτσι έβολευτήκαν.
"Άς είν' καλά κι οι "Έλληνες που 'ναι στη Γερμανία,
μάρκα κι αυτοί έστειλαν, που 'χαν μεγάλη δξία.
"Η χούντα έφταιξε σ' αυτά που γίναν στην "Ελλάδα
κι έχάσαμε τούς φοιτητές, Κύπρο, στρατό και άλλα.
"Η χούντα κι ή "Αμερική, μαζί και ή Τουρκία
έκάμανε στη χώρα μας μεγάλη δδικία.
Στό "Ισραήλ πουλήσανε τά πυρομαχικά μας
κι άν έσυνέχιζε τό πύρ, 'θελά καεί ή καρδιά μας.
Διαταγή έδώσανε στον "Έβρο νά χτυπήσουν.
Μέ δίχως πυρομαχικά πώς 'θελά πολεμήσουν;
"Η χούντα έφταιξε σ' αυτά που γίναν στην "Ελλάδα,
γι' αυτό και πρέπει ο λαός νά πεί σ' δλους κρεμάλα.

Ηράκλειο (μαγνητοκασέτα: «Γεγονότα»
Εδάγγ. Τσαφαντάκης (1974) Ε. Τσαφαντάκη - Θ. Βασιλάκη,
"Castro", Cas No 80)²²

Γ. Μαντινάδες τής δικτατορίας και τής μετα- πολίτευσης

8. Μαντινάδες μαχητικές. Συντέθηκαν και κυκλοφό-
ρησαν είτε μέ συγκεκριμένη αφορμή, όποτε εκφράζουν
μιά όρισμένη αγωνιστική θέση, είτε ως άποφθέγματα
που διερμηνεύουν και ταυτόχρονα ύπενθυμίζουν μιά
δεοντολογία έπίκαιρη αλλά και πατροπαράδοτη του
κρητικού λαού.

α. Μαντινάδα που προπαγανδίζει τό ΟΧΙ στό χουντικό
«δημοψήφισμα» του 1973. Δημοσιεύτηκε στον τοπικό
τύπο τήν ήμέρα του δημοψηφίσματος:

"Ω Παναγία Δέσποινα μέ τό Μονογενή σου,
στό ΟΧΙ που θά ρίζομε νά δώσεις τήν ευχή σου.

Καλεργιανά Κισάμου (έφημ. "Εθνική Φωνή
σύνθ. Καλλ. Χαριτάκη (έτων 83) [Χανίων] φ. 29.7.1973)²³
δημοσ. Γ. Α. Καψωμένος (1973)

β. "Η λευτεριά 'ναι ένα δεντρί, που γιά νά μās άνθίζει,

22. Δυό ακόμη ρίμες του ίδιου συνθέτη, μέ άλλο κύριο θέμα,
περιέχουν αναφορές στη δικτατορία. Έπίσης ένα ριζίτικο γιά τήν
Κύπρο. Βλ. στα Ριζίτικα τής "Ανίστασης, Πίν. ΙΙβ, άρ. 13, Πίν. VIII, άρ. 1
και 5. "Η πρώτη έχει τήν έπιγραφή:

"Δικτατορία και σκλαβιά και περασμένα κι άλλα
μήν τά ζαναπεράσομε στην άτυχη "Ελλάδα».

Γιά τό Πολυτεχνείο ειδικά, ύπάρχει ένα ακόμη λαϊκό στιχούργημα
σέ δακτυλόγραφη συλλογή τής Ζαφ. Γεωργουλάκη (Βατόλακκος
Κυδωνίας):

"Πολυτεχνείο άμοιρο, τί ήτανε γραφτό σου».

23. Βλ. εκεί δυό ακόμη μαντινάδες, που άπευθύνονται στην έθνική
φιλοτιμία τών Κρητικών.

τό κρητικό μαχαίρι μας πρέπει νά τή σκαλίζει.

Ηράκλειο μαγνητοκασέτα «Γεγονότα»
Ε. Τσαφαντάκης (1974) Ε. Τσαφαντάκη - Θ. Βασιλάκη,
"Castro", Cas No 80)²⁴

γ. Μ' άρέσουν κείνες οι καρδιές όπ' αγαποϋν μέ πόνο,
που ξέρον νά πεθαίνουνε γιά μιά ιδέα μόνο.

Ηράκλειο (άνέκδοτη)
Χ. Γαργανουράκης

9. Μαντινάδες σατιρικές. Άφοροϋν συγκεκριμένα γε-
γονότα και διακωμωδοϋν ήττες του ιδεολογικού άντι-
πάλου.

α. Γιά τήν πτώση τής χούντας:

Τό περιβόητο πουλί, τση χούντας τό στολίδι,
μαζί έγκρεμιστήκανε μέ τόν "Ιωαννίδη.

Ρέθυμνο (μαγνητοκασέτα
Ν. Σωπασής (1974) "Σωπασής Νο 2")²⁵

β. Γιά τήν ήττα τών βασιλοφρόνων (που στη συνείδη-
ση του συνθέτη ταυτίζονται μέ τό παλιό Λαϊκό κόμμα)
στό τελευταίο δημοψήφισμα γιά τό πολιτειακό (13
Δεκεμβρίου 1974):

"Γνα 'ναι τούτο τό κακό και τ' άναμπουμπουλόκι,
νά κάτσουνε οι Λαϊκοί άπάνω στό παλούκι.

Μπαπίλο Κυδωνίας (άνέκδοτη)
σύνθ. Βασ. Γιαννουλάκης (1974)

10. Μαντινάδες διεκδικητικές. Συντέθηκαν μετά τήν
πτώση τής δικτατορίας και προβάλλουν τήν άπαίτηση
γιά τιμωρία τών ενόχων ή γενικότερα λαϊκά αίτήματα:

α. "Ηθελα και νά κάτεχα άν θά τιμωρηθοϋνε
δικτάκτορες που σήμερα μέσα στην Κέα ζοϋνε.

β. Φόλα εις τό «σκύλο-ι- τής ΕΣΑ» πρέπει ο λαός νά δώσει
και δέν ύπάρχει φάρμακο που νά τόνε γλιτώσει.

γ. Τσί χουντικούς βασανιστές δέν πρέπει νά τσ' αφήσουν,
μόν πρέπει γιά παράδειγμα στον τοίχο νά τσί στήσουν.

Ρέθυμνο (μαγνητοκασέτα
Ν. Σωπασής (1974) "Σωπασής Νο 2")²⁶

Τό πρώτο που έχουμε νά παρατηρήσομε είναι ότι στα
δημοτικά τραγούδια τής δικτατορίας αντιπροσωπεϋον-
ται όλες οι κατηγορίες του ιστορικού τραγουδιού και
σχεδόν όλα τά διαμερίσματα τής Κρήτης. Γεγονός που
φανερώνει μιά αξιόλογη έπιβίωση τής λαϊκής ποιητικής
παράδοσης σ' αυτόν τό γεωγραφικό χώρο. Τά τραγού-
δια που δημοσιεύομε είναι κατά μικρό μόνο μέρος
διασκευές παλαιότερων (τραγ. 1 και 4). Στο μεγαλύτερο
μέρος τους είναι πρωτότυπες δημιουργίες που συνδυά-
ζουν τό παραδοσιακό ύφος μέ τά σύγχρονα εκφραστικά
δεδομένα. Έννοιες άφηρημένες, λόγιες εκφράσεις και
μεταφορές που δέν συναντοϋμε στα παλαιότερα τραγού-
δια, θά μπορούσε νά έπιστημάνε κανείς άρκετές. "Ωστό-
σο όλα αυτά είναι πιά σήμερα στοιχεία του κοινού
γλωσσικού όργάνου. Και είναι φυσικό τό σύγχρονο
δημοτικό τραγούδι νά παρακολουθεί τό κοινό γλωσσικό
όργανο στην εξέλιξη του. "Αν αυτό έπιφέρει μιά σταδι-

24. Στην ίδια μαγνητοκασέτα περιλαμβάνεται κι ένα στιχούργημα
γιά τή Δημοκρατία- Έλευθερία μέ άνάλογο πνεϋμα.

25. Βλ. εκεί τρεις ακόμη μαντινάδες γιά τό «πουλί» τής χούντας, μέ
σατιρικό πνεϋμα.

26. Πρβλ. και τίς μαντινάδες γιά τό ΝΑΤΟ και τούς "Αμερικάνους
που παραθέσαμε παραπάνω.

ακή παρέκκλιση του δημοτικού τραγουδιού από τα παραδοσιακά τεχνολογικά δεδομένα, απ' τήν άλλη του εξασφαλίζει τήν επιβίωση, γιατί τό καθιστά ζωντανή έκφραση του λαού και τής ιδεολογίας του σέ κάθε εποχή. Μιά πιθανή άκαμψία τής λαϊκής ποιητικής παράδοσης θά σήμαινε τήν παρακμή και τό τέλος τής, γεγονός πού θά στερούσε τό λαό άπό έναν άποκλειστικά δικό του πολιτιστικό και ιδεολογικό φορέα και θά τον καθιστούσε πιό εύάλωτο σέ κάθε είδους άλλοτρίωση. 'Η εύελιξία και προσαρμοστικότητα τής παράδοσης του δημοτικού τραγουδιού δείχνει στήν ούσία τήν άντοχή και τή δύναμη άντίστασης του λαού τής υπαίθρου στον κίνδυνο τής άλλοτρίωσής του άπό τήν άστική ιδεολογία.²⁷

'Ενα δεύτερο στοιχείο πού πρέπει νά έπισημάνουμε είναι ότι τά τραγούδια πού εξετάζουμε καλύπτουν όλα τά σημαντικά γεγονότα και όλες τίς φάσεις του λαϊκού κινήματος τήν περίοδο τής δικτατορίας και τής μεταπολίτευσης: τήν άντίσταση ως αίτημα και ως γεγονός, τή λαϊκή άπάντηση στό χουντικό δημοψήφισμα του '73, τήν εξέγερση του Πολυτεχνείου, τήν προδοσία τής Κύπρου, τήν πώση τής χούντας, τό πανελλήνιο αίτημα για τιμωρία των ένόχων, τήν άπαίτηση για έθνική ανεξαρτησία, τέλος τή νίκη τής δημοκρατίας και τήν ήττα του βασιλικού θεσμού. Αυτό δείχνει πώς ο λαός τής κρητικής υπαίθρου όχι μόνο δέν έμεινε άπαθής άπέναντι στα γεγονότα πού άφορούσαν τήν τύχη του τόπου αυτή τήν κρίσιμη περίοδο, όχι μόνο δέν συμβιβάστηκε με τό καθεστώς υπό τήν άπειλή τής βίας, αλλά κράτησε συνεπή άγωνιστική στάση πού εκδηλώνεται με τήν ενεργητική του άντίδραση σέ κάθε σημαντική εξέλιξη. Κάτι περισσότερο: έκανε τή στάση του αυτή τραγούδι, γεγονός πού προϋποθέτει μία έντελώς ξεχωριστή, ποιοτικά και ποσοτικά, πολιτική εύαισθησία, τουλάχιστον με τά σημερινά κριτήρια. Και ξαφνιάζει ίσως τό γεγονός ότι η εκδήλωση μιας τόσο ζωντανής πολιτικής συνείδησης προέρχεται άπό μία κοινωνία πού βρίσκεται στήν περιφέρεια και δέν έχει, φυσικά, τά άμεσα έρεθίσματα πού έχουν οι άνθρωποι των άστικών κέντρων. 'Αλλ' αυτό ίσα ίσα δείχνει ότι τό ενεργητικό ενδιαφέρον για τά κοινά, πού χαρακτηρίζει τον υπεύθυνο πολίτη, είναι στοιχείο τής ντόπιας λαϊκής κουλτούρας, τής κουλτούρας εκείνης πού διατήρησε τόσο ζωντανό τό ιστορικό τραγούδι ως τίς μέρες μας. Τά τεκμήρια γι' αυτό μας τά δίνει τό ίδιο τό περιεχόμενο των τραγουδιών. Τά ριζίτικα τής δικτατορίας έχουν κοινό στοιχείο τό άγωνιστικό πνεύμα, πού εκφράζεται είτε άμεσα, ως βούληση για δράση (τραγ. 4), είτε έμμεσα, ως επίκληση (τραγ. 1), προτροπή (τραγ. 2), αυτόνόητη άπαίτηση (τραγ. 3). Στήν πρώτη περίπτωση, η βούληση για δράση εκφράζεται μέσα άπό γνώριμα σχήματα τής παράδοσης, πού άνακαλούν στή συλλογική μνήμη μία μακρά ιστορία άσυμβίβαστων άγώνων, έναν όλόκληρο επαναστατικό μύθο, πού παροξύνει τήν άγωνιστική διάθεση του άκροατή. Στή δεύτερη περίπτωση, η δραστηκότητα του «μηνύματος» βασίζεται σέ ρητές ή υπαινικτικές αναφορές στό παρελθόν, σέ παλιούς και πρόσφατους άγώνες και άγωνιστές ή σέ τοπωνύμια δεμένα με μεγάλες στιγμές τής ντόπιας ιστορίας. Και στίς δύο περιπτώσεις ύ-

27. 'Ο κίνδυνος αυτός συνοψίζεται καιρια στό άπατηλό «άξίωμα» τής άστικής προπαγάνδας:

άστός	πολιτισμάνος	
=		πού τόσο διαβρωτικά λειτουργήσε για τό χωριάτης αγροίκος
τόν λαϊκό μας πολιτισμό ιδιαίτερα τή δεκαετία του '50 (βλ. παραπάνω σημ. 8).		

πόκειται σταθερά ένας παραλληλισμός: *παρελθόν vs παρόν*, πού άντιστοιχεί στό σημαντικό άξονα:

παράδειγμα	vs	μίμηση
ιστορικό πρότυπο		ιστορικό χρέος

'Απ' αυτή τή διαλεκτική σχέση άπορρέει η δεοντολογία και η άξιοκρατία πού εκφράζουν τά τραγούδια. Παραπέρα, είναι αυτή πού συνθέτει τήν ιδεολογική και πολιτιστική ένότητα του κρητικού λαού. Αυτό πού συνήθως χαρακτηρίζεται ύποτιμητικά ως «κρητικός τοπικισμός» στήν ούσία του δέν είναι άλλο παρά αυτή η έντονη συνείδηση τής ιστορικής παράδοσης ως παράγοντα πού δεσμεύει και προκαθορίζει τό παρόν. Είναι χαρακτηριστικό ότι φράσεις όπως «*Δέν είσαι ράτσα Κρητικός, γόνος Καντανολέω*» είναι κουβέντες άγράμματος χωρικού, ο όποιος ζει τήν παράδοση όχι στατικά, μά δυναμικά, ως ιδεολογικό σημείο πού προσδιορίζει τήν έθνική του ταυτότητα και του επιβάλλει μία στάση ζωής.

'Ανάλογο πνεύμα συναντούμε στίς ρίμες και τίς μαντινάδες. 'Η άφήγηση των γεγονότων (τραγ. 6 και 7) δέν εκφράζει άπλά τή συγκίνηση πού ξεσήκωσαν στήν ψυχή του λαού, αλλά και τήν ώριμη άντίληψη ότι η ιστορική μνήμη είναι άπαραίτητη, γιατί διδάσκει και προσανατολίζει τό μέλλον. Κι αυτό είναι φανερό στον τρόπο παρουσίασης των γεγονότων, πού δέν είναι άπλή χρονολογική καταγραφή, αλλά ταυτόχρονα περιλαμβάνει ή σχολιασμό και διατύπωση κρίσεων και αιτημάτων. Γνώμονας τής άφήγησης είναι η σημασιολόγηση των γεγονότων. Και αξίζει νά έπισημάνουμε ότι κάποτε η σημασιολόγηση αυτή γίνεται με σημεία αναφοράς γεγονότα και σύμβολα του παρελθόντος με καθαρό ιδεολογικό νόημα: *Πολυτεχνείο = 'Αρκάδι, έθνική ανεξαρτησία = Βενιζέλος, κρητικό μαχαίρι [= άγώνας] → λευτεριά*.²⁸ Τέλος, μέσα απ' όλα τά τραγούδια βγαίνει η βασική έγνοια του λαού νά δικαιώσει και νά επαναβεβαιώσει τήν παράδοσή του, «νά σώσει τό όνομα τής Κρήτης» (τραγ. 5). Και είναι αυτή η άγρυπνη συνείδηση —κι όχι βέβαια κανενός είδους πολιτική διαφώτιση άπό τά πάνω— πού φέρνει φυσιολογικά τό λαό τής Κρήτης στίς πρώτες γραμμές του προοδευτικού κινήματος, όπως τό ξέρουμε στα άστικά κέντρα. Και είναι αυτή πού προστάτησε ως σήμερα τήν παράδοση του ήρωικού τραγουδιού —πού στίς πιό πολλές περιοχές τής Ελλάδας η άστική προπαγάνδα κατάφερε νά εξαφανίσει— και πού τό κατέστησε τά τελευταία τριάντα χρόνια μέσο ιδεολογικής αντιπαράθεσης προς τήν άντιδραστική ιδεολογία και έκφραση άγώνα στίς κρίσιμες περιόδους. 'Η ύπαρξη του ιστορικού τραγουδιού με τή σημερινή του εξέλιξη μαρτυρεί ότι ο λαός τής κρητικής υπαίθρου ακολουθεί τή δική του —λίγο πολύ άνεπηρεάστη άπό τήν έπίσημη ιδεολογία— πολιτιστική πορεία, πού προσδιορίζεται άπόλυτα άπό τή ζωντανή ιστορική του μνήμη και πού άνελίσσεται έσωτερικά και όλοκληρώνεται μέσα στον καιρό, σέ συνάρτηση και συμφωνία με τίς πιό προχωρημένες θέσεις του ευρύτερου λαϊκού κινήματος. 'Η περίφημη συντηρητικότητα των άγροτικών και κτηνοτροφικών πληθυσμών λειτουργεί στή συγκεκριμένη περίπτωση ως άμετακίνητη έμμονή στον πατροπαράδοτο επαναστατικό και ανθρωπιστικό μύθο. Και είναι, αυτή η «συντηρητικότητα», η πιό σίγουρη έγγύηση για τό μέλλον.

28. Βλ. άντιστοιχα τραγ. 6 (στιχος 4), μαντινάδα II και μαντινάδα 8β.

Ἡ ἐπικαιρότητα τοῦ Γκράμσι

τοῦ Massimo Salvadori*

μετάφραση: Χρῆστος Βέλτας

Πέρασαν 40 χρόνια ἀπό τό θάνατο τοῦ Ἀντόνιο Γκράμσι στίς φυλακές τῆς φασιστικῆς Ἰταλίας. Κι ὡστόσο, ἡ πολιτική δράση καί τό θεωρητικό ἔργο αὐτοῦ τοῦ μεγάλου μαρξιστῆ καί προλεταριακοῦ ἡγέτη μόλις τά τελευταῖα χρόνια ἄρχισαν νά ξεπερνῶν τά σύνορα τῆς πατρίδας του. Ἀπόηχοι ἀπό τή γκραμσική προβληματική καί τίς γκραμσικές μελέτες ἔφτασαν καί στόν τόπο μας. Ἀπόηχοι: γιατί τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου του παραμένει ἀμετάφραστο, γιατί ὁ,τι ἔχει μεταφραστεῖ (βλέπε σχετική βιβλιογραφία στό τέλος τοῦ παρόντος τεύχους) τίς περισσότερες φορές κακόπεσε, γιατί χρησίμευε μόνο γιά νά ἐμφανιστοῦν στό πολιτικό μας λεξιλόγιο μερικοί νεολογισμοί ὅπως «ἡγεμονία», «ἱστορικό μπλόκ», «θεωρία τῆς πράξης», «συλλογικός διανοούμενος», κ.λπ., χωρίς, ὅμως, τά πλούσια νοήματα πού καλύπτουν αὐτοί οἱ γκραμσικοί ὄροι νά τροφοδοτοῦν δημιουργικά τήν ἀνυδρη πολιτική μας σκέψη.

Βέβαια δημοσιεύοντας τήν ἀκόλουθη μελέτη τοῦ Massimo Salvadori δέν ξοφλοῦμε μέ τή ληξιπρόθεσμη ὀφειλή πρὸς τό ἔργο τοῦ Γκράμσι καί τήν ἀπαίτηση τοῦ προοδευτικοῦ κόσμου νά τό γνωρίσει. Τό ἄρθρο πού ἀκολουθεῖ δέν εἶναι παρά ἐπισήμανση μιᾶς σκέψης πού ἐμπλουτίζει τό μαρξισμό, ἐνός ἔργου ἐπίκαιρου, πού, ὅπως ὅλα τά μεγάλα ἔργα, τό χαρακτηρίζουν μεθοδολογική ἐνάργεια καί στοχασμός μέ καθολικῆς σημασίας στοιχεῖα. Καί ἔτσι χρησιμεύει νά δοῦμε τό εἰδικό, τό δικό μας, χωρίς τίς διόπτρες τοῦ ἐπαρχιωτισμοῦ.

Τό ἐπαναστατικό «ἱστορικό μπλόκ»

Στόν Γκράμσι ἐντυπωσιάζει τό γεγονός ὅτι ὁλόκληρο τό ἔργο του συνδέεται μέ μιά πολύπλευρη καί συνεχή ἀναζήτηση πού ἀνανεώνεται ὁσάκις ὀφείλει νά δράσει: τί σημαίνει κάθε στιγμή, μπροστά σέ κάθε δεδομένη κοινωνική πραγματικότητα, τό νά εἴμαστε μαρξιστές; πῶς ἐξειδικεύεται ἡ θεμελιακή ἀντίθεση ἐκμεταλλευτῶν καί ἐκμεταλλενομένων; μέ ποιόν τρόπο πρέπει νά σχεδιάσει τό προλεταριάτο τήν καθοδηγητική ἐπαναστατική δυναμική του δράση;

Ὁ Γκράμσι, δταν ἀντιμετωπίζει αὐτά τά ζητήματα τά ἐντάσσει ταυτόχρονα στό πλαίσιο διαρκoῦς μελέτης τῶν εἰδικῶν ἱστορικῶν χαρακτηριστικῶν κάθε τάξης, κάθε κοινωνικῆς ομάδας. Ἡ μέθοδος του συνδέεται συνεχῶς μέ τήν ἐρευνα τῆς γένεσης αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν καί τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἐμφανίζονται στό παρόν. Γι' αὐτό, δταν μελετοῦμε Γκράμσι, παρατηροῦμε ἀμέσως ὅτι στά γραφτά του καί στή σκέψη του δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ τό προλεταριάτο ἀφηρημένα, ἀλλά μέ τό ἰταλικό προλεταριάτο, ὅπως

* Ἐπιθεώρηση "Dialectiques", τεῦχ. 4-5/εἰδικό τεῦχος ἀφιερωμένο στόν Γκράμσι, Ἀνοιξη - καλοκαίρι 1974, σελ. 133-150.

ἀκριβῶς ἀναπτύχθηκε στὴν πορεία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς στὴν Ἰταλία· δὲν συναντοῦμε τὴν ἀστική τάξη γενικά ἀλλὰ τὴν ἰταλική ἀστική τάξη μιᾶς συγκεκριμένης ἐποχῆς. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ ἀναφορικά μὲ τὶς σημειώσεις του γιὰ τὶς κοινωνικὲς τάξεις ἄλλων χωρῶν.

Ἄς σημειώσουμε ὅτι ὁ Γκράμσι εἶναι συνειδητὸς διεθνιστής. Εἶχε υἱοθετήσει τὴ θέση τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνούς σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση στὴν Εὐρώπη εἶχε ἐγγραφεί στὴν ἡμερήσια διάταξη. Πίστευε ὅμως ὅτι, γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν παγκόσμια ἐπανάσταση, οἱ κομμουνιστές ἔπρεπε σὲ κάθε χώρα νὰ ἀναλύσουν ἐπακριβῶς τὶς κινητήριες δυνάμεις τῆς ἐπανάστασης, γιατί μόνο μ' αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ μπορούσε ἡ σύνολη ἐπαναστατικὴ διαδικασία σὲ διεθνή κλίμακα νὰ μετατραπῆ σὲ πραγματικότητα. Μὲ συνειδητοποιημένη αὐτὴ τὴν ἀνάγκη ξεκινᾷ ὁ Γκράμσι τὸ 1919-20 στὴν Ordine Nuovo¹ τὴ δική του ἀνάλυση τῆς ἐπαναστατικῆς στρατηγικῆς, πού ἐμελλε νὰ τὸν ἀναδείξει σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς δημιουργικότερους κομμουνιστὲς ἐπαναστάτες τῆς ἐποχῆς του. [...]

Κατὰ τὸν Γκράμσι καμιά κοινωνικὴ μορφή δὲν μπορεῖ νὰ υλοποιηθεῖ ἂν οἱ ἰθύνοντες μιᾶς δοσμένης κοινωνίας δὲν καταφέρουν νὰ δώσουν ἐνιαία κινητήρια κατευθύνση στὶς ἐξαρτώμενες ομάδες καὶ τάξεις. Καμιά ἐπανάσταση δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ θριαμβεύσει ἂν ἡ τάξη πού προτίθεται νὰ καταλύσει τὴν παλαιὰ κρατικὴ ἐξουσία καὶ νὰ μεταβάλλει τὴν κοινωνία δὲν καταφέρει νὰ συγκεντρώσει ὑπὸ τὴν καθοδήγησή της ἕνα σύνολο κοινωνικῶν δυνάμεων τοῦ ὁποίου ἡ δράση θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ κινήσει τὸν σύγχρονο μηχανισμό παραγωγῆς, νὰ ρυθμίσει τὶς σχέσεις τῶν τάξεων καὶ νὰ δημιουργήσει πολιτικούς καὶ κοινωνικούς θεσμούς προσαρμοσμένους σ' αὐτὸν τὸ στόχο. Ὁ Γκράμσι ἐπαναλαμβάνει διαρκῶς τὴ θέση ὅτι ἂν αὐτὴ ἡ τάξη δὲν κατορθώσει νὰ σχηματίσει ἕνα καλοαρθρωμένο «ἐνιαῖο» κοινωνικὸ μπλόκ, ἡ ἐπανάσταση εἶναι ἀνέφικτη, καταντάει ἀπλή ἀερολογία, εὐγενές ἴσως ἀλλὰ ἐξωπραγματικὸ ἰδεῶδες. Ἡ ὀριμότητα μιᾶς ἐπαναστατικῆς δυνάμεως μετρίεται, λοιπόν, κατὰ τὸν Γκράμσι, ἀπὸ τὴν ἰκανότητά της νὰ ὀλοκληρώσει μὲ κριτικὸ καὶ ρεαλιστικὸ τρόπο ἕνα τέτοιο ἔργο.

Σὲ μιὰ χώρα ὅπως ἡ Ἰταλία τοῦ 1919-20, χώρα οὐσιαστικὰ ἀγροτικὴ καὶ καθυστερημένη ἀκόμη, ὅπου ὁσὸσο ἡ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη εἶχε προχωρήσει ἀρκετὰ στὶς βορειοδυτικὲς περιοχές (Λομβαρδία, Πεδεμόντιο, Λιγουρία) καὶ ὅπου ἡ ἀστικὴ τάξη τοῦ Βορρᾶ κυριαρχοῦσε στὸν κρατικὸ μηχανισμό χάρις καὶ στὴν ὑποστήριξη τῶν γαιοκτημόνων τοῦ Νότου, τῶν νησιῶν καὶ τοῦ κέντρου, ὁ Γκράμσι διακηρύσσει ὅτι ἡ ἐπανάσταση μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἀποκλειστικά σὰν προῖον συμμαχίας τῶν ἐργατῶν τοῦ Βορρᾶ μὲ τοὺς χωρικούς, ἰδιαίτερα τοῦ Νότου. Ἡ συμμαχία αὐτὴ ἔπρεπε νὰ καθοδηγεῖται ἀπὸ τὸ βιομηχανικὸ προλεταριάτο, τὸ μόνο πού ἦταν σὲ θέση—λόγω τοῦ πρωτεύοντα ρόλου τῆς βιομηχανίας στὴ σύγχρονη διαδικασία παραγωγῆς— νὰ κατευθύνει τὶς ἐπαναστατικὲς δυνάμεις μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς στρατηγικῆς πού θὰ σκόπευε νὰ ἀλώσει τὰ πλέον σύνθετα κέντρα τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους, καὶ νὰ πρωταγωνιστήσῃ στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἀναδόμηση σὲ ἕνα ἐπαναστατικὸ πιά κράτος. Καὶ γιὰ νὰ σχηματιστεῖ ἕνα μπλόκ ἰκανὸ νὰ δώσει τὴν ἀπαραίτητη βάση αὐτονομίας στὶς ἐπαναστατικὲς δυνάμεις, ὁ Γκράμσι θεωροῦσε ἀναγκαία προϋπόθεση, πέρα ἀπὸ τὴ συμμαχία ἐργατῶν τοῦ Βορρᾶ καὶ χωρικῶν τοῦ Νότου, τὴ δημιουργία νέας σχέσης ἀνάμεσα στοὺς ἐργαζόμενους καὶ τοὺς διανοούμενους. [...] Μὲ τὸν ὄρο διανοούμενοι δὲν ἔννοεῖ μόνο τοὺς «ἀνθρώπους τῆς κουλτούρας» ἀλλὰ τὸ, πολυσύνθετο ἀλλωστε, σύνολο ὄλων ὄσων ἔργο τους εἶναι ἡ ἐπεξεργασία καὶ ἡ δια-

σφάλιση τῆς μεταβίβασης τῆς τεχνικῆς-ἐννοιολογικῆς περιουσίας πού εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ, ἀκριβέστερα κάθε κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ Μπενεντέτο Κρότσε ἦταν διανοούμενος ὅπως καὶ κάποιος ἄλλος εἶναι τεχνικός τῆς βιομηχανίας ἢ λοχίας τοῦ στρατοῦ, καθένas φυσικά μὲ τὰ δικά του χαρακτηριστικά καὶ ἐνσωματωμένος στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία μὲ τὰ δικά του καθήκοντα. Ὁ Γκράμσι θεωρεῖ ὅτι τὸ βιομηχανικὸ προλεταριάτο καὶ τὸ πολιτικὸ κόμμα εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δροῦν ἔτσι ὥστε νὰ συνδέσουν ἕνα σημαντικό στρῶμα διανοουμένων μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ προοπτικὴ—πράγμα πού ἀποτελεῖ τὸν μοναδικὸ τρόπο γιὰ νὰ σχηματιστεῖ ἕνα ὄριμο ἐπαναστατικὸ μπλόκ.

Ὁ Γκράμσι, ὁ ὁποῖος ὅταν ἔμφανίστηκε στὴν ἰταλικὴ σκηνὴ ἦταν ὁ ριζοσπαστικότερος Ἰταλὸς ἐπαναστάτης, ἐνίωθε μεγάλη ἀπέχθεια πρὸς κάθε λογῆς αὐτοσχεδιασμό, πρὸς τὸν ἀφηρημένο καὶ βερμπαλιστικὸ ἐξτρεμισμό. Ἦταν βαθιὰ ὀρθολογιστικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ἐπανάστασης. Ἦταν Μάρτη τοῦ 1920 γράφει: «Ὁ Μάρξ πίστευε πὼς ἡ ἐπανάσταση δὲν γίνεται μὲ τὸ στόμα ἀλλὰ μὲ τὸ μυαλό· δὲν γίνεται ἀπὸ μιὰ ἀνώφελη ἀναταραχὴ ἢ τὸ αἷμα πού βράζει σὲ στίς φλέβες, ἀλλὰ μὲ τὴν πειθαρχία τῆς ἐργατικῆς τάξης ἢ ὁποία στό χτίσιμο τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας προσκομίζει τὶς ἀρετὲς τῆς μεθοδικῆς καὶ ὀργανωμένης ἐργασίας πού ἐμάθε στὴ μεγάλη ὀρθολογιστικὴ παραγωγή» (Sotto la mole. 1916-20, Τουρίνο 1960, σελ. 483). Καὶ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1919, μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ἔγραψε: «Αὐτὸς πού στηρίζει τὴν πράξη στὴ στομφώδη φρασεολογία, στὴν παραφορά τῶν λόγων, στὸν ρομαντικὸ ἐνθουσιασμό, εἶναι ἀπλοῦστατα δημαγωγός· δὲν εἶναι ἐπαναστάτης. Γιὰ τὴν ἐπανάσταση χρειάζονται ἄνθρωποι μὲ νηφάλιο πνεῦμα, πού δὲν ἀφήνουν ποτὲ τοὺς φούρνους χωρὶς ψωμί, πού κάνουν τὰ τρένα νὰ κινούνται, προμηθεύουν πρῶτες ὕλες στὰ ἐργοστάσια καὶ ξέρουν νὰ μετατρέπουν τὰ ἀγροτικὰ προϊόντα σὲ βιομηχανικά, πού ἐξασφαλίζουν τὴν ἀκεραιότητα καὶ τὴν ἐλευθερία τῶν ἀτόμων ἀπέναντι στὶς ἐπιθέσεις τῶν κακοποιῶν στοιχείων, πού κάνουν νὰ λειτουργεῖ τὸ πλέγμα τῶν κοινωνικῶν ὑπηρεσιῶν, καὶ δὲν ὀδηγοῦν τὸ λαὸ στὴν ἀπόγνωση ἢ σὲ φοβερὸ μακελειό.

» Ὁ φραστικὸς ἐνθουσιασμός καὶ ἡ ἀχαλίνωτη ματαιολογία εἶναι γιὰ γέλια (ἢ γιὰ κλάματα) ὅταν πρέπει νὰ λυθεῖ ἔστω καὶ ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ προβλήματα σ' ἕνα χωριὸ ἑκατὸ κατοίκων» (L'Ordine Nuovo. 1919-20, Τουρίνο 1953, σελ. 377-378).

Ἡ στρατηγικὴ τῶν συμβουλίων

Ὁ ἐπαναστατικὸς ριζοσπαστισμὸς τοῦ Γκράμσι προβάλλει καθαρά στὴν πολεμικὴ καὶ στὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ ρεφορμισμού. Ἄν ὁ παιδαριωδῆς ἐξτρεμισμὸς ἀπειλεῖ τὸ σχηματισμὸ ἑνὸς ὄριμου ἐπαναστατικοῦ μπλόκ καὶ, μὲ τὶς συνέπειές του ἀπὸ τακτικὴ καὶ στρατηγικὴ ἄποψη, ὀδηγεῖ σὲ ἀποσπασματικὲς καὶ ἀποδιαιρθρωτικὲς μάχες, ὁ ρεφορμισμὸς κατὰ τὸν Γκράμσι ἀντιπροσωπεύει τὸν ἄλλο κίνδυνο—καὶ πρόκειται γιὰ τὸν κύριο κίνδυνο— πού ἀντιμετωπίζει κάθε ἐπαναστατικὴ δύναμη. Ὄντως ὁ μεταρρυθμισμὸς (ἔννοεῖται ὅτι δὲν πρέπει νὰ συγγέεται μὲ τὴ μάχη πού δίνουμε γιὰ νὰ ἀποσπάσουμε «μεταρρυθμίσεις», παραχωρήσεις ἀπὸ τὴν ἀστική τάξη), ὅταν γίνεται ἰδεολογία καὶ στρατηγικὴ, ἀναπαριστᾷ ἀπλῶς μὲ κορπορατιστικὸ τρόπο τὰ συμφέροντα κατηγοριῶν ἐργαζομένων, τὴ μιὰ ξεκομμένη ἀπὸ τὴν ἄλλη, τοποθετεῖ τὴν ἐργατικὴ τάξη σὲ ὑποδεέστερη θέση σὲ σχέση μὲ τὴν κοινωνικὴ καὶ κρατικὴ ὀργάνωση τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀντιπροσωπεύει τὸ μείζον κώλυμα γιὰ τὴν αὐτονομία τῆς δράσης τοῦ προλεταριάτου, καὶ

συνεπώς εμποδίζει τό σχηματισμό του επαναστατικού μπλόκ. Ο ρεφορμισμός στή στρατηγική του χορηγεί συστηματικά, και όχι κατά τύχη, προνόμια σε μία γραφειοκρατική διοίκηση —κάθετη στο συνδικαλιστικό και στο πολιτικό πεδίο—, θεσμοθετεί τόν εκλογικό πολιτικαντισμό και τό κοινοβουλευτικό παζάρεμα. Αυτός ο τύπος σχέσης μαζών και οργανώσεων εύνοει αναπόφευκτα τή διατήρηση τών εργαζομένων μαζών σε υποδεέστερη θέση μέσα στους ανταγωνισμούς τής αστικής κοινωνίας, αλλά και σε σχέση με τίς διοικήσεις τών οργανώσεων τών εργαζομένων (κόμμα και συνδικάτα), πού τείνουν νά γίνουν γραφειοκρατικές.

Στά 1919-1920, δηλαδή σε περίοδο όπου ύπληχαν οι ευκαιρίες γιά προλεταριακή επανάσταση, ο Γκράμσι άντιτάσει στο ρεφορμισμό, άφενός, και στο μαξιμαλισμό, άφετέρου, μία στρατηγική βασισμένη στα συμβούλια. Είχε μελετήσει με ένθουσιασμό τά ρωσικά σοβιέτ και είχε εκφράσει αυτό τό ενδιαφέρον, πού εκείνη τή στιγμή γίνεται κεντρικός άξονας τής πολιτικής του σκέψης, με ξεκάθαρα λόγια τόν Μάη του 1919 στην Ordine Nuovo: «Τό κύριο γεγονός τής ρωσικής επανάστασης είναι ή έγκαθίδρυση ενός νέου τύπου κράτους, του κράτους τών Συμβουλίων. Μ' αυτό πρέπει νά καταπιαστεί ή ιστορική κριτική σκέψη. Όλα τά άλλα είναι θέμα συγκυρίας» (σελ. 374). Όστόσο ή όπτική γωνία από τήν οποία βλέπει ο Γκράμσι τή ρωσική έμπειρία είναι πέρα γιά πέρα δημιουργική. Θεωρεί χρέος του νά γνωρίσει τί σημαίνει *μεταφράζω*, στίς συγκεκριμένες συνθήκες τής Ιταλίας, τά «μαθήματα» τής ρωσικής επανάστασης, και πώς εξάγεται από τίς έμπειρίες του προχωρημένου Ιταλικού προλεταριάτου τό αναγκαίο ύλικό γιά τή γονιμοποίηση τών σπερμάτων μιας νέας προλεταριακής δημοκρατίας πού από τά εργοστάσια θά μπορέσει νά φτάσει ίσαμε τούς φτωχούς χωρικούς και τήν έπαρχία. Ο Γκράμσι, άφου μετέχει ενεργητικά στους άγώνες του προλεταριάτου του Τουρίνου, πού άποτελούσε τήν πρωτοπορία όλων τών εργαζομένων μαζών τής χώρας, και άντιμετωπίζει άφενός τήν εχθρότητα τών ρεφορμιστών και τών μαξιμαλιστών² και άφετέρου τήν κριτική του ναπολιτάνικου κομμουνιστικού ρεύματος τό οποίο καθοδηγούσε ο διευθυντής τής επιθεώρησης Il Soviet Άμεντέο Μπορντιγκα,³ άφοσιώνεται στην έπεξεργασία μιας επαναστατικής στρατηγικής στηριγμένης στίς ακόλουθες βασικές θέσεις:

1. ή επανάσταση στή σύγχρονη κοινωνία δέν μπορεί νά νικήσει χωρίς τήν ενεργό συμμετοχή του βιομηχανικού προλεταριάτου: δίχως αυτή τή συμμετοχή, δίχως τήν πρωτοβουλία τών μαζών τών βιομηχανικών παραγωγών ο σοσιαλισμός θά έπαιρνε γραφειοκρατική μορφή.

2. ή πρωτοβουλία τής εργατικής τάξης μόνο μέσα από τό εργοστάσιο μπορεί νά πάρει έκφραση, μία και αυτό είναι τό κέντρο του σύγχρονου πολιτισμού, όπου εκδηλώνονται με τόν πλέον άμεσο τρόπο ή δικτατορία του κεφαλαίου, οι κοινωνικές άξίες του, οι ιεραρχίες του.

3. ή «θεσμική μορφή τής εργατικής πρωτοβουλίας» με τήν οποία τό προλεταριάτο μπορεί νά κατευθύνει, με συγκεκριμένο και καθημερινό τρόπο, τή μάχη γιά τήν «άπαλλοτριώση τών άπαλλοτριωτών» είναι τό *εργοστασιακό συμβούλιο*.

4. τά συμβούλια, πού δέν είναι δομή κόμματος αλλά μαζών, αντιπροσωπεύουν τό όργανο με τό οποίο τό προλεταριάτο, οργανωμένο στον τόπο όπου εργάζεται, καθοδηγεί τήν ταξική πάλη κατά τής καπιταλιστικής οργάνωσης τής εργασίας, τής έσωτερικής ιεραρχίας τής, γιά νά κατακτήσει τόν έλεγχο τής παραγωγής.

5. ο προλετάριος, με τή δράση του μέσα στο συμβούλιο ξεπερνά τή νοοτροπία του άπλου μισωτού, άντι-

λαμβάνεται τήν άξία πού έχει ή οργανική ένότητα τής τάξης του και συλλαμβάνει τό νόημα τής βασικής και αναγκαίας φύσης του προλεταριάτου ως παραγωγικής δύναμης· συνεπώς συναισθάνεται ότι άν ο μισθωτός δουλεύοντας όλομόναχος είναι ένα τίποτε άπέναντι σε μία συγκροτημένη έξουσία, τό σύνολο τών εργατών ως παραγωγών συνιστά μία ιστορική δύναμη ή οποία, γιά νά ξεπεράσει τήν εκμετάλλευση, πρέπει νά όρίσει τελικό στόχο της τόν έλεγχο του μηχανισμού τής παραγωγής.

6. τό εργοστασιακό συμβούλιο πρέπει άκόμη, νά συμπαρασύρει στον άγώνα τόν μεγαλύτερο αριθμό τεχνικών, έξουδετερώνοντας τήν προσπάθεια τών βιομηχάνων νά άπομονώσουν τούς εργάτες από τίς άλλες παραγωγικές δυνάμεις.

7. τό εργοστασιακό συμβούλιο είναι ο κατεξοχήν τόπος σχηματισμού του επαναστατικού ιστορικού μπλόκ.

8. ή φύση του έργου τών εργοστασιακών συμβουλίων δέν είναι συνδικαλιστική, πού σημαίνει ότι σκοπός του δέν είναι ή προάσπιση τών όρων εργασίας τών μισθωτών αλλά ο άγώνας γιά νά τεθεί τέρμα στην ίδια τή μισθωτή εργασία· τό έργο αυτό συνίσταται στην προετοιμασία τής πάλης του προλεταριάτου με τήν καπιταλιστική έξουσία μέσα στο εργοστάσιο, άρα με τό άστικό κράτος.

9. ή στρατηγική τών συμβουλίων άποτελεί φάση τής προετοιμασίας γιά τήν ένοπλη εξέγερση και τήν άλωση του κράτους.

10. τά συμβούλια στοιχειοθετούν μία οργάνωση ολόκληρου του προλεταριάτου, άνοιχτή γιά όλους τούς εργάτες ως παραγωγούς.

11. τό επαναστατικό κόμμα μετρά τήν καθοδηγητική του ικανότητα στην πορεία του άγώνα γιά τό σοσιαλισμό με τό γόητρο και τήν πειστική δύναμη τής πολιτικής γραμμής του.

«Τό εργοστασιακό συμβούλιο —γράφει ο Γκράμσι τόν Οκτώβρη του 1919— είναι τό πρότυπο του προλεταριακού κράτους. Όλα τά προβλήματα πού είναι σύμφυτα με τήν οργάνωση του προλεταριακού κράτους είναι σύμφυτα και με τήν οργάνωση του Συμβουλίου» (L'Ordine Nuovo, σελ. 37). Σ' αυτή τήν άντίληψη, πού όπωσδήποτε διόλου δέν παράβλεπε τή σημασία και τή βαρύτητα του κόμματος, ή σχέση μαζικού κινήματος και κόμματος έπαφίεται στην ικανότητα του ίδιου του κόμματος νά κατανοήσει τά ιστορικά αίτια τής εργατικής πρωτοβουλίας, και έτσι, ανεβάζοντας την σε ύψηλότερο επίπεδο, νά στερεώσει τόν υπεύθυνο χαρακτήρα της. Τή φύση και τήν ποιότητα τής δράσης του κόμματος ο Γκράμσι τήν καθορίζει ως εξής: «Τό Κόμμα παραμένει ή άνώτερη ιεραρχία αυτού του άκαταμάχητου κινήματος τών μαζών· τό Κόμμα άσκει τήν πιό άποτελεσματική δικτατορία, αυτήν πού γεννά τό κύρος του τό οποίο πηγάζει από τή συνειδητή και αυθόρμητη άποδοχή μιας έξουσίας πού θεωρείται άπαραίτητη γιά τήν εύόδωση του άνειλημμένου έργου». Καί άμέσως μετά καταγγέλλει τόν κίνδυνο πού διατρέχει τό κόμμα νά καταντήσει άθλια και γραφειοκρατική-αυταρχική μορφή καθοδήγησης του προλεταριακού άγώνα: «Άλίμονο άν θελήσει κανείς, όδηγημένος από σεχαριστική άντίληψη γιά τό ρόλο του κόμματος κατά τήν επανάσταση, νά παγιώσει σε μηχανικές μορφές άμεσης έξουσίας τό μηχανισμό διακυβέρνησης τών εν κινήσει μαζών, άν έπιχειρήσει κανείς νά επιβάλλει στην επαναστατική διαδικασία μορφές κόμματος· θά καταφέρει νά μεταπίσει όρισμένα άτομα, θά καταφέρει νά «έπιβληθεί» στην ιστορία· όμως ή πραγματική επαναστατική διαδικασία θά ξεφύγει από τόν έλεγχο και τήν έμβέλεια του κόμματος, άφου αυτό θά έχει γίνει άσυνείδητα συντηρητικός οργανισμός» (L'Ordine Nuovo, σελ. 70).

«Υποκειμενικότητα» και «άντικειμενικότητα»

Ο Γκράμισι, επιμένοντας στο γεγονός ότι η σοσιαλιστική επανάσταση δεν μπορεί να είναι απλώς η ανάληψη της πολιτικής εξουσίας από το Κόμμα, αλλά αντίθετα πρέπει να είναι η ανάληψη της κοινωνικο-οικονομικής εξουσίας από μια ανάλογα ώριμη, από τεχνική άποψη, τάξη, που θα την οδηγήσει ένα επαναστατικό κόμμα.

Επιμένοντας στο γεγονός ότι το πραγματικό έδαφος του σοσιαλισμού είναι ο χώρος των κοινωνικών σχέσεων και όχι απλώς της κυριαρχίας ενός κόμματος στο κράτος [...]

Επιμένοντας στο γεγονός ότι μόνο η δημοκρατία ως αναδιοργάνωση της εργασίας μπορεί να θεμελιώσει τη δημοκρατία στο κράτος και γενικά στην κοινωνία.

Επιμένοντας, τέλος, στο γεγονός ότι το σταθερό κέντρο κινητοποίησης της επανάστασης στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες δεν βρίσκεται πια στους δημόσιους χώρους αλλά στην καρδιά της καπιταλιστικής παραγωγής, στο σύγχρονο εργοστάσιο, τον μόνο τόπο απ' όπου μπορεί κανείς να προετοιμάσει την επίθεση στο ίδιο το άστικό κράτος — έργο ενός επαναστατικού μπλόκ που θα το οδηγήσει το βιομηχανικό προλεταριάτο.

Έθεσε, καλύτερα ίσως από όποιονδήποτε άλλο επαναστάτη της δυτικής Ευρώπης, τις βάσεις μιας σύγχρονης και έξοχης αντίληψης για την επανάσταση. Τα σοσιαλιστικά κόμματα, μια ολόκληρη ιστορική εποχή θεωρούσαν απόληξη όρισμένης επαναστατικής μεθόδου τις μάχες των οδοφραγμάτων, μεγάλο πρότυπο των οποίων είχε σταθεί το 1848· έξω και μια ρεφορμιστική στρατηγική που υποστήριζε ότι η απόληξη αυτή στις εξελιγμένες χώρες σημαδεύει το ξεπέραςμα της ίδιας της επαναστατικής πάλης. Μελετώντας κριτικά τις γαλλικές συνδικαλιστικές θεωρίες, τις διδαχές της ρωσικής επανάστασης, τις εμπειρίες από τους αγώνες του Ιταλικού προλεταριάτου, ιδιαίτερα του προλεταριάτου του Τουρίνου, τὰ ἀμέσως πρίν από τόν Α΄ Παγκόσμιο χρόνο και τὰ χρόνια τοῦ πολέμου, και με τή βοήθεια, τέλος, μιας πρωτότυπης ερμηνείας του λενινισμού, ο Γκράμισι δουλεύει επίμονα για να συντονίσει την επανάσταση με την κοινωνική και βιομηχανική ανάπτυξη.

Ολόκληρη η ανάλυση της λειτουργίας του κόμματος που κάνει ο Γκράμισι στα 1919-1920 στηρίζεται στην ακόλουθη θέση: το αγωνιστικό κίνημα των μαζών, χωρίς σωστή επαναστατική καθοδήγηση και χωρίς την καθοδήγηση ενός συμπαγούς επαναστατικού κόμματος, δεν μπορεί να φτάσει στη νίκη, ακόμη και με αντικειμενικά ενοίκια συνθήκες. Μετά από την ήττα του Ιταλικού προλεταριάτου, πρώτα με την άποτυχία της κατάληψης των εργοστασίων τον Σεπτέμβριο του 1920 και έπειτα με τη φασιστική αντίδραση, ο Γκράμισι (τό κομμουνιστικό κόμμα της Ιταλίας ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1921) καταγίνεται, έντονα από κάθε άλλη φορά, με την επεξεργασία μιας ορθής αντίληψης για το κόμμα, τη λειτουργία του και τη φύση του. Κατ' αυτόν, η ιστορική πορεία είχε αποδείξει, στα μετά τον Παγκόσμιο πόλεμο χρόνια της κρίσης στην Ιταλία (αλλά όχι μόνο στην Ιταλία), ότι χωρίς ώριμη «υποκειμενική» δύναμη οι «άντικειμενικές» συνθήκες είναι ανεπαρκείς· παρέχουν στις οργανωμένες ανθρώπινες δυνάμεις μια δυνατότητα, είναι αναγκαίες άλλ'· όχι επαρκείς. Αυτός ο συλλογισμός πάνω στα διδάγματα της κρίσης του μεταπολέμου στην Ευρώπη συνιστά τη βάση

των αναλύσεων του Γκράμισι στη φυλακή για τη σχέση «υποκειμενικότητα»/«άντικειμενικότητα», που είναι συγκεντρωμένες στα *Τετράδια [της φυλακής]*. Εκεί διακηρύχνει συνεχώς πως τίποτε δεν είναι περισσότερο επικίνδυνο για το προλεταριάτο και το κόμμα από τη «φετιχιστική λατρεία της αντικειμενικότητας», που καταλήγει να γίνει κάτι σαν όπιο και ταυτόχρονα παράγει μια μεσσιανική προσδοκία στον άφορο τό μέλλον και μια παθητικότητα για το παρόν. *Η έμπιστοσύνη στον «αυτοματισμό» των νόμων της κοινωνικής ανάπτυξης, κατά τον Γκράμισι, αποτελεί είδος θετικιστικής θρησκείας που πρέπει έντονα και επίμονα να καταπολεμηθεί στο φως μιας ερμηνείας του μαρξισμού ή όποια θα κατανοεί ολόκληρα τή σημασία της πράξης, δηλαδή τή διαλεκτική ένότητα θεωρίας και πρακτικής.* Στην ιστορία, υποστηρίζει ο Γκράμισι, τίποτε δεν γίνεται μόνο του· το καθέτι πρέπει να είναι σχεδιασμένο και ήθελημένο, όπως ούποτε όχι ξέπνοα και άοριστα, αλλά ξεκινώντας από επισταμένη μελέτη των μέσων σε σχέση με το στόχο. Ο άνθρωπος πρέπει να θέλει αυτό που μπορεί να πράξει. Το προλεταριάτο ως τάξη και το κόμμα ως πρωτοπορία οφείλουν να κατανοήσουν ότι η ιστορία περνά πάντοτε, και μόνο, μέσα από την ανάληψη ευθυνών. [...]

Το Κόμμα ανάμεσα στην επαναστατική άπελευθέρωση και τη γραφειοκρατία

[...] Το κόμμα του προλεταριάτου πρέπει να στηρίζεται στην αναμόρφωση της σχέσης ήγεσίας και μαζών, διευθυντικών κέντρων και βάσης. Μ' αυτή την έννοια το κομμουνιστικό κόμμα, για να εκπληρώσει το ιστορικό του χρέος, δεν μπορεί να είναι ένα κόμμα όπως τα κόμματα των άλλων κοινωνικών τάξεων, εφόσον μόνο αυτό όρίζει σκοπό του να μεταβάλει ουσιαστικά τη θέση αδράνειας και εξάρτησης στην όποια θέτουν τις εργαζόμενες μάζες ή άστική τάξη και ό καπιταλισμός. Άρα ή φύση του κόμματος προσδιορίζεται από τό γεγονός ότι τό κόμμα δεν έχει έναν μοναδικό στόχο, και από τό ότι όφείλει να αντανακλά αυτόν τό στόχο στη δομή του. Στη δράση του τό κόμμα πρέπει να αντικατοπτρίζει τη γενική ιστορική σημασία του μαρξισμού καθώς και τό ότι αυτός είναι ή επαναστατική φιλοσοφία των μαζών. «Αυτή ή φιλοσοφία, γράφει ό Γκράμισι, δεν είναι τό όργανο διακυβέρνησης των κυρίαρχων ομάδων προκειμένου να πετύχουν τό consensus (συγκατάθεση) και να άσκήσουν τήν ήγεμονία στις εξαρτώμενες τάξεις: είναι ή έκφραση αυτών των εξαρτώμενων τάξεων, που θέλουν να μάθουν οι ίδιες να κυβερνούν και οι όποιες έχουν συμφέρον να γνωρίσουν κάθε άλήθεια, άκόμη και τή δυσάρεστη, και να αποφύγουν τις άπάτες της άνώτερης τάξης και, άκόμη περισσότερο, τις δικές τους.» (II materialismo storico, Τουρίνο 1949, σελ. 79). Στις *Σημειώσεις στον Μακιαβέλι*, ξεκινώντας από αυτήν τη θεωρητική-πολιτική θεματική, ό Γκράμισι υποδεικνύει μια θεμελιακή μεθοδολογική άρχή, τήν όποια ένα κομμουνιστικό κόμμα όφείλει να τηρεί άπαρέγκλιτα κατά τό σχηματισμό της πιά εδαισθητής σφαίρας της όργάνωσής του, δηλαδή των ήγετικών ομάδων: Κατά τόν σχηματισμό αυτό, «τό άκόλουθο δίλημμα είναι θεμελιώδες: θέλουμε ή δεν θέλουμε να υπάρχουν πάντα κυβερνώμενοι και κυβερνώντες ή, άκόμη, θέλουμε να δημιουργήσουμε τις συνθήκες όπου θα εξαφανιστεί ή άνάγκη ύπαρξης αυτής της διάκρισης; Μ' άλλα λόγια, που μäs οδηγεί αυτό τό δεδομένο της διηνεκούς διαίρεσης του ανθρώπινου γένους; ή πιστευόμενος πως δεν πρόκειται για ιστορικό γεγονός που ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένες συνθήκες;» (Note sul Machiavelli, Τουρίνο 1953, σελ. 17).

Ποιά πρέπει να είναι, όμως, η εσωτερική λειτουργία ενός επαναστατικού κόμματος; Ο Γκράμσι είναι πεπεισμένος ότι μόνο μία συγκεντρωτική δομή μπορεί να εξασφαλίσει την αναγκαία ενότητα στο εσωτερικό της οργάνωσης και προς τα έξω. Το πραγματικό πρόβλημα τίθεται όταν πρέπει να εξετάσουμε τον τύπο ενότητας και συγκεντρωτισμού που χρειάζεται το κόμμα. Το συμπέρασμα του Γκράμσι είναι ότι ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός εκφράζει τις ιστορικές απαιτήσεις για άπελευθέρωση των μαζών από την εξάρτηση, ενώ ο γραφειοκρατικός συγκεντρωτισμός εισάγει στο κόμμα μία αντίληψη και σκοπούς που προσιδιάζουν σε αντίπαλες τάξεις. Στις *Σημειώσεις στον Μακιαβέλη*, με τόνο, του οποίου δεν μπορεί κανείς να μην νιώσει τη βαρύτητα και τη δραματική επικαιρότητα, ο Γκράμσι θέτει αδιάκοπα το ζήτημα αυτό, και μάλιστα με τη φροντίδα να ξεδιεικυνθούν τα μεθοδολογικά κριτήρια, που είναι επαναστατικά στην πολιτική και κοινωνική τους οδία: «η λειτουργία ενός δεδομένου κόμματος παρέχει τα κριτήρια για την ακόλουθη διάκριση: όταν το κόμμα είναι προοδευτικό λειτουργεί "δημοκρατικά" (με την έννοια του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού), όταν είναι οπισθοδρομικό λειτουργεί "γραφειοκρατικά" (με την έννοια του γραφειοκρατικού συγκεντρωτισμού). Στη δεύτερη περίπτωση το κόμμα είναι καθαρά εκτελεστικό όργανο, δεν βουλευεται: από τεχνική άποψη λοιπόν είναι αστυνομικό κόμμα, και η όνομασία του "πολιτικό κόμμα" είναι "καθαρή μεταφορά μυθολογικού χαρακτήρα" (σελ. 26). Και τέλος, η όχι ήθικη αλλά αυστηρά πολιτική καταγγελία του κινδύνου και της καταστροφής που εγκυμονεί η γραφειοκρατία: «Η γραφειοκρατία είναι η πιο επικίνδυνη τρέχουσα συντηρητική δύναμη εάν καταλήγει να συκροτήσει ένα ανάλογο γραφειοκρατικό σώμα, που νιώθει αυτός και ανεξάρτητο από τη μάζα, το κόμμα καταντά αναχρονιστικό, και τις στιγμές της όξείας κρίσης βρίσκεται αδείο από το κοινωνικό περιεχόμενό του και μένει ξεκρέμαστο» (σελ. 51).

Αυτόνομια του μαρξισμού και «ήθικη και πνευματική επανάσταση των μαζών»

[...] Ο Γκράμσι ξεκινώντας από την προϋπόθεση — βάση του ίδιου του μαρξισμού — ότι η σοσιαλιστική κοινωνία πρέπει να εξαλείψει την αντίφαση κυβερνώντες-κυβερνώμενοι, συνδέει άρρηκτα την «ήθικη και πνευματική επανάσταση» των μαζών με τις έννοιες «ήγεμονία» και «δικτατορία». [...] Για τον Γκράμσι «ήθικη και πνευματική επανάσταση των μαζών» και «πλήρης αυτόνομια του μαρξισμού» είναι ένα και το αυτό. «Μία κοσμοαντίληψη δεν μπορεί να αποδειχτεί ικανή να διαδοθεί σ' ολόκληρη την κοινωνία και να γίνει "πίστη" αν δεν αποδειχτεί ικανή να υποκαταστήσει κάθε προγενέστερη αντίληψη και πίστη σε όλα τα επίπεδα της δημόσιας ζωής», γράφει (*Il materialismo storico*, σελ. 182). «Αρα η έννοια της αυτόνομιας του μαρξισμού δεν σηματοδοτεί μία απλή διαφορά σε σχέση με τις αντιλήψεις των άλλων τάξεων: συνεπάγεται, αναπόφευκτα, αγώνα για την επικράτηση μίας αντίληψης καθώς και την αίσθηση ότι είναι ασυμβίβαστη με τις άλλες. «Μία θεωρία είναι άποσδηποτε "επαναστατική" στο βαθμό που αποβαίνει στοιχείο διαχωρισμού και συνειδητής διάκρισης δυο στρατοπέδων, στο βαθμό που αποτελεί ένα δριο άπροσπέλαστο για το αντίπαλο στρατόπεδο» (σελ. 157). Αυτός ο αγώνας για την υπερίσχυση του μαρξισμού δεν νοείται, κατά τον Γκράμσι, ως πρόβλημα των διανοουμένων, δηλαδή μόνο εκείνων που συμβάλλουν επαγγελματικά στις πολιτιστικές

διεργασίες (παρόλο που αποδίδει τεράστια σημασία στον ειδικό ρόλο των διανοουμένων), γιατί ο μαρξισμός ως επαναστατικός παράγοντας μένει αδρανής αν δεν εισχωρήσει στις μάζες, για να γίνει αντίληψη τους και συνεπώς συλλογική συνείδηση που θα μεταφραστεί σε κοινωνική συμπεριφορά. «Όταν ο μαρξισμός διαπερνά τις μάζες και γίνεται κριτήριο δράσης κατά τους κοινωνικούς αγώνες, κριτική συνείδηση των στόχων, όρθολογική χρήση των μέσων, μετατρέπεται σε επαναστατική πράξη και συνιστά την προϋπόθεση για τη λαϊκή δημοκρατία: μεταβάλλεται σε ικανότητα διαχείρισης της κοινωνικής εξουσίας προς όφελος του προλεταριάτου, και εκλογικεύει τον αντικειμενικό στόχο: τη σοσιαλιστική επανάσταση. «Αν αυτή η προϋπόθεση δεν επαληθευτεί, τότε η ανάληψη της πολιτικής εξουσίας διατρέχει άποσδηποτε τον κίνδυνο γραφειοκρατικού έκφυλισμού.

Όταν οι μάζες κατακτούν στην πράξη το μαρξισμό, ώριμάζουν ως επαναστατική δύναμη. Και χάρη άκριβώς σ' αυτή την ώριμότητα η «δικτατορία» πάνω στις αντίπαλες τάξεις και τις άντεπαναστατικές άποπειρες μπορεί να λειτουργεί παράλληλα, άπέναντι σε καθυστερημένα στρώματα του προλεταριάτου, σε μάζες χωρικών και σε διάφορα στρώματα διανοουμένων, ως γόνιμη «καθοδήγηση», έποικοδομητική «ήγεμονία», ικανότητα «πειθούς», και συνεπώς να εκφράζει τη συνεχή διεύρυνση της προοπτικής για τη λαϊκή δημοκρατία.

Πολιτική έξουσία και κουλτούρα

Ο Γκράμσι, ενώ διακήρυσε ότι ο μαρξισμός είναι έντελώς αυτόνομος και έπ' ούδενί λόγω συμβιβάζεται με τις άλλες κοσμοθεωρίες, παράλληλα ήταν αντίθετος προς κάθε ιδεολογικό φανατισμό. Κατ' αυτόν, το να επιβάλλεις καταναγκαστικά μία κοσμοθεωρία ίσοδυναμεί με άυτοευνουχισμό. «Αντίστοιχα, πίστευε ότι η δύναμη πειθούς είναι πολιτική ύποχρέωση. «Είμαστε κατά της μισαλλοδοξίας, έγραφε ο νεαρός Γκράμσι τον Δεκέμβρη του 1917, που είναι φρούτο του άυταρχισμού ή της είδωλολατρίας, γιατί άπαγορεύει μακρόπνοες συμφωνίες, γιατί άπαγορεύει να παγιωθούν κανόνες δράσης που είναι ύποχρεωτικοί, άπό ήθικη άποψη, έφ' όσον όλοι συνέβαλαν έλεύθερα για να τους όρίσουν. Γιατί άυτή η μορφή μισαλλοδοξίας όδηγεί άναγκαστικά σε συνδιαλλαγές, σε άβεβαιότητα, στη διάλυση των κοινωνικών όργανισμών» (*Scritti giovanili. 1914-1918, Τουρίνο 1958, σελ. 137*). Ο Γκράμσι της ώριμότητας, την περίοδο της φυλακής, επανέρχεται σ' αυτό το πρόβλημα, με αναλύσεις που δείχνουν άρκετά καθαρά πώς ο τρόπος με τον όποιο άντιλαμβάνόταν την αυτόνομια του μαρξισμού δεν έχει καμία σχέση με ιδεολογικό μονοπώλιο χωρίς αντίλογο. «Η αυτόνομια γεννιέται, κατ' αυτόν, άπό την άντιπαράθεση και τον ψυχωμένο αγώνα με τον αντίπαλο, άπό μία άνωτερότητα που εκδηλώνεται με συγκεκριμένο τρόπο — όχι άπό μία άνωτερότητα την όποια κατοχυρώνει η κατασταλτική δύναμη του κράτους με τό φόβο της άντιπαράθεσης και την άποφυγή του αγώνα. Πιστεύει ότι, στον τομέα της ιδεολογίας και της έπιστήμης, πρέπει να είναι κανείς ικανός να «κατανοήσει και να εκτιμήσει ρεαλιστικά τη θέση και τους λόγους του αντίπαλου (και κάποτε αντίπαλος είναι ολόκληρη η σκέψη του παρελθόντος)», και ότι μόνο άυτή η στάση και άυτή η μέθοδος δείχνουν «πώς έχουμε έλευθερωθεί άπό τα δεσμά των ιδεολογιών (με ύποτιμητική έννοια: άπό τον τυφλό ιδεολογικό φανατισμό), δηλαδή έχουμε τοποθετηθεί σε "κριτική" σκοπιά, τη μόνη γόνιμη για την έπιστημονική έρευνα» (*Il materialismo storico*, σελ. 21). Σ' αυτό τό θέμα, θίγοντας άμεσα τό πρόβλημα των σχέσεων πολιτικής

έξουσίας και επιστήμης, ο Γκράμσι καταλήγει να δηλώσει ρητά ότι δεν μπορεί κανείς —παρά μόνο άρκετά συγκρατημένα— να εμπιστευτεί το μέλλον της επιστημονικής έρευνας στις επίσημες αλήθειες. Και αναρωτιέται: πώς μπορούμε να «προσδιορίσουμε τα όρια της ελευθερίας στο λόγο και στην προπαγάνδα»; «ποιός θα όρισει τα “δικαιώματα της επιστήμης” και τα όρια της επιστημονικής έρευνας, και θα μπορέσουν να όριστούν σωστά αυτά τα δικαιώματα κι αυτά τα όρια;» 'Η άπάντησή του είναι έντελως επίκαιρη: «Φαίνεται πώς η εργασία για την αναζήτηση νέων αληθειών και καλύτερων, περισσότερο συνεκτικών και καθαρών διατυπώσεων των ίδιων των αληθειών, είναι άπαραίτητο να άσφει στην ελεύθερη πρωτοβουλία κάθε επιστήμονα, έστω κι αν επανέρχονται έτσι συνεχώς σέ συζήτηση οι άρχές πού θεωρούνται οι πλέον βασικές» (σελ. 18). 'Ο μαρξισμός λοιπόν πρέπει να δείξει την έγκυρότητά του στην αντίπαράθεση και στή σύγκρουση· είναι ο μόνος τρόπος, κατά τον Γκράμσι, μέ τον όποιο μπορεί να άνανεώνεται και να έδραιώνεται.

'Όσον άφορα τίς σχέσεις τέχνης και πολιτικής έξουσίας ο Γκράμσι θέτει ένα έξίσου γερό κριτήριο. Στή Letteratura e vita nazionale (Τουρίνο 1950) όποστηρίζει ότι μόνο από την πραγματική νίκη μιας αντίληψης για τή ζωή πού θα γίνει τρόπος άίσθησης τής ζωής μπορεί να γεννηθεί μια νέα τέχνη: «'Η τέχνη είναι τέχνη, και όχι προαποφασισμένη και “ήθελημένη” προπαγάνδα» (σελ. 11). Και συνεχίζει μέ σαρκασμό για τους πολιτικούς πού πιστεύουν πώς κατασκευάζουν πολιτιστικά προϊόντα για να όπηρετήσουν τα συμφέροντά τους: «'Η πίεση πού άσκει στην τέχνη τής εποχής του ό πολιτικός άνδρας προκειμένου να εκφράσει έναν όρισμένο πολιτιστικό κόσμο, είναι πολιτική δραστηριότητα και όχι κριτική τέχνη: αν ό πολιτιστικός κόσμος για τον όποιο άγωνίζεται είναι κάτι τό ζωντανό και τό άπαραίτητο, ή έξάπλωσή του θα είναι άναπότρεπτη, θα βρει τους καλύτερους του. 'Αν όμως, παρά τήν πίεση, αυτό τό άναπότρεπτο στοιχείο δεν εμφανίζεται ούτε λειτουργεί, πάει να πεί πώς πρόκειται για άνύπαρχο και πλαστό κόσμο, για χάρτινη κατασκευή μετριοτήτων πού κλαιγονται επειδή οι ύψηλότερου άναστήματος άνθρωποι δεν συμφωνούν μ' αυτές» (σελ. 12).

'Ο Γκράμσι άπέναντι στις έσωτερικές συγκρούσεις του ΚΚΣΕ και τή θεωρία του «σοσιαλφασισμού»

[...] Στους κόλπους του κομμουνιστικού κινήματος ό Γκράμσι άπέδειξε ότι ό έντονος διεθνισμός του διόλου δεν συνεπαγόταν παθητική στάση άπέναντι στις έξωτερικές και γραφειοκρατικές πολιτικές επιλογές. 'Ο διεθνισμός του, ή πλήρης άποδοχή τής πειθαρχίας στην Κομμουνιστική Διεθνή, περιέχονται σ' αυτή τή δήλωση του Μάη του 1925: «Τό κόμμα μας (...) είναι κόμμα συγκεντρωτικό, έθνικά διεθνώς. Σέ διεθνές επίπεδο τό κόμμα μας είναι άπλως τμήμα ενός μεγαλύτερου κόμματος, ενός παγκόσμιου κόμματος» (La costruzione del partito comunista. 1023-1926, Τουρίνο 1971, σελ. 55). Θαύμαζε ύπερμετρα τον μπολσεβικισμό πού, μαζί μέ τήν 'Οκτωβριανή 'Επανάσταση και τή νίκη των σοβιέτ, ενάρκωνε, γι' αυτόν, τήν άφύπνιση τής επαναστατικής πρωτοβουλίας. 'Υπερασπιζόταν πάντοτε τή σοβιετική πραγματικότητα, και μάλιστα χωρίς διακρίσεις, μπροστά στις επιθέσεις των αντίπαλων της. Στο Ιταλικό ΚΚ ήγήθηκε μιας έξαιρετικά σκληρής μάχης κατά του Μπορντίγκα, τον όποιο κατηγορούσε ότι άμφισβητούσε τήν άυθεντία τής Διεθνούς. [...]

Πολύ σύντομα ό Γκράμσι εκδήλωσε τήν άνησυχία του για όρισμένα «νοσηρά» φαινόμενα πού έπαιρναν

διαστάσεις στή ζωή τής Διεθνούς. 'Από τό 1923 (τόν 'Ιούνιο πιθανόν), όπως προκύπτει από πρόσφατα δημοσιευμένες χειρόγραφες σημειώσεις του, παρατηρώντας πώς στις σχέσεις κομμουνιστικών κομμάτων και ΚΚΣΕ, τό τελευταίο εκμεταλλεύεται τήν Κομιντέρν για να έπηρεάσει μέ άυταρχικό και γραφειοκρατικό τρόπο τήν πολιτική γραμμή των άλλων κομμάτων, χρησιμοποιώντας «παπικούς νούντσιους», σημείωνε: «'Η στάση τής Κομιντέρν και ή δράση των άπεσταλμένων της φέρνουν τή διάλυση και τή σήψη στα κομμουνιστικά μέτωπα» (La costruzione del partito comunista, σελ. 457). Και στην πράξη, όταν ένας από αυτούς τους άπεσταλμένους, ό Νακόζι, του πρόσφερε «τήν άρχηγία του κόμματος, παραμερίζοντας» τον Μπορντίγκα (ό όποιος, ως γνωστόν, διεύθυνε τό Ιταλικό κόμμα πρöτου άνάλαβει τήν ήγεσία ό Γκράμσι), απέκρουσε τήν πρόταση, τήν όποια θεωρούσε μηχανιστική και γραφειοκρατική από πολιτική άποψη, ύποστηρίζοντας ότι μόνο μετά από «προπαρασκευαστική δουλειά του Κόμματος» μπορεί να άντικατασταθεί ό Μπορντίγκα (έπιστολή του Γκράμσι πρöς τους Σκοτσμάρρο και Τολιάττι, 1 Μαρτίου 1924, στο P. Togliatti. La formazione del gruppo dirigente del partito comunista italiano. Ρώμη 1962, σελ. 228).

'Ο Γκράμσι ήθελε ό πολιτικός άγώνας στα κομμουνιστικά κόμματα και στή Διεθνή να είναι ιδεολογικός, να είναι αντίπαράθεση στρατηγικών γραμμών και σ' αυτή τή βάση ζητούσε μέ άδιάλλαχο τρόπο από τή μετοψηφία να σεβαστεί τίς άποφάσεις τής πλειοψηφίας. 'Όπως είναι γνωστό, μπροστά στις όλοένα και πιο συχνές έσωτερικές συγκρούσεις του ΚΚΣΕ, ό Γκράμσι δεν μετρίασε τίς επιθέσεις του στον Τρότσκι άρχικά, στον Ζηνόβιεφ κατόπιν· όταν όμως τό 1925 αντίληφθηκε ότι ό πολιτικός άγώνας από τήν πλευρά του Στάλιν κινδύνευε να μετατραπεί σέ γραμμή έξουδετέρωσης κάθε αντιπολίτευσης, άντέδρασε έντονα. Τόν 'Οκτώβρη του 1926, έξ όνόματος του Πολιτικού Γραφείου του Ιταλικού ΚΚ, έστειλε μια έπιστολή στην ΚΕ του ΚΚΣΕ. Σ' αυτήν πρόβαλλε δύο θεμελιώδη αίτήματα: 1) πρöς τίς αντιπολιτεύσεις, να δεχτούν τήν πειθαρχία και τήν ένότητα του κόμματος; 2) πρöς τή σταλινική πλειοψηφία, να φυλαχτεί από «ύπερβολές» κι αυτό δείχνει, τελικά, πόσο μεγάλη σημασία έδινε στή διαφύλαξη του αντίλογου στο πολιτικό επίπεδο, και συνεπώς τής έρευνας, μελλοντικά, για τό ξεπέρασμα των αντιφάσεων. Είναι φανερό ότι ό Γκράμσι δεν έβλεπε ότι, σ' αυτή τή φάση, δεν επρόκειτο για άγώνα μεταξύ πολιτικών γραμμών, αλλά μεταξύ του κατόχου τής κρατικής έξουσίας και εκείνων πού άνέκαθεν είχαν θεωρηθεί έχθροι του κράτους και του κόμματος. 'Η έκκλησή του για ένότητα, πειθαρχία και διάλογο δεν έφτασε στον προορισμό της· ό Τολιάττι πού βρισκόταν στή Μόσχα δεν γνωστοποίησε τήν έπιστολή στους παραλήπτες της, στην ΚΕ του ΚΚΣΕ, επειδή διαφώνουσε μέ τό περιεχόμενό της. 'Αντίθετα ό Γκράμσι έδειχνε ότι είχε συνειδητοποιήσει τή σοβαρότητα τής κατάστασης, λέγοντας ότι οι 'Ιταλοί κομμουνιστές ήγέτες διακατέχονταν από «άκαταμάχητη άγωνία»· ότι ή διεθνής άστική τάξη στηριζόταν στην έσωτερική κρίση του ΚΚΣΕ για να δυσφημήσει τό σοβιετικό κράτος. 'Όμως, παράλληλα, κατάγγελλε τήν πορεία εκφυλισμού των σχέσεων άνάμεσα στα κομμουνιστικά κόμματα και τό ΚΚΣΕ. Οι άντιθέσεις πού είχαν γεννηθεί στο έσωτερικό του ΚΚΣΕ μεταφέρθηκαν και στο Ιταλικό κόμμα· έτσι ό Γκράμσι μιλούσε για «σφοδρό πάθος πού προκαλούσαν τά ρωσικά ζητήματα», πάθος πού δεν άφηνε να φανεί ότι έπρεπε «να όλοποιηθεί μόνο στο πλαίσιο των συμφερόντων του παγκόσμιου προλεταριάτου». Παραταύτα, δήλωνε ότι οι 'Ιταλοί ήγέτες θεωρούσαν «θεμελιακά

όρθη τήν πολιτική γραμμή τῆς πλειοψηφίας τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ». Ἐχοντας πρότυπο τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μεσολαβοῦσε πάντα ὁ Λένιν στά μπολσεβικικά ρεῖματα, συνιστοῦσε στόν Στάλιν καί στήν πλειοψηφία του νά μήν «καταχραστοῦν τή νίκη» καί «νά ἀποφύγουν ὑπερβολικά μέτρα».

Ὁ Γκράμσι ἔκρινε ὅτι ἡ λενινική κληρονομιά πού διεκδικοῦσε ὁ Στάλιν ἀποτελοῦσε ἐγγύηση γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν «μενσεβικοειδῶν» τάσεων τοῦ Τρότσκι καί γι' αὐτό ὑποστήριζε τήν πλειοψηφία καταδίκασε ὡστόσο ἀπερίφραστα τόν τρόπο μεθόδευσης τοῦ ἀντιτροτσκινοῦ ἀγώνα: «Σεῖς ὁμως», γράφει μέ ἀσθηρό τόνο πού μαρτυρεῖ τήν «ἀγωνία» πού ἤδη παρατηρήσαμε, «σήμερα εἰστε ἐτοιμοί νά καταστρέψετε τό ἔργο σας, ὑποβιβάζετε καί κινδυνεύετε νά ἐκμηδενίσετε τήν καθοδηγητική λειτουργία πού κατέκτησε τό κομμουνιστικό κόμμα τῆς ΕΣΣΔ μέ τήν ἔμπνευση τοῦ Λένιν».

Τέλος, χαλιναγώγησε τήν ἐκστρατεία συκοφάντησης αὐτῶν πού, καίτοι στήν ἀντιπολίτευση, ὑπῆρξαν μετά τόν Λένιν οἱ μεγαλύτεροι ἡγέτες τοῦ σοβιετικοῦ κράτους καί τῆς Διεθνούς: «Οἱ σύντροφοι Ζηνόβιεφ, Τρότσκι, Κάμενεφ, συνέβαλαν δραστήρια στήν ἐπαναστατική διαπαιδαγώγησή μας, ὀρισμένες φορές μᾶς διόρθωσαν ἐνεργητικά καί αὐστηρά, ὑπῆρξαν δάσκαλοι μας» (La costruzione del Partito comunista,) σελ. 125-131).

Οἱ σοβιετικοί ἰθύνοντες, μέ τήν συμφωνία τοῦ Τολιάττι, δέν γνωστοποίησαν στήν Κεντρική Ἐπιτροπή τοῦ ΚΚΣΕ τήν ἐπιστολή τοῦ Γκράμσι, φοβούμενοι ὅτι θά ὀφειλοῦσε τήν ἀντιπολίτευση. Καί ἡ ἐπιλογή αὐτή στάθηκε ἀφορμή γιά μιὰ πολεμική καί ἀποκαλυπτική ἀλληλογραφία μεταξύ Γκράμσι καί Τολιάττι. Ὁ Τολιάττι ἀπάντησε στόν Γκράμσι ἀτομικά ἀλλά καί σ' ὀλόκληρο τό Πολιτικό Γραφεῖο. Στήν ἐπιστολή πρὸς τό ΠΓ, ὑπογραμμίζει ὅτι, ἀφοῦ εἶχε ἤδη νικηθεῖ ἡ ἀντιπολίτευση, ἦταν ἀνώφελο καί ἐπιζήμιο νά δοθεῖ ἡ ἐπιστολή τοῦ Γκράμσι στή Κεντρική Ἐπιτροπή, γιατί θά τή χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀντιπολιτευόμενοι γιά νά χτυπήσουν τή νικηφόρα γραμμή, πού ἦταν καί ἡ σωστή. Ἐπιπλέον, μέ ἀφορμή τούς φόβους τοῦ Γκράμσι ὅτι ἡ μπολσεβικική πλειοψηφία μπορεῖ νά διαπράξει «ὑπερβολές», τόν κατηγορεῖ ὅτι εἶναι ἀδικαιολόγητα πεσιμιστής (P. Togliatti, Opere, τόμ. II, 1926-29, Ρώμη 1972, σελ. 64-65). Στόν ἴδιο τόν Γκράμσι ὁ Τολιάττι ἀπαντᾷ ὅτι ἀπό πολιτική ἀποψη ἡ ἐπιστολή του εἶναι ἄκαιρη, γιατί ὁ «καλύτερος τρόπος» γράφει, ἀποκαλύπτοντας ἔτσι μιὰ νοοτροπία πού ἀποσαφηνίζεται ὄλο καί περισσότερο, «νά συμβάλουν τά ἄλλα κομμουνιστικά κόμματα νά ξεπεραστεῖ ἡ κρίση εἶναι νά ἐκφράσουν τήν προσχώρησή τους σ' αὐτή τή γραμμή, χωρίς νά θέτουν ὄρους» καί ἀκόμη, εἶναι ἄκαιρη ἐπειδή μοιάζει νά μή θεωρεῖ ὅτι «ἡ γραμμή τοῦ κόμματος», δηλαδή ἡ σταλινική γραμμή, «εἶναι ὀλοτέλα σωστή» (ἡ ἐπιστολή τοῦ Τολιάττι δημοσιεύθηκε τώρα στοῦ Α. Gramsci, La costruzione del Partito comunista, σελ. 131-132).

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Γκράμσι στόν Τολιάττι δείχνει ὅτι δέν συμμερίζεται τήν τακτική στάση τοῦ Τολιάττι, καί καταδικάζει τήν ἀποδοχή —καί ἐν συνεχείᾳ τόν πανηγυρισμό— τετελεσμένων γεγονότων, διεκδικώντας μιὰ σχέση διαλεκτικῆς κριτικῆς στούς κόλλπους τῆς Διεθνούς. Οἱ ἐκφράσεις του εἶναι τελείως σκληρές καί κοφτές: «Ἄν ἀφηνόμασταν παθητικά μπροστά στήν ὀλοκλήρωση τετελεσμένων γεγονότων, δικαιολογώντας ἀπρίορι τήν ἀναγκαιότητά τους, θά εἴμασταν ἀνεύθυνοι καί ἀξιολύπητοι ἐπαναστάτες». Κατόπιν ἀναφέρεται στό εἶδος τῆς νοοτροπίας καί μεθόδου πού ἐμφανίζεται στή στάση τοῦ Τολιάττι: «Ὁλόκληρη ἡ συλλογική σου

εἶναι μολυσμένη ἀπ' τόν «γραφειοκρατισμό». Ἐπιπλέον, γράφει στόν Τολιάττι ὅτι οἱ κομμουνιστές ὀφείλουν νά ἀγρυπνοῦν στίς μεταπτώσεις τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων, ὄχι μόνο ἀπό μέσα, ἀλλά καί ἀπ' τή σκοπιά τῶν μαζῶν: «Στίς χώρες μας δέν ὑπάρχουν μόνο τά κόμματα, νοούμενα ὡς τεχνικές ὀργανώσεις, ὑπάρχουν ἐπίσης μεγάλες μάζες ἐργαζομένων, διατεταγμένες μέ ἀντιφατικό τρόπο ἀπό πολιτική ἀποψη, οἱ ὁποῖες ὁμως στό σύνολό τους τείνουν πρὸς τήν ἐνότητα». Αὐτή ἡ τάση τῶν μαζῶν γιά ἐνότητα ἔπρεπε νά ἀξιοποιηθεῖ ἀνάλογα καί στή διαδικασία ρύθμισης τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων. Τῆ στιγμῆ αὐτή, λέει, ἡ ἐνότητα εἶναι «οὐσιαστικός ὁρος (...) ὄχι μόνο στίς δικές μας χώρες, ὅσον ἀφορᾷ τήν ἰδεολογική καί πολιτική καθοδήγηση τῆς Διεθνούς, ἀλλά καί στή Ρωσία, ὅσον ἀφορᾷ τήν ἡγεμονία τοῦ προλεταριάτου, δηλαδή τό κοινωνικό περιεχόμενο τοῦ κράτους». Ὁ Γκράμσι ἀπαντᾷ στόν Τολιάττι ὅτι κανενός εἶδους «συνταγή» δέν θά μπορούσε νά τοῦ ξεριζώσει τήν πεποίθηση ὅτι βρίσκεται στό πλαίσιο «τῆς λενινιστικῆς γραμμῆς ὡς πρὸς τόν τρόπο θεώρησης τῶν ρωσικῶν προβλημάτων». Ὅσο γιά τό ἐπιχείρημα τοῦ Τολιάττι ὅτι τήν ἐπιστολή θά μπορούσαν νά τήν ἐκμεταλλετοῦν οἱ ἀντιπολιτευόμενοι, ἀπαντᾷ σκληρά ὅτι τό καθῆκον ἐνός ἐπαναστάτη εἶναι νά παίρνει ὑπόψη τά γενικά συμφέροντα τοῦ κινήματος. «Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἐπιχειρηματολογεῖς, σχολιάζει, μοῦ προξενεῖ ὀδυνηρότατη ἐντύπωση.» Καί —φτάνοντας στό κεντρικό πολιτικό ἐπιχείρημα μέ τό ὁποῖο εἶχε δικαιολογήσει ὁ Τολιάττι τήν ἀπόρριψη τῆς ἐπιστολῆς πού εἶχε συντάξει ὁ Γκράμσι πρὸς τήν ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ— ἀπαντᾷ: ἂν ἡ ἐκκλήση γιά ἐνότητα μπορεῖ «νά ὀφελῆσει καί τήν ἀντιπολίτευση», εἶναι θέμα πού «πρέπει νά μᾶς ἀπασχολήσει ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο» ὄντως, σκοπός μας εἶναι νά συμβάλουμε στή διατήρηση καί τή δημιουργία ἐνός ἐνιαίου πεδίου ὅπου οἱ διάφορες τάσεις καί οἱ διάφορες προσωπικότητες θά μποροῦν νά προσεγγίσουν οἱ μὲν τούς δέ καί νά συγχωνευτοῦν ἰδεολογικά» (La costruzione del Partito comunista, σελ. 134-137).

Ὁ λόγος τοῦ Γκράμσι δέν μπορούσε πλέον νά ἀκουστεῖ οὔτε ἀπό τόν Στάλιν, πού προετοιμαζόταν νά ρυθμίσει τά ἐσωτερικά προβλήματα τοῦ σοβιετικοῦ κράτους καί τοῦ σοβιετικοῦ κόμματος διά πυρῶν καί σιδήρου, ἀφορισμῶν καί καταδικῶν, οὔτε ἀπό τόν Τολιάττι πού ἐτοιμαζόταν νά εὐθυγραμμιστεῖ μ' αὐτή τήν πολιτική.

«Ἀνατολή» καί «Δύση»

[...] Μετά ἀπό τήν ἥττα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στήν Ἰταλία καί στήν Εὐρώπη ὁ Γκράμσι ἐπεξεργάστηκε μιὰ ἀντίληψη —πού ἔγινε κέντρο τῆς σκέψης του— σχετικά μέ τίς αἰτίες τῆς ἥττας καί τά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τῶν ἀναπτυσσόμενων καπιταλιστικῶν χωρῶν σέ σχέση μέ τά χαρακτηριστικά τῆς κατάστασης πού ἔχε ὀδηγήσει στήν Ὀκτωβριανή ἐπανάσταση τοῦ 1917.[...] Ἡ οὐσία τῆς γκραμσικῆς ἐπιχειρηματολογίας μπορεῖ νά σκιαγραφηθεῖ μέ τά ἀκόλουθα: στή Δύση τά πλήγματα τῶν οἰκονομικῶν κρίσεων ἀντισταθμίζονται ἀπό τήν ἀνθιση τῶν θεσμικῶν καί ἰδεολογικῶν «ὑπερδομῶν» πού ἔχει δημιουργήσει ἡ ἀστική τάξη, στήν πορεία μιᾶς ἀνάπτυξης κατά πολύ ἀνώτερης ἀπό αὐτήν πού ὑπῆρχε στή Ρωσία. Ἡ ὕπαρξη αὐτῶν τῶν ὑπερδομῶν «καθιστᾷ περισσότερο ἀργή καί περισσότερο συγκερατμένη τή δράση τῶν μαζῶν, καί συνεπῶς ἀπαιτεῖ ἀπό τό ἐπαναστατικό κόμμα μιὰ στρατηγική καί μιὰ τακτική πολὺ πῶ

σύνθετες, πού θά ξετυλίγονται σέ πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα απ' όσο χρειάστηκε στους μπολσεβίκους μεταξύ Μαρτίου καί Νοεμβρίου 1917» (έπιστολή τής 9ης Φεβρουαρίου 1924, στού Ρ. Togliatti, La formazione del gruppo dirigente del partito comunista italiano, Ρώμη 1962, σελ. 197). Πρόκειται γιά μιάν αντικειμενική κατάσταση πού έπρεπε νά ύπολογίσει κανείς ώστε νά άποδεσμευτούν από τήν έπιρροή τής άστικής τάξης καί τής σοσιαλδημοκρατίας τά πλατιά εργατικά στρώματα, καί νά μπορέσουν—αυτός είναι ό σκοπός του Γκράμσι— τά επαναστατικά κόμματα «νά βρεθούν σέ άνάλογες συνθήκες μ' εκείνες όπου βρέθηκαν οί Ρώσοι μπολσεβίκοι ήδη μέ τό σχηματισμό του κόμματός τους» (δπ. παρ., σελ. 64). Σέ σχέση μέ τήν άνάγκη νά βγει από γενικευτικές καί άφηρημένες διατυπώσεις πού καλύπτουν πάντα τακτικές καί στρατηγικές άπλουστεύσεις, ό Γκράμσι στίς Σημειώσεις στόν Μακιαβέλη παρατηρεί ότι ή δυσκολία έγκειται στήν έμβάθυνση τής μελέτης τής ιδιαιτερότητας των έθνικων συνθηκών ώς οδισιωδών άρθρώσεων του παγκόσμιου πλέγματος. Κι αυτό σημαίνει έμμονή σ' ένα πρόβλημα επαναστατικής μεθοδολογίας μέ θεμελιακή σημασία. «Στήν Άνατολή, γράφει ό Γκράμσι, τό κράτος είναι τό πών, ή "άστική" [civile] κοινωνία είναι ύποτυπώδης καί άποτελεματωμένη· στή Δύση, αντίθετα, πίσω από τό κράτος έδρευει όλη ή πολυπλοκότητα μιās αναπτυγμένης άστικής κοινωνικοοικονομικής ένδοχώρας πού είναι ικανή νά προβάλλει ισχυρή αντίσταση στήν όποια επαναστατική έφοδο. Δανειζόμενος τή στρατιωτική όρολογία, ό Γκράμσι έλεγε πώς στίς αναπτυσσόμενες χώρες «τό Κράτος δέν ήταν παρά ένα προχωρημένο χαράκωμα πίσω από τό όποιο όρθωνόταν μιάν συμπαγή άλυσίδα από προμαχώνες καί φρούρια». Γιά νά υπάρξει επεξεργασία μιās στρατηγικής στό ύψος των επαναστατικών έργων, τό ζήτημα έπρεπε «νά ξεταστεί έξουχιστικά από έθνική όπτική», καταλήγει (Note sul Machiavelli, σελ. 68).

Σ' όλόκληρη τήν άνάλυση του Γκράμσι γιά τό θέμα του διαφορετικού χαρακτήρα Άνατολής καί Δύσης, ούτε μιάν λέξη δέν επιτρέπει νά σκεφτεί κανείς ότι ενδίδει σέ κάποια ιδεολογική ή πολιτική συλλογιστική τής σοσιαλδημοκρατίας. Απεναντίας, τό πρόβλημα του ήταν νά θεμελιώσει τή στρατηγική τής επανάστασης σέ πλήρη ιδεολογική, πολιτική καί οργανωτική άυτονομία σέ σχέση μέ τήν άστική δημοκρατία καί τή σοσιαλδημοκρατία, γιά νά προετοιμαστεί τό επαναστατικό μπλόκ πού θά άποδειχνόταν ικανό νά μεταβάλει όλοκληρωτικά τους θεσμούς καί τις δομές τής άστικής κοινωνίας.

Όταν, στή βάση μιās οικονομιστικής άνάλυσης καί μιās τυχοδιωκτικής πολιτικής γραμμής, ή Διεθνής έριξε τό σύνθημα του «σοσιαλφασισμού», ό Γκράμσι, στή φυλακή, αντίτάχθηκε κατηγορηματικά σ' αυτή τή στρατηγική. Ό σύντροφός του στή φυλακή Athos Lisa, άναφερόμενος στίς συζητήσεις του μέ τόν Γκράμσι σχετικά μέ τήν εφαρμογή τής γραμμής του «σοσιαλφασισμού» στίς συνθήκες τής Ιταλίας, όταν πιά βγήκε από τή φυλακή άνέφερε στους ήγέτες του Ιταλικού κόμματος καί στόν Τολιάττι, πού βρίσκονταν στό Παρίσι, πώς ό Γκράμσι εκτιμούσε, βάσει των άναλύσεών του, ότι «ή πολιτική του κόμματος δέν ήταν σωστή» (Α. Lisa, Memorie. In carcere con Gramsci, πρόλ. του U. Terracini, Μιλάνο 1973, σελ. 95). Άλλά καί ό άδερφός του Gennaro έμαθε πώς ό Γκράμσι ήταν αντίθετος μέ τις εφαρμογές τής θεωρίας του «σοσιαλφασισμού» στίς έξωτερικές σχέσεις καί στή στρατηγική του κόμματος· φοβήθηκε όμως τόν αντίτυπο πού θά μπορούσε νά 'χει στίς σχέσεις του φυλακισμένου άδερφού του μέ τήν καθοδήγηση του κόμματος ή γνωστοποίηση αυτής τής διαφωνίας, καί δέν ειπε τίποτε. Τί σκεφτόταν ό Γκράμσι; Ούσιαστικά εκτιμούσε ότι στήν Ιταλία, στόν άπόηχο τής οικονομικής κρίσης, δέν ύπήρχαν οί συνθήκες γιά

τήν άμεση κατάληψη τής έξουσίας, δεδομένης τής πραγματικής άδυναμίας του κόμματος καί των υπερβολικά άδύνατων δεσμών του μέ τήν εργατική τάξη. Αυτός, πού ήταν πεπεισμένος «ότι οί αντικειμενικές συνθήκες γιά τήν προλεταριακή επανάσταση "ύπήρχαν" στήν Εύρώπη έδώ καί πάντα από πενήντα χρόνια» (Lisa, δπ. παρ. σελ. 89) ύποστήριζε παρ'όλα αυτά τό κόμμα έπρεπε νά στεριώσει τους δεσμούς του μέ τήν εργατική τάξη καί τις άλλες κοινωνικές δυνάμεις πού ήταν άπαραίτητες γιά νά σχηματιστεί τό ιστορικό μπλόκ· καί ότι, αν αυτό τό έργο δέν όλοκληρωνόταν, θά ήταν καθαρός τυχοδιωκτισμός άκόμη καί ή σκέψη γιά μεταπική σύγκρουση μέ τό άστικό κράτος, τις κοινωνικές καί κατασταλτικές του δυνάμεις. Στήν Ιταλία, σύμφωνα μέ τήν άνάλυσή του, ή άνατροπή του φασισμού θά αντιμετώπιζε κατά πάσα πιθανότητα τό άνοιγμα μιās μεταβατικής περιόδου, κατά τήν όποια θά σχηματιζόταν ένα άντιφασιστικό μέτωπο πού θά περιλάμβανε καί άστικές δυνάμεις. Τό κόμμα, αυτήν τή μεταβατική περίοδο, στίς συγκρούσεις μέ τά άλλα άντιφασιστικά κόμματα έπρεπε νά έτοιμάζεται νά κατακτήσει τους «όρους πολιτικής ανεξαρτησίας καί ύπεροχής άπέναντί τους», πού θά ήταν άπαραίτητοι γιά νά αντιμετωπίσει συγκεκριμένα τόν άγώνα γιά τήν προλεταριακή έξουσία καί τήν κατάκτηση του κράτους (δπ. παρ., σελ. 89). Η προοπτική του Γκράμσι, όπως φαίνεται από όλες τις ένδείξεις, συνίστατο στήν εφαρμογή, σύμφωνα μέ τις συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες τής ιστορικής κατάστασης τής Ιταλίας, τής τακτικής καί τής στρατηγικής των Ρώσων μπολσεβίκων του Φλεβάρη-Μάρτη 1917.

Ό Lisa πληροφόρησε λεπτομερώς τόν Τολιάττι καί τους άλλους ήγέτες του Ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος γιά τις θέσεις του Γκράμσι, καί συνέταξε μιάν σχετική έκθεση. Ό Τολιάττι καί οί άλλοι ήγέτες κάλεσαν τόν Lisa, από τόν όποιο ό Γκράμσι είχε ζητήσει ρητά νά άγωνιστεί μέσα στό κόμμα γιά τις θέσεις του, «νά μήν πεί τίποτε σέ κανέναν» γιά ό,τι σκεφτόταν ό Γκράμσι (δπ. παρ., σελ. 114).

1. «L'Ordine Nuovo. Rassengasettimanale di cultura socialista» (Η Νέα Τάξη. Έβδομαδιαία επίθεώρηση σοσιαλιστικής παιδείας): ιδρύεται τό 1919 (1η Μαΐου) στό Τουρίνο από τους Γκράμσι, Τολιάττι, Terracini, Τάσκα κ.ά. νέους σοσιαλιστές τής εποχής, μέ συνεργάτες, μεταξύ άλλων, τόν Μπαμπός καί τόν Τζόν Ρίντ. Τόν Δεκέμβρη (18) του 1920 διακόπτεται τήν έκδοσή της καί επανεμφανίζεται σόν 'Ιανουάριο του 1921 (όταν τό Σοσιαλιστικό Κόμμα σταματά τήν τοπική έκδοση του δονάκιου του «Avanti») σάν καθημερινή κομμουνιστική έφημερίδα μέ τόν όπότιτλο «Όργανο του 'Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Σέ μιάν τρίτη φάση (Μάρτη 1924-Άπρίλις 1925) κυκλοφορεί μέ τόν όπότιτλο: Rassegna di politica e di cultura operaia ('Επιθεώρηση εργατικής πολιτικής καί παιδείας).

Η Έβδομαδιαία Ordine Nuovo μέ τή διεύθυνση του Γκράμσι άποτέλεσε σημαντικό έργαλειό γιά τή συγκρότηση του κομμουνιστικού κόμματος τής Ιταλίας καί τήν προώθηση του εργατικού κινήματος. Ήταν τό πρώτο όργανο πού διακήρυξε τήν άνάγκη γιά πολιτική επαναστατική όργάνωση τής εργατικής τάξης καί όχι άπλως συνδικαλιστική, προπαγανδίζοντας τις «έσωτερικές επιτροπές» καί τά «εργοστασιακά συμβούλια» πού τά θεωρεί βάσεις του μελλοντικού εργατικού κινήματος. Γ'Όλα τά άρθρα του Γκράμσι στήν Ο.Ν. μαζί μέ δημοσιεύσεις των στού «Avanti», συγκεντρώθηκαν από τόν έκδότη Giulio Einaudi, υπό τόν τίτλο Opere di Antonio Gramsci: L'Ordine Nuovo 1919-1920, Τουρίνο 1954, όπου καί παραπέμπει ό Μ.Σ.] (Σ.τ.Μ.)

2. Μαξιμαλιστές: κεντρική τάση στού Σοσιαλιστικό Κόμμα, μέ ήγέτες τους Σερράτι, Λαζάρι κ.ά. Στά 1919-20, περίοδο άνόδου του εργατικού κινήματος, μέ τις μεγάλες καταλήψεις των εργοστασίων κ.λπ., ή τάση αυτή ζήτοσε, μέ έντονα αθρομητιστικό πνεύμα, νά άναπτυχθεί στό maximum (έξοδ «μαξιμαλιστές») ή ταξική πάλη. Τμήμα αυτής τής τάσης άποτέλεσε (1923) τήν ομάδα των «τριτοδιεθνιστών» πού μέ επικεφαλής τόν Σερράτι έγινε δεκτή στό ΙΚΚ (1924), μετά από πίεση τής Διεθνούς. Μιά άλλη ομάδα μαξιμαλιστών ένώθησε, από τόν Τουράτι, μέ τους ρεφορμιστές τό 1926. (Σ.τ.Μ.)

3. Amedeo Bordiga: ήγέτης τής άριστερής πτέρυγας του Σ.Κ., συνιδρυτής του ΙΚΚ καί επικεφαλής ισχυρής «άριστεριστικής» ομάδας. Άποκλείστηκε από τήν ήγεσία του κομμουνιστικού κόμματος στό 3ο συνέδριο (Αυόν 1926) καί διαγράφηκε τό 1930 μέ τό αιτιολογικό ότι συνταύτιζε φασισμό καί άστική δημοκρατία, καί άπέρριπτε τήν τακτική του ένταίου μετάκου. (Σ.τ.Μ.)

ριζω και γραμματα γνω

«Πολιτειομετρία. Θεωρία και Πράξη» του Πανατζή Τερλεξή Έκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1977, σελ. 318

Ἡ Πολιτειομετρία του καθηγητῆ τῆς Πολιτικῆς Ἐπιστῆμης Π. Τερλεξῆ εἶναι τὸ πρῶτο βιβλίο τῆς σειρᾶς «Βιβλιοθήκη Πολιτικῆς Ἐπιστῆμης» πού πρόκειται νά κυκλοφορήσει στὸν ἐκδοτικό οἶκο Παπαζήση. Τὴν ἐπιλογή, διεύθυνση καὶ ἐπιμέλεια τῆς σειρᾶς ἔχει ἀναλάβει ὁ συγγραφέας τῆς Πολιτειομετρίας, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ σχετικό σημεῖωμα τοῦ ἐκδότη.

Μέ γνωστή τὴν ἐκδοτικὴ κατάσταση στὸ χῶρο τῶν «κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» γενικότερα, ἡ σειρά αὐτῆ τῶν ἔργων παρουσιάζει δύο σαφεῖς βελτιώσεις: πρῶτον, τὰ ἔργα ἀνήκουν σὲ μιά συστηματοποιημένη σχολή τῆς ἀστικῆς κοινωνιολογικῆς καὶ πολιτικῆς σκέψης—ἀναφέρονται βασικά στὸν λειτουργισμό (functionalism)— καὶ, δεύτερον, παρουσιάζουν μιά «γεωγραφικὴ» ἐνότητα—πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἔργα Ἀμερικανῶν συγγραφέων. Ἐχομε λοιπὸν νά κά-

νομε ἀπὸ τὴ μιά μεριά μὲ ἓνα σῶμα θεωρητικῶν ἐπεξεργασιῶν πού ἔχει πετύχει ὑψηλές βαθμίδες συνοχῆς, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ συγκεκριμένες θεωρητικῆς καὶ πολιτικῆς συγκυρίες πού ἐπέτρεψαν τὴν «παραγωγή» αὐτῶν τῶν ἔργων. Ἄς μνημονεύσω ἐδῶ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Σικάγου, ἐστία ἀπ' ὅπου ἐκπορεύονται τὰ ἔργα πού θά ἐκδοθοῦν.

Δέν θεωρῶ σωστό νά προκαταλάβω τοὺς ἀναγνώστες μὲ μιά λεπτομερῆ παράθεση καὶ κριτικῆ τῶν ἔργων, πού ἄλλωστε δέν μπορεῖ νά γίνει στὸ πλαίσιο ἐνός βιβλιοκριτικοῦ σημειώματος. Θά παραθέσω ἀπλά μερικῆς γενικῆς πληροφορίας πού κατὰ τὴ γνώμη μου δέν ἔπρεπε νά ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔργο τῆς σειρᾶς. Τὰ ἔργα τῶν Macridis, Almond, Apter, Easton, Pye, Verba καὶ Deutsch (ἀπορῶ γιατί δέν συμπεριλαμβάνεται ὁ τελευταῖος), γιὰ νά ἀναφέρω μόνο λίγα ἀπὸ τὰ πολὺ γνωστά ὀνόματα, ἀνέδειξαν σημαν-

τικά προβλήματα στὸ χῶρο τῆς πολιτικῆς ἐπιστῆμης. Ἡ Ἐπιτροπὴ Συγκριτικῆς Πολιτικῆς, πού συστάθηκε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Σικάγου τὸ 1953, ἔχει παράγει σημαντικὸ ἔργο πού ἀσκήσε καὶ ἀσκεῖ τεράστια ἐπίδραση σὲ ὅλα τὰ δυτικὰ πανεπιστήμια. Οἱ ἐρευνητικῆς κατευθύνσεις πού υἱοθέτησαν οἱ «πρωτεργάτες», καθὼς καὶ ἡ συμβολὴ τῶν μαθητῶν τους ἀργότερα, ἔξακολουθοῦν νά σημαδεύουν τὴν «παραγωγή» ἔργων καὶ μελετῶν πολιτικῆς ἐπιστῆμης σ' ὅλο τὸν κόσμο. Κι αὐτό, παρά τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχουν παρουσιαστεῖ συχνά σημαντικότερες ἀποκλίσεις καὶ παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ ρεῦμα τοῦ λειτουργισμοῦ μέσα στὸ ὁποῖο τράφηκαν ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλοῦν ἀκόμη τῆς κύριες θεωρητικῆς προτάσεις τους.

Ἡ παράδοση τοῦ T. Parsons (μεταφραστῆ τοῦ Max Weber στὰ ἀγγλικά), τοῦ Merton, τοῦ Levy κλπ., βαραινεῖ ἀκόμη ἀπελπιστικά στοὺς ὤμους τῶν νεότερων ὁπαδῶν καὶ μελετητῶν τοῦ ρεύματος. Αὐτὸ δέν σημαίνει, παρενθετικά, πὼς ἡ παράδοση τοῦ W. Mills εἶναι ἀπούσα ἢ ὅτι δέν ἐπιχειροῦνται διαφορῆς sui generis θεωρητικῆς συνθέσεις. Κάθε ἄλλο. Ἄναφέρομαι ὁμως ἐδῶ στῆς γενικῆς θεωρητικῆς προτάσεις πού συγκροτοῦν τὸ λειτουργιστικὸ σύστημα, γιὰ νὰ προκαταλάβω ἄλλους ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους ὁπαδούς δικαιολογημένα θά εἶχαν νά ἀντιτάξουν ὅτι στὸ σύστημα Parsons ἡ σύλληψη τοῦ πολιτικοῦ στοιχείου ὡς εἰδικὰ συγκροτημένου καὶ αὐτόνομου ἐπιπέδου στὸν κοινωνικὸ σχηματισμὸ εἶναι ἀδύνατη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐλάχιστοι θά μπορούσαν νά ἀρνηθοῦν τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ τερατώδες, πολυπλόκαμο, ἐνσωματωμένο καὶ λειτουργικὸ «κοινωνικὸ σύστημα»—πού τιμωρεῖ ἀμείλικτα τῆς δυσλειτουργικότητες καὶ τῆς παρεκκλίσεις— δέν εἶναι σχεδόν ταυτόσημο μὲ τὸ «πολιτικὸ σύστημα». Ἄναδεικνύεται βέβαια τὸ τελευταῖο ὡς ἡ «κεντρικὴ ἔννοια» (core concept κατὰ τὸν Almond) ὅλου τοῦ συστήματος ἢ «στρατηγικὴ μονάδα» του (strategic unit κατὰ τὸν Apter). Κοινές ὁμως εἶναι οἱ θεωρητικῆς ἀφετηρίες, ταυτόσημη

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνώνω

ή «σύλληψη». Στίς πιό πολλές περιπτώσεις δέν πρόκειται παρά γιά τό ίδιο τό «κοινωνικό σύστημα» μέ αρκετή δόση «πολιτικής» βαφής.

Δέν υπάρχει αμφιβολία πώς τά έργα αὐτά, γιά τούς λόγους πού ἀναφέραμε ἀλλά καί γιά πολλούς ἄλλους, ἀξίζει νά διαβαστοῦν πολύ προσεκτικά. Ἄν θέλουμε τώρα νά δοῦμε σέ ποιά πολιτική καί θεωρητική συγκυρία «εἰσάγονται» τά έργα αὐτά στήν Ἑλλάδα μέ τόση καθυστέρηση, ἀσφαλῶς θά βγάλουμε πολύ χρήσιμα συμπεράσματα. Ἄφήνω τίς κρίσεις γιά τόν καθένα. Σημειώνω μόνο πώς τό θεωρητικό ρεῦμα πού εἰσάγεται ἀποτελεῖ σήμερα τόν κύριο καί σοβαρότερο ἀντίπαλο τοῦ μαρξισμοῦ, καί πραγματικά φαίνεται τό μόνο ἰκανό νά ἐγείρει σοβαρές θεωρητικές ἀπαιτήσεις. Θά προκύνουν λοιπόν ἀρκετές δυσκολίες γιά πολλούς πού εἶχαν συνηθίσει νά ἀντιμετωπίζουν καί νά ἀποστομώνουν τούς «ἀντιπάλους» μέσα σ' ἓνα κλίμα ἀνυπαρξίας οὐσιαστικοῦ διαλόγου καί ἀπαρχαιωμένης ἀστικής σκέψης στό χῶρο αὐτό. Σταματῶ σ' αὐτό τό σημεῖο, προσθέτοντας δυό παρατηρήσεις: πρῶτον ὅτι, ἐάν ὁ μαρξισμός δέν ἔχει προσβάσεις στά πανεπιστήμια μας, αὐτό δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἄλλοθι γιά τήν ἀδράνειά του, καί δεύτερον, «συμψηφισμοί» στά θεωρητικά προβλήματα εἶναι ἀπαράδεκτοι. Καμία «δημοκρατική» ἐρμηγεία αὐτῶν τῶν θεωριῶν πού εἰσάγονται καί καμία πολιτική σκοπιμότητα δέν πρέπει νά ἀναστείλει τή σοβαρή ὀργάνωση διαλόγου τοῦ μαρξισμοῦ μ' αὐτές — διάλογο πού τόσο ἔχουμε ἀνάγκη. Λίγο οὐτοπικό βέβαια αὐτό, τή στιγμή πού ὁ διάλογος ἀκόμη κι ἀνάμεσα σέ μαρξιστές εἶναι ἀνύπαρκτος σέ μεγάλο βαθμό.

Ἔρχομαι τώρα στήν *Πολιτειομετρία*. Ὁ ὑπότιτλος εἶναι ἐνδεικτικός καί ἀποδεικτικός συνάμα γιά τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου: «Θεωρία καί Πράξη». Ἄς δοῦμε ὅμως γιά ποιά θεωρία πρόκειται καί γιά ποιά πράξη, καί ποιά τελικά σχέση ἐγκαθιστᾶ τό βιβλίο μεταξύ τους.

Ἡ θεωρία: Τόσο στή σύντομη εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου ὅσο καί στίς ὑπολοίπες σελίδες, παρελαύνουν ὅλες σχεδόν οἱ διάφορες παραλλαγές

τῶν ἀστικῶν θεωριῶν γιά τό πολιτικό στοιχεῖο καί τήν πολιτική, ἀκόμη κι ὅταν δέν διατυπώνονται ρητά. Αὐτό δέν εἶναι ὕβρις οὔτε προσβολή. Εἶναι διαπίστωση. Βρίσκουμε τίς ἀντιλήψεις γιά τήν πολιτική ἐξουσία, τόν ἐπιμερισμό της, τό κράτος, τήν κυβέρνηση, τούς ἐκλογικούς μηχανισμούς, τή συμπεριφορά τῶν ψηφοφόρων, τό κοινοβουλευτικό σύστημα κ.λπ. μέ τήν ἀντίστοιχη ἐννοιολογική τους ὀργάνωση. Ὅλη ἡ προβληματική τῆς σύγχρονης ἀστικής κοινωνιολογίας καί πολιτικῆς ἐπιστήμης, μέ ὅλα τά συναφή δάνειά της ἀπό ἄλλες «σύγγενεις» ἐπιστημονικές εἰδικότητες (disciplines) διατάσσονται γιά νά ἀποτελέσουν τίς «θεωρητικές ὑποθέσεις» πού πρόκειται κατόπιν νά «ἐπαληθευτοῦν». Ἡ κριτική τους ἔχει γίνει, ἐξακολουθεῖ νά γίνεται, καί δέν χρειάζεται νά σταθῶ σ' αὐτό τό σημεῖο.

Ἡ πράξη: Πρόκειται γιά «τεχνικές» πού χρησιμοποιοῦνται γιά νά ἀποδείξουν ὑποτίθεται «ἐμπειρικά» (sic) τίς θεωρητικές ὑποθέσεις πού ἔχουν καταρτισθεῖ καί παραταχθεῖ γιά ἐπιθεώρηση. Δείγματα καί δειγματοληψίες, σφυγμομετρήσεις, μαθηματικές καί στατιστικές μέθοδοι, κοντολογίς ὅλο τό ὄπλοστάσιο τῶν σύγχρονων θετικῶν ἐπιστημῶν καί τῆς δανειακῆς τεχνολογίας τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ χρήση τους, ὑποτίθεται πώς καθαγιάζει καί τήν «ἐπιστημονικοποίηση» τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης. Ἡ πράξη λοιπόν, ὅπου ἀναφέρεται καί ὅπως παρατίθεται στήν *Πολιτειομετρία*, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τό σύνολο τῶν τεχνικῶν μέσων καί μεθόδων ἐμπειρικῆς ἐπαλήθευσης.

Σχέση θεωρίας-πράξης: Φυσικά, μόνο ἡ ἐξέταση αὐτῆς τῆς σχέσης μπορεῖ νά ἀποκαλύψει τήν ἐγκυρότητα τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ συγγραφέα ὅτι ἡ «πολιτική» γίνεται ἐπι-

στημονικότερη μέ τή χρήση τῶν μέσων πού προτείνει. Οἱ ἀντιλήψεις γιά τή σχέση θεωρίας-πράξης διατυπώνονται σαφῶς (σελ. 26-28) στό βιβλίο. Τό ζεύγος θεωρία-πράξη ἀντιστοιχεῖ στό ζεύγος ὑπόθεση-πείραμα. Τί εἶδους πείραμα; Παραθέτω τό σχετικό ἀπόσπασμα: «...τά θεωρητικά σχήματα δέν ἔχουν καμία ἀξία, ἂν δέν βρίσκουν πρακτική ἐφαρμογή, ἂν δέν διατυπώνονται μέ τρόπο πού νά ἀποδεικνύεται καί ἐμπειρικά ἡ ἀξία τους... [καί] παράλληλα τά δεδομένα καί τά συμπεράσματα πού προκύπτουν δέν ἐξυπηρετοῦν κανένα σκοπό, ἂν δέν συνεισφέρουν στόν ἐμπλουτισμό γενικότερων θεωρητικῶν σχημάτων...» (σελ. 26). Δέν θά ἀναφέρω ἐδῶ γιατί, σύμφωνα μέ τή μαρξιστική ἀντίληψη, ὁ ἐμπειρισμός καί ὁ θετικισμός ὡς γνωσιολογικές θεωρίες εἶναι ἀπορριπτές. Μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο τό πεδίο ἐφαρμογῆς τους καί οἱ πολιτικές συνέπειες αὐτῆς τῆς πρακτικῆς πού διεκδικεῖ τά ἐπιστημονικά εὔσημα. Καί εἶναι ἀρκετό καί θεμιτό, νομίζω, νά χρησιμοποιήσω μερικά βέλη «ἐξ οἰκείων».

Ἡ ἀντίληψη πού ἐκφράζεται στήν *Πολιτειομετρία* γιά τίς σχέσεις θεωρίας-πράξης, προϋποθέτει οὐσιαστικά τήν περιφρημική «ἀξιολογική οὐδετερότητα» πού κατατυραννεῖ ἀκόμη τήν ἀγγλοσαξονική σκέψη καί τίς κοινωνικές ἐπιστήμες εἰδικότερα. Τά γεγονότα (facts) διαχωρίζονται αὐθαίρετα ἀπό τίς ἀξίες (values). Ἄλλά τά γεγονότα οὐδέποτε μιλοῦν ἀπό μόνα τους. Διαφορετικά συστήματα ἐννοιῶν τά «ἰδιοποιοῦνται» μέ διαφορετικό τρόπο, σύμφωνα δηλαδή μέ τήν ἐσωτερική ὀργάνωση καί ἱεράρχηση τῶν ἐννοιῶν τους. Ὅπως γράφει ὁ Ἄγγλος καθηγητής Β. Crick «...τό γεγονός διαχωρίζεται αὐστηρά ἀπό τήν ἀξία, καί τότε κάθε

ΠΟΥ ΘΑ ΠΑΜΕ ΣΗΜΕΡΑ

ΔΡΧ. 5
ΣΕΛΙΔΕΣ 68

αθηνόγραμμα

ΘΕΑΜΑΤΑ • ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ • ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνω

ξεχωριστή αξία την μεταχειρίζονται σαν γεγονός, και προσπαθούν μετά να μετρήσουν τον αριθμό των ατόμων που πιστεύουν σ' αυτήν... —καθαρός θετικισμός που δεν μπορεί λογικά να 'χει καμία σχέση με την πολιτική» («The Science of Politics in the USA»: *Canadian Journal of Economic and Political Science*, XX, Αύγουστος 1954, βλ. επίσης του ίδιου: *The American Science of Politics* και *In Defence of Politics*). Κατά τον Crick ο έμπειρισμός και ο μπηχαβιορισμός (ή άλλη δψη του νομίσματος) υποκλίνονται με σεβασμό στην καθεστηκία τάξη, στο status quo. Η κριτική τους προκαλεί απέχθεια, και παραγωγίζουν τελείως το ρόλο των πολιτικών ιδεών. Παρακολουθούν τους κυματισμούς στην επιφάνεια. Δεν τους ενδιαφέρουν οι άνεμοι που προκαλούν τις τρικυμίες. Από πού έρχονται οι ιδέες, πώς διαμορφώνονται, από τί καθορίζονται; μελετούν τα ιδεολογικά συμπτώματα χωρίς να άπευθύνονται σ' αυτά τα έρωτήματα. Στην καλύτερη περίπτωση ή θεωρία τους περί ιδεολογίας σημαδεύεται από τον ίδιο έμπειρισμό που πρεσβεύουν. Η Πολιτειομετρία δεν άπευθύνει στον έαυτό της τέτοια έρωτήματα. Τά θεωρεί δεδομένα. Κι όχι μόνο αυτό. Δεν διερωτάται καν αν τά «μεγέθη» που φιλοδοξεί να μετρήσει και να ταξινομήσει μπορούν να μετρηθούν, τί είδους μετρήσεις μπορούν να γίνουν, και ποιά ή σχετική αξία τους. Σ' όλα αυτά άφιερώνει ελάχιστο χώρο, κι αυτό είναι κατά τή

γνώμη μου ένα από τά σοβαρά μειονεκτήματα του βιβλίου στο πλαίσιο του ίδιου του σκοπού που θέλει να υπηρετήσει.

Άλλά και τό ίδιο τό έννοιολογικό σύστημα που χρησιμοποιεί τό βιβλίο βάλλεται και πάλι «έξ οικείων». Ο D. Arter, για παράδειγμα, αναφέρεται στον αυξανόμενο καταταμαχισμό και τμηματοποίηση του κλάδου, και υποστηρίζει δι η Πολιτική Έπιστήμη βρίσκεται άκόμη πολύ πίσω στην έννοιολογική της οργάνωση, τή στιγμή που ή ποσοτική έρευνα αναπτύσσεται ραγδαία και σημειώνει θεαματική πρόοδο. Γι' αυτόν, ή κατάσταση αυτή παρουσιάζει τό άκόλουθο πρόβλημα: άνεπαρκής έννοιολογικός εξοπλισμός - έπαρκείς τεχνικές. Η «χειραγώγηση» των στοιχείων υποκατέστησε τή αναγκαία λογική εργασία...» (βλ. D. Arter, *Political Change*, Frank Cass and Co, Λονδίνο 1973). Παρόλο που τό πρόβλημα τίθεται από τον Arter με τους ίδιους έμπειρικούς όρους —οί τεχνικές-μέσα επαλήθευσης των θεωρητικών υποθέσεων— δεν πρέπει να μάς διαφύγουν οι πολεμικές παρατηρήσεις του για τή θεωρητική ένδεια αυτών των κάτασκευών.

Δέν είναι δύσκολο να φανταστούμε τά πολλαπλά άδιέξοδα στά όποια οδηγούν αυτές οι προσπάθειες. Παραθέτω μιά πιά «σκληρή» άποψη πάνω στο θέμα: «...δύσκολα μπορεί να βρει κανείς σήμερα στην *American Journal of Sociology* έστω

κι ένα άρθρο που να μήν έχει αριθμούς, στοιχεία και τετραγωνικές ρίζες, κι αυτό για να άποδειχθεί κάτι που είναι άνάξιο λόγου ή που και ένα έξυπνο παιδί θα μπορούσε να άποδείξει, ή άκόμη, για να μήν άποδειχθεί στην κυριολεξία τίποτε άπολύτως... Πρόκειται για ένα άνεπανάληπτο παράδειγμα τής ικανότητας του ανθρώπινου μυαλού να έξαπατά τον έαυτό του ή να έξαπατά τους άλλους, και μάλιστα τόσο περισσότερο όσο υποβαθμίζεται από μόνο του με πλήρη άτιμωρησία και με έπίσημη υποστήριξη και ένθάρρυνση» (S. Abraham, *Origins and Growth of Sociology*, Perguin, 1973).

Οί μέθοδοι και οι τεχνικές τής Πολιτειομετρίας καταμετρούν αυτό που υπάρχει, τό φωτογραφίζουν κατά κάποιον τρόπο. Υλικό άπαραίτητο βέβαια για τίς πολιτικές επιχειρησιακές κινήσεις τής πολιτικής έξουσίας. Είναι ή «πρώτη ύλη» των καθημερινών χειρισμών της, γι' αυτό και ή ίδια φροντίζει να έξασφαλίζει τήν παραγωγή τής μεγαλύτερης δυνατής πιστότητας τής εικόνας. Οί σφυγμομετρήσεις δύσκολα πέφτουν έξω. Άλλά τί μάθαμε περισσότερο για τή φύση του κράτους, τής πολιτικής έξουσίας, των πολιτικών αλλαγών, τους στόχους του πολιτικού άγώνα; Τό αντίκειμενο τής σκόπιμης πολιτικής δράσης; Μήπως πρέπει να άποβάλουμε τον «αυταρχικό» μας έθνικό χαρακτήρα για να διατηρήσουμε, να προστατεύσουμε ή να αναπτύξουμε τους δημοκρατικούς θεσμούς μας; Μήπως ή έξουσία στηρίζεται στο χαρακτήρα μας, και μήπως τά «όλοκληρωτικά» μας όρμέμφυτα μάς καταδικάζουν να έξουμε τό πολιτικό σύστημα που δήθεν «μάς άξίζει»; Πολύ δύσκολο να πιστέψει κανείς πώς μελετητές τής πολιτικής έπιστήμης μπορούν σοβαρά να υποστηρίζουν πώς ή πολιτική έξουσία βασίζεται στο «χαρακτήρα», στή «συμπεριφορά» και στίς «διαπροσωπικές σχέσεις».

Πρέπει λοιπόν τελικά να θεωρηθούν άχρηστες αυτές οι έρευνες; Και σέ τί μπορούν να χρησιμεύσουν στο λαϊκό κίνημα και στά πολιτικά κόμματα; Δεν μπορεί να είναι κα-

**ελληνικη
αριστερα
πολιτικη επιθεωρηση
Κυκλοφορεί
κάθε πρώτη του μηνός**

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνω

νείς ενάντια στις τεχνικές, γενικά και άφρημένα, αν και οι λεγόμενες «πολιτικές μεθοδολογίες» δεν είναι παρά μεταμφιεσμένα πολιτικά δόγματα. Αυτό που υποστηρίζω είναι ότι με κανέναν τρόπο δεν προάγουν τις γνώσεις μας για τη φύση του πολιτικού στοιχείου και της πολιτικής στην κοινωνία όπου ζούμε, και με κανέναν τρόπο δεν μπορούν να «έπαληθεύσουν» καμία θεωρία. Όμως δεν αρνούμαι πως μία περι-ορισμένη και «προσεκτική» χρήση τους μπορεί να είναι επωφελής για τις προοδευτικές δυνάμεις. Πάντα υπάρχει ανάγκη να δίνεται μία απλοποιημένη μορφή σε μερικού είδους εκτιμήσεις, ή πολιτική δράση εκτυλίσσεται σε συγκεκριμένους χώρους, πολιτικές μάχες δίνονται αναγκαστικά σε εδάφη που δεν επιλέγονται ελεύθερα, και στο κάτω κάτω πολλοί μιλούν για «διαθέσεις των μαζών», «επίπεδο συνείδησης» κ.λπ. Τέτοιου είδους υπολογισμοί,

ανεξάρτητα από την ακρίβειά τους, παρέχουν συνήθως υποκειμενικά σημαντικούς βαθμούς ασφαλείας. Υπάρχει άλλωστε πολύτιμο υλικό σ' αυτές τις έρευνες, αρκεί να ξέρει κανείς να το αποκρυπτογραφεί, αρκεί να μάθει να το διαβάσει και να ξέρει περί τίνος πρόκειται και ποιά είναι τα όρια. Και το κυριότερο, προσπαθώντας να «παίξει» με τις μορφές πρακτικής του αντίπαλου, να μην ενδώσει και να μην επενδύσει σ' αυτό όλες του τις προσπάθειες. Η πολιτική πρακτική του κινήματος δεν πρέπει να περιπέσει στις «κατηγορίες» που ταξινομεί η Πολιτειομετρία.

Ας μου επιτραπεί τελικά να κλείσω το σημείωμα αυτό με μία παρατήρηση. Ο συγγραφέας του βιβλίου διατείνεται στην εισαγωγή του (σελ. 16) πως ο όρος «πολιτειομετρία» εισάγεται για πρώτη φορά στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία. Πρόκειται ασφαλώς για

παρεξήγηση. Στην ελληνική βιβλιογραφία, ναι. Για τη διεθνή όμως, είναι λίγο υπερβολικός ο ισχυρισμός. Πρόκειται για όντως εϋστοχη μετάφραση του αγγλικού όρου «polimetrics» που έχει χρησιμοποιήσει ο Almond. Το ανακάλυψα, τυχαία, ξεφυλλίζοντας τις σημειώσεις μου από κάποιες εξετάσεις του κολεγίου. Για του λόγου το αφαλές παραθέτω το σχετικό σημείο στα αγγλικά:

«We are in the begining stages of a discipline of «Polimetrics» which will transform our structural, functional and cultural approach to political development into measures of relations in probabilistic terms» (υπογράμμιση δική μου): G. Almond, *Political development*, Little, Brown and Company, Βοστώνη 1970, κεφ. 10: «Political development: Analytical and normative perspectives».

ΒΑΣ. ΚΑΠΕΤΑΝΓΙΑΝΝΗΣ

Τυπολατρία και ουσία. Γιά την «Ίστορία» του Σβορώνου

Μερίδα του κυβερνητικού τύπου δημιουργία πρόσφατα ζήτημα επειδή ο καθηγητής κ. Μεταξάς περιέλαβε στην εξεταστέα ύλη του πρώτου έτους του Πολιτικού Τμήματος της Νομικής Σχολής Αθηνών το βιβλίο του καθηγητή Νίκου Σβορώνου *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ίστορίας...* ως μή οφείλε. Παράλληλα, άκρως εγγήγορη η Διεύθυνση Ανωτάτης Εκπαιδευσεως του Υπουργείου Παιδείας, βασιζόμενη στο Ν.Δ. 95/1969, αποφάνθηκε ότι ο κ. Μεταξάς δεν είχε τό δικαίωμα ούτε να διδάξει ούτε να μοιράσει την «Ίστορία» του Σβορώνου. Έπίσης, τό ίδιο βιβλίο δεν μπόρεσε να κερδίσει την επιδοκίμηση του Υπουργείου όταν πρό καιρού τό πρότεινε ή Πάντειος Σχολή για να περιληφθεί στα δωρεάν παρεχόμενα στους φοιτητές διδακτικά συγγράμματα, διότι, σύμφωνα πάλι με τό νόμο, τό βιβλίο αυτό δεν είναι διδακτικό, και δεν είναι διδακτικό επειδή δεν γράφτηκε από καθηγητή ή εντεταλμένο ύφηγητή ελληνικού ή ξένου πανεπιστημίου, και διότι ο Σβορώνος δεν είναι καθηγητής αφού κατέχει μόνο τον φτωχό τίτλο του Διευθυντή Ερευνών της École Pratique des Hautes Études, στο Παρίσι, σχολή στην όποία ο ελληνικός νόμος επίσης δεν αναγνωρίζει εκπαιδευτικό χαρακτήρα...

* Όλη αυτή ή τυπολατρική επιχειρηματολογία

είναι πράγματι εκπληκτική ή δεξιοτεχνία της θά τη ζήλευε και ή εμπειρότερος φαρισσαίος. Ο φαρισσαϊσμός στηρίζεται στην τυπολατρία. Τί άλλο όμως δημιουργεί την τυπολατρία εκτός από τον φαρισσαϊσμό; Γιατί αν υπάρχει νομικό κώλυμα για την είσοδο της «Ίστορίας» στο Πανεπιστήμιο, ποιός δημιουργεί ή διατηρεί τό κώλυμα; Όχι βέβαια ή Χούντα αφού, σε περίοδο «μεταρρυθμιστικής κοσμογονίας» στην παιδεία, τρία χρόνια δημοκρατίας θά ήταν μάλλον αρκετά για να αλλάξουν τά σχετικά νομοθετήματα και να δούν τό φως άλλα, που να μην παραβιάζουν την κοινή λογική.

Φυσικά, κάτω από τη λατρεία των τύπων κρύβεται, όπως πάντα, μία ορισμένη ουσία, και αυτήν θέλουν να προασπίσουν οι τύποι όσο γελοίοι κι αν είναι. Η ουσία αυτή, την όποια τά λιγότερο τυπολατρικά δημοσιεύματα της Βραδυνής και του Ελεύθερου Κόσμου αποκάλυψαν, ήταν όχι τό κατά πόσο ο Ν. Σβορώνος είναι καθηγητής, αλλά τά γραφόμενά του. Όσοι έχουν τάξει σκοπό της ζωής τους να κρώζουν στις πύλες των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων «δεν περνάει ή Έπιστήμη», κάπως δύσκολα θ' άφηναν να περάσει ή *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ίστορίας*, και μάλιστα δωρεάν.

A.E.

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνα

Έργα του Γκράμισι στά ελληνικά

A. ΒΙΒΛΙΑ

Γιά τόν Μακιαβέλη, γιά τήν πολιτική και γιά τό σύγχρονο κράτος, μτφρ. Φ.Κ. Ήριδανός, χ.χ.έ., σσ. 207.

Γράμματα από τή φυλακή, μτφρ. Δημήτρης Ραυτόπουλος — Φούλα Χατζηδάκη. Ήριδανός, 1972, σσ. 179 (μέ διογραφικά στοιχεία).

Οί διανοούμενοι μτφρ. Θ. Χ. Παπαδόπουλος, εισαγ. Λουτιάνο Γκρούπι (μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης). Στοχαστής, 1972, σσ. 200.

Ίστορικός Ύλισμός, μτφρ. Τίτος Μυλωνόπουλος. Ήριδανός, 1973, σσ. 243.

Ή οργάνωση τής κουλτούρας, μτφρ. Θ. Χ. Παπαδόπουλος. Στοχαστής, 1973, σσ. 123.

Παρελθόν και παρόν, μτφρ. Θανάσης Ήθανασίου. Στοχαστής, 1974, σσ. 131.

Τά εργοστασιακά συμβούλια και τό κράτος τής εργατικής τάξης, μτφρ. Θ. Χ. Παπαδόπουλος. Στοχαστής, 1975, σσ. 354.

Ή αλληλογραφία Γκράμισι - Τολιάτι, μτφρ. Μ. Μ. Έκδ. Τό Φώς πού Καίει, 1975, σσ. 103.

Πολιτικά Κείμενα, μτφρ. Μυρσίνη Ζορμπά. Ήριδανός, 1976, σσ. 179.

B. ΑΡΘΡΑ

«Γκράμισι: Καβαλκάντε και Φαρινάτι, ένα σχολίο στό 10ο άσμα τής Κόλασης». Ήπιθεώρηση Τέχνης, τόμ. ΚΒ', τεύχ. 130-32, Νοέμβρ.-Δεκ. 1965, σελ. 504-508.

«Ο σχηματισμός τών διανοουμένων» μτφρ. Μανόλης Φουρτούνης. Ήπιθεώρηση Τέχνης, τόμ. ΚΔ', τεύχ. 143-144, Νοέμβρ.-Δεκέμβρ. 1966, σελ. 356-365.

«Τρία κείμενα γιά τούς διανοούμενους». Πορεία, τεύχ. 15, Παρίσι, Ίούλιος 1970, σελ. 35-46.

«Μελετάτε τήν Ιταλική πραγματικότητα». Κομμουνιστική Ήπιθεώρηση, Γενάρης-Μάρτης 1973, σελ. 77-79.

«Τό επαγγελματικό σχολείο». Θούριος, άρ. φύλ. 4, 5-26.9.74.

«Παρέμβαση στό Συνέδριο τής Ήμοσπονδίας Νεολαίων». Θούριος, άρ. φύλ. 5, 5-10.10.74.

«Ή έννοια τής μεγάλης δύναμης», μτφρ. Θ. Χ. Παπαδόπουλος. Αντί, τεύχ. 37, 24.1.76.

Γ. Κ.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

τής Γαλλικής».

Μά άς παρηγορηθεί ή κ. Μαριάννα Δήτσα: πολύ διαδεδομένη, σχεδόν πατροπαράδοτη ή σύγχυση ανάμεσα στά δύο γειτονικά και άλληλοσυμπληρούμενα ιδρύματα και τρόπον τινά φυσική, άφού ή Σχολή δέν είναι Σχολή, μά Ίνστιτούτο άρχαιολογικών έρευνών, και τό Ίνστιτούτο είναι καταρχήν και πρωτίστως —άλλά όχι αποκλειστικά, εύτυχώς— Σχολή γιά τή διάδοση τής γαλλικής γλώσσας και τοῦ γαλλικοῦ πολιτισμοῦ... Συγχωρητέο λοιπόν τό λάθος. Καλό όμως θά 'ναι, γιά εύνοήτους ψυχολογικούς, τοπικούς λόγους, νά μήν ξαναγίνει...

Μέ φιλικούς χαιρετισμούς,
Roger Millieux

Κάθε Σάββατο
κυκλοφορεί ή

ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ

όργανο Σοσιαλιστικοῦ άγώνα και προβληματισμοῦ

1936, κάτω από τήν άποφασιστική ώθησι του άείμνηστου OCTAVE MERLIER.

Προσθέτω ώστόσο ότι γιά άρκετά χρόνια ο άμφάλιος λώρος μέ τή Σχολή-μητέρα δέν κόπηκε έντελώς: Γάλλοι άρχαιολόγοι, μέλη τής Σχολής, διδάξανε γαλλική φιλολογία στό Ίνστιτούτο, και τό 1941, όταν οι άξιοθρήνητοι άνθρωποι του Βισυ άπήγαγαν και έξόρισαν στή Νότια Γαλλία τόν Ήκτάβ Μερλιέ, ως μυστικό άντιπρόσωπο του στρατηγού Ντέ Γκώλ στήν Ήλλάδα, τότε διορίστηκε προσωρινός Διευθυντής του Ίνστιτούτου ο τοτινός Διευθυντής τής Γαλλικής Σχολής, ο έπίσης άείμνηστος, τίμιος πατριώτης και εύγενικός άνθρωπος Robert Demangel. Δίπλα του ο ύποφαινόμενος ανέλαβε τή Διεύθυνση τών Σπουδών και τή μορφωτική δράση του Ίνστιτούτου τά χρόνια 1941-45, ίσαμε τήν έπιστροφή στήν Ήλλάδα του ζεύγους Μερλιέ. Και τό Ίνστιτούτο σ' αυτά τά ήρωικά χρόνια βρήκε μιάν άνιδιοτελή εκπαιδευτική συμπάρασταση έκ μέρους τών τριών άρχαιολόγων πού είχαν μείνει στή Σχολή, τόν τότε γενικό γραμματέα και τώρα Διευθυντή PIERRE AMANDRY και τούς «Διοσκούρους» HENRI METZGER και ROLAND MARTIN πού δέχτηκαν πρόθυμα και οι τρεξ νά διδάξουν δίχως άμοιβή γαλλική φιλολογία στό COURSE SPECIAL, τό αγαπημένο μας, «Ειδικό τμήμα προπαρασκευής τών Καθηγητών

Ήθήνα 19.5.77

Φλη Σύνταξη του «Πολίτη»,

Μέ τό πιο ζωηρό ένδιαφέρον διάβασα στό τεύχος 9 του περασμένου Φλεβάρη τή «σύντομη έξιστόρηση» άπό τήν κ. Μαριάννα Δήτσα τών νεοελληνικών σπουδών στή Γαλλία τόν 19ο αιώνα πού τή βρήκα μάλιστα πολύ «σύντομη» γιά νά ικανοποιήσει τήν όρεξη πού μου άνοιξε νά μάθω και άλλα και άλλα σχετικά... «Οικογενειακή», βλέπετε, ή ύπόθεση και τόσο αγαπητή. Αναμένω λοιπόν τό πλήρες κείμενο.

Μόνο πού στή σελίδα 57 έπιασα μιά μικρή ιστορική σύγχυση. Διαβάζω: «ιδρύεται τό 1846 ή Γαλλική Σχολή τής Ήθήνας, τό γνωστό σήμερα Γαλλικό Ίνστιτούτο». Ή, λοιπόν, ή γηραιά μά πάντα άκμαία Δέσποινα τής όδου Διδότου δέν άλλαξε ποτέ όνομα: είναι πάντα ή ÉCOLE FRANÇAISE! Όσο γιά τό πολύ γειτονικό ίδρυμα τής όδου Σίνα —τά δύο μαζί σχηματίζουν ένα και μόνο τετράγωνο — είναι τό πνευματικό της τέκνο πού τό πρωτοίδρυσε τό 1907 σάν ÉCOLE PRIMAIRE FRANÇAISE, πού τό 1915 μετονομάστηκε INSTITUT D'ÉTUDES FRANÇAISES, άναπτύχτηκε μετά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο κυρίως μέ τόν δραστήριο και ζήμητο νεοελληνιστή LOUIS ROUSSEL, γιά νά ανεξαρτητοποιηθεί πέρα γιά πέρα —καθώς τό θέλει ο δυναμισμός τών ένθλιτικώμενων πιά οργανισμών— και διοικητικά τό

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΩΤΟΫΠΝΙΑ
ΚΑ ΠΟΙΑΣ ΑΝΑΝΕΩΤΙΚΗΣ ΔΙΑΝΟΗΣΗΣ

Διαβάσαμε στον τελευταίο *Πολίτη* (τευχ. 10) τό άρθρο του Δ. Δημητράκου με τίτλο «Κομμουνιστικό κίνημα και πολιτιστική ανάπτυξη» και διακρίναμε τή φανερή φιλοδοξία του να αντιπαρατεθεί στο άρθρο του Α. Έλεφάντη «Πολιτιστική ανάπτυξη και λαϊκή πρωτοβουλία» (*Πολίτης*, τευχ. 8). Αναγνωρίζοντας τήν προσπάθεια για τή δημιουργία ενός εδρύτερου διάλογου πάνω στα πολιτιστικά από τις στήλες του *Πολίτη*, εκτιμούμε ότι και έμεις, στο μέτρο τών δυνατοτήτων μας, μπορούμε να συνεισφέρουμε σ' αυτόν τό διάλογο.

Τό άρθρο του Δ. Δημητράκου πολλά έρωτηματικά μάς άφησε ώς πρός τό πόσο ό ίδιος επιδιώκει έναν πραγματικά γόνιμο διάλογο, πέρα από κάθε «διάθεση πολεμικής», και κατά πόσο ή παρέμβαση του δέν άποπροσανατολίζει τή συζήτηση για τό πολιτιστικό ζήτημα και δέν τήν εντάσσει τελικά σέ πλαίσιο θεωρητικής άποχαύνωσης. Διευκρινίζουμε έδω ότι σκοπός μας είναι να κρίνουμε και να κατακρίνουμε τόν «άνανεωτικό» αυτόν φορέα, άσκώντας παράλληλα και μιά πολεμική σ' όλους εκείνους πού είναι φορείς μιάς αρτηριοσκληρωτικής αντίληψης, άνανεωτικής ή μη άνανεωτικής (δπου σημαντική θέση κατέχει και τό ΚΚΕ έσωτ.) πιστεύοντας ότι ή διαδικασία άπομόνωσης αυτών τών άπόψεων θά άποτελούςε τό πρώτο θετικό βήμα για να άρχίσει ένας πραγματικά γόνιμος διάλογος γύρω από τά πολιτιστικά. Γιατί βέβαια τό γεγονός ότι δέν έχουμε καταφέρει να προχωρήσουμε ούτε ένα βήμα πío πέρα από τό επίπεδο του «πρέπει να γίνει τουτό», «πρέπει να γίνει τ' άλλο» βαραινεί με συγκεκριμένες πιά ευθύνες όρισμένα άτομα (είτε άκόμη και φορείς). Γιατί έτσι όπως συνηθίζεται να άποδίδονται όλα στίς «καταστάσεις» (πού είναι ήδη βαρυφορτωμένες με ευθύνες), όποτε ή όλη υπόθεση μπαίνει σέ μεταφυσικό πλαίσιο, τό μόνο πού επιτυγχάνεται είναι να άποκρύπτεται ή κακοβουλία μερικών μερικών, καθώς και ή άδυναμία τους και ή προφανής άμηχανία τους να συνεισφέρουν σέ έναν διάλογο.

Άλλά άς γίνουμε πío συγκεκριμένοι: Άνάφερε ό Δ.Δ. ότι ενω «ή ομάδα της συζήτησης της ΚΟΘΕΠ

(...) έχει σαν κοινό παρανομαστή τό ότι γυρεύουν μέσα στους ύπάρχοντες φορείς ή δέκτες κουλτούρας τήν *άφετηρία* για μιά γόνιμη «παρέμβαση» (...) ή πάντως για τή διαμόρφωση μιάς πολιτικής ή «πλατφόρμας» πρός τό *τι πρέπει να γίνει*, ό Α. Έλεφάντης) στη δική του συμβολή παίρνει άφορμή τό χαρακτήρα και τό ρόλο τόσο τών *δεκτών* και *φορέων* όσο και τής ίδιας τής *κουλτούρας* για να άσκήσει μιά κριτική, πού όσο και διεισδυτική και άν είναι σέ όρισμένα σημεία, δέν καταλήγει, *δέν μπορεί να καταλήξει* (;; — ή ύπογράμμιση αυτή δική μας) σέ συμπεράσματα πού να άπαντούν στο βασικό έρώτημα κάθε πρωτοβουλίας —λαϊκής και μη— «*τι να κάνουμε*».

Αυτά μάς λέει ό Δ.Δ. Και βέβαια μπορεί κανείς τήν όποιαδήποτε ώραια πρoία να ξυπνήσει και να ίσχυριστεί ότι από σήμερα Δευτέρα κάνει πολιτιστικό κίνημα μετά από δυό ώρες πρoινή γυμναστική. Η «παρέμβαση» τών «προοδευτικών» δυνάμεων στα πολιτιστικά μπορεί να άρχίσει από αύριο κιόλας —τό μόνο εύκολο. Τό θέμα όμως δέν βρίσκεται εκεί. *Βρίσκεται στον άκριβή καθορισμό τών βάσεων και προϋποθέσεων με τις όποιες θά γίνει αυτή ή παρέμβαση, ώστε να είναι γόνιμη*. Και έμεις αυτό έχουμε να καταλογίσουμε στους συζητητές της ΚΟΘΕΠ: ότι ενώ είχαν χρέος να δώσουν αυτές τις βάσεις και να στρέψουν τή συζήτηση τουλάχιστον πρός τήν εξεύρεσή τους, αυτό άκριβώς δέν έκαναν. Γιατί τό έρώτημα αυτό —«τι να κάνουμε»— μπορεί βέβαια να μβαινε και να ξανάμβαινε στη συζήτηση, μάλιστα από διαφορετικές πρισματικές γωνίες, ή ίδια ή συζήτηση όμως άπόκλειε τήν προοπτική κάποιας άπάντησης, εφόσον αυτό πού τελικά καθόλου δέν ενδιέφερε τούς συζητητές ήταν να *εξετάσουν τή συγκεκριμένη ελληνική πραγματικότητα*, και πάνω σ' αυτή τή βάση να δώσουν τήν ποθούμενη άπάντηση. Τυχαία είναι μήπως ή φοβερή γενικολογία της συζήτησης; Τυχαία ή, σέ μεγάλο βαθμό, έλλειψη άναφοράς σε συγκεκριμένα παραδείγματα πολιτιστικής κατάστασης του λαού μας; Τυχαία ή ίδια ή *ανάίρεση* της συζήτησης με τό συμπέρασμα της, όπως εκφράστηκε από τόν Μ. Άνα-

γνωστάκη, ότι δηλ. μάς χρειάζεται πάνω σέ έπιστημονικές βάσεις «τό στήσιμο και ή έπεξεργασία μιάς πολιτιστικής πολιτικής», πράγμα πού σημαίνει: έμεις σήμερα συζητάμε για τόν καθορισμό τής πολιτιστικής μας πολιτικής, και καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι μάς χρειάζεται να καθορίσουμε μιά πολιτιστική πολιτική(!!!). Τέτοιου είδους ταυτολογίες τις έχουμε ύποστει έδω και άρκετό καιρό. Είναι πιά αυτές οι γνωστές καταστάσεις πού οδηγούν και τόν Α.Ε. να πει: «για τά πολιτιστικά διάλογος δέν ύπάρχει, μονίμως άρκομαστε να μένουμε επί τής διαδικασίας». Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι αυτό πού τώρα μάς χρειάζεται είναι πρώτα άπ' όλα μιά διεισδυτική κριτική τών δεκτών και τών φορέων κουλτούρας, όσο και τής ίδιας τής κουλτούρας —πράγμα πού προσπαθεί κι ως ένα μεγάλο βαθμό πετυχαίνει τό άρθρο του Α.Ε., γεγονός πού και ό ίδιος ό Δ.Δ. παραδέχεται. Διαφορετικά, τό έρώτημα «*τι να κάνουμε*» θά μένει κάθε φορά χωρίς άπάντηση, καθώς τό σύνολο τών εύκολων άπαντήσεων —του είδους πού αναζητά τό άρθρο του Δ.Δ.— πού θά μπορούσαν να δοθούν, θά βρίσκονταν κάθε φορά έξω από τή συγκεκριμένη πραγματικότητα. Έτσι πού να άναρωτιέται κανείς μήπως κι αυτό τό ίδιο τό έρώτημα «*τι να κάνουμε*», με τήν έπιμονή πού τίθεται, και τή στειρότητα πού τελικά τό χαρακτηρίζει, δέν άποτελεί παρά τό πρόσχημα και τή δικαιολογία εκείνων πού, καλούμενοι να συνεισφέρουν σ' ένα διάλογο για τό πολιτιστικό κίνημα, μή έχοντας πολλές δυνατότητες συνεισφοράς, θέλουν να τελειώνουν με τήν ύποχρέωσή τους και τήν εξαρτημένη τους (άπό ποιόν άραγε) αυτή λειτουργία του διανοουμένου μιά ώρα άρχύτερα.

Και συνεχίζει ό Δ.Δ., ίσχυρίζόμενος ότι ό Α.Ε., προσπαθώντας «να άνακαλύψει έναν «έσωτερικό λόγο» στην κουλτούρα, τόν όποιο θεωρεί ότι είναι «ιδεολογικός», συνταυτίζει τήν κουλτούρα με τήν ιδεολογία και ότι «αντίθετα, οι συνεργάτες της ΚΟΘΕΠ προσπαθούν να διαλεκτικοποιήσουν τή σχέση πολιτικής/πολιτιστικής δράσης με άφετηρία τις ύπάρχουσες μορφές κουλτούρας»(!!!) Νά ένα σημείο όπου φαίνεται εύκρινέστατα ό «παρωπιδισμός» του Δ.Δ. Γιατί ό Α.Ε. ξεκάθαρα άναφέρει ότι «ή κουλτούρα *βρίσκει τήν ολοκλήρωσή της* στην έννοια της ιδεολογίας», άρα δέν ταυτίζει τήν ιδεολογία με τήν

κουλτούρα, αλλά αντίθετα βρίσκεται μία ουσιώδη σχέση ανάμεσά τους, σχέση ολοκλήρωσης, και πάνω σ' αυτήν αναπτύσσει τή συλλογιστική του.

Πραγματικά, αν δεν υπήρχε αυτός ο έσωτερικός ιδεολογικός λόγος που υποβασιάζει τήν κουλτούρα, ποιά θά ήταν ή αναγκαιότητα αντιπαράθεσης στην άστική κουλτούρα προτύπων λαϊκής έκφρασης, και μάλιστα μέσα σε μία συνεχή πάλη για τήν επικράτηση των προτύπων που ή κάθε τάξη προωθεί και με τά όποια εκφράζεται; Η κουλτούρα, κι ακόμα ή κάθε είδους [για να αναφερθούμε στην έξωτερική και φαινομενική τους πολυφωνία] πολιτισμική πρακτική συγκροτείται κι ακόμη περισσότερο υποβασιάζεται από τήν ιδεολογία, ορίζοντάς την σάν συνείδηση των συνθηκών ύπαρξης των ανθρώπων, ή όποια βέβαια εμποδίζει να δούμε τή σχέση τους με τίς συνθήκες ύπαρξής τους με άπολύτως ευθύ τρόπο, μά προσφέρεται στο να δούμε «τόν τρόπο που βιώνουν τή σχέση τους με τίς συνθήκες ύπαρξής τους» (L. Althusser, «Γιά τήν 'Ιδεολογία»). Και έτσι βέβαια μέσα στην κουλτούρα δεν συναντάμε ένσωματωμένη στην πληρότητά της, στή γενικότητά της, καθώς και τίς ίδιες της τίς σχέσεις, τήν άστική, άς πούμε, ή τή σοσιαλιστική ιδεολογία, αλλά τά γενικά πρότυπά τους και τίς κατευθυντήριες τάσεις τους, περισσότερο «νοοτροπιακές». Και ή προοπτική, στο σημείο αυτό, για τή σοσιαλιστική ιδεολογία μένει ακόμα άνοιχτή, μία και τώρα μία τέτοια ένσωματωμένη της στην κουλτούρα δεν υπάρχει, για τό λόγο βέβαια ότι τό γενικότερο κίνημα δεν έχει προς τό παρόν μία πλατιά ανάπτυξη, κάποτε μάλιστα, όπως καλή ώρα ο λόγος για τό πολιτιστικό, τό συναντάμε στα σπάργανα ακόμα.

Αν γινόταν ή εξέλιξη κουλτούρα = ιδεολογία, τότε, βάσει του όρισμού της κουλτούρας του Herskovits, θά είχαμε τό σχήμα πρότυπα συμπεριφοράς = ιδεολογία. Κανείς μαρξιστής όμως [όπως και ο ίδιος ο Α.Ε.] δεν περιόρισε τήν έννοια ιδεολογία, που συνδέεται με όλους τους τομείς του εποικοδομηματος (δίκαιο, ήθικη, θρησκεία) στο ρόλο των προτύπων συμπεριφοράς. ΑΝ πάλι ο Α.Ε. υιοθετεί τόν όρισμό της κουλτούρας του Herskovits και δεν διαλέγει κάποιον άπ' τόν κατάλογο του «πολυδιαβασμένου» Δ.Δ. δεν είναι καθόλου «άπαράδεκτος έκλεκτικισμός», γιατί ο Α.Ε. διαλέγει άπλούστατα μία

θεωρητική βάση τήν όποια και αίτιολογεί και έπεκτείνει —κι άς μη βλέπουμε στατικά τά πράγματα: στην ουσία ή αίτιολόγησή της έκλογής βρίσκεται στην άνάλυση του ίδιου του όρισμού μέσα από τήν όποια διαφαίνεται ή σχέση του με τήν πραγματικότητα, άνάλυση που δεν λείπει από τό άρθρο του Α.Ε.— φτάνοντας σε συμπεράσματα για τήν παιδεία, καθώς και τόν άστικό ιδεολογικό λόγο, για τή σοσιαλιστική ιδεολογία και τόν λαϊκό πολιτισμό, για τή λαϊκή πολιτιστική αντίσταση κλπ. Έπίσης εφαρμόζει τόν όρισμό του Herskovits στις συγκεκριμένες σχέσεις διασύνδεσης, άπορρόφησης ή σύγκρουσης των άστικών προτύπων με τά λαϊκά πρότυπα (σελ. 13 β' στήλη κ.έ.). ΑΝ ο Δ.Δ. διέθετε τήν παραμικρή καλοπιστία θά 'πρεπε να αναφερθεί σ' όλα αυτά, έστω και έπιγραμματικά, πράγμα που όμως δεν τό κάνει, παρά βλέπει (σκόπιμα βέβαια) όλες αυτές τίς διασυνδέσεις και εφαρμόζει του όρισμού αυτού της κουλτούρας με έντελώς άκαδημαϊκό και θεωρητικό-λόγο τρόπο.

Όσο για τή «διαλεκτικοποίηση» της σχέσης πολιτικής-πολιτιστικής δράσης από τους συνεργάτες της ΚΟΘΕΠ και για τίς ύπάρχουσες μορφές κουλτούρας που αντιμετώπιστηκαν κατά τή συζήτησή τους, ο Δ.Δ. αν και τά έπαινει δεν μπαίνει στον κόπο να μάς τά συγκεκριμενοποιήσει. Είναι όμως φανερό ότι οι συζητητές της ΚΟΘΕΠ ούτε καν αναφέρονται σ' αυτά τά θέματα, πέρα από μερικές γενικόλογες και δανεισμένες από εύκολόβρετα μαρξιστικά γραπτά θέσεις, όπως του Τ. Πατρίκιου για τήν κυρίαρχη «άστική κουλτούρα» (και, έμμεσα ή κατ'έκταση, ιδεολογία;), που λίγη σχέση φαίνεται να 'χουν με όποιαδήποτε πολιτιστική πρακτική.

Όσο για τό ότι τό έργο του Herskovits είναι 25 χρόνια παλιό, λυπούμαστε πολύ που ή ιδεολογική αντιπαράθεση του Δ.Δ. περιορίζεται σε αριθμητικές φιγούρες. Μ' αυτή τή λογική τό έργο του Μάρξ, που γράφηκε έδω κι έναν αιώνα, θά έπρεπε να τό έχουμε άπορρίψει έδω και άρκετές δεκαετίες τώρα, για χάρη των έργων νεότερων μαρξιστών. Γιατί με τά δοσμένα του Δ.Δ. υπάρχουν και νεότερες θεωρίες, όπως του Balandier, της Μ. Douglas, του Haudricourt, που «διευρύνουν τήν έννοια της κουλτούρας και του πολιτισμού». Μά έδω άκριβώς πρόκειται για ψευτοδίλημα που θέτει ο Δ.Δ.

λέγοντας: Ποιό είναι τό σωστό; Ν' άπορρίψουμε τόν Herskovits και να δεχτούμε τους νεότερους, ή τό αντίστροφο; Τό πρόβλημα όμως έχει διαφορετική βάση. Γιατί αυτή ή διεύρυνση του ρόλου της κουλτούρας που γίνεται από τους νεότερους μαρξιστές όχι μόνο δεν άποκλείει αλλά άπεναντίας προϋποθέτει αυτή τή βασική σχέση διασύνδεσης κουλτούρας και ιδεολογίας. Γιατί αν οι νεότεροι μαρξιστές άμφισβητούσαν αυτή τήν αρχική βάση, τότε δεν θά έβησαν ζήτημα διεύρυνσης αλλά δομικής αλλαγής. Έπειτα κανείς δεν άρνείται τήν ίδια τήν άνάγκη να διευρυνθεί ο ρόλος της κουλτούρας σε μία άνώτερη βαθμίδα ανάπτυξης της ταξικής πάλης και σε συσχετισμό με τήν άνοδο του πολιτιστικού κινήματος. Αλλά να μιλάμε για διεύρυνση του πολιτιστικού κινήματος, τή στιγμή που βρίσκεται ακόμα στα σπάργανα, είναι λίγο «έκτός πραγματικότητας». Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι ο πολυδιαβασμένος Δ.Δ. δεν άσχολείται καν με τήν άνάλυση και τους συγκεκριμένους τρόπους εφαρμογής αυτής της διεύρυνσης. Απλώς μάς πληροφορεί πως υπάρχει κι αυτό τό φρούτο, που λέγεται «διεύρυνση». Γιατί άραγε να μην έπεξεργαστεί και να καταλήξει κι ο ίδιος σε μερικά ειδικότερα συμπεράσματα, και κυρίως μερικές (έστω λίγες) αναφορές στην έλληνική πραγματικότητα;

Σ' αυτό τό πλαίσιο μιας γενικότερης διασύνδεσης κουλτούρας και ιδεολογίας, μία προσωρινή κρίση της δεύτερης θά είχε (και δυστυχώς έχει) συνέπειες στην πρώτη. Μήπως άραγε είναι τυχαίο τό γεγονός ότι τό ΚΚΕ, όντας φορέας μιας δογματικής αντίληψης, με τήν έννοια του σχηματικού καθορισμού και της έπιφανειακής τάσης «προωθούμε ό,τι συμφέρει τό λαό», προώθησε στην πράξη ένα τέτοιο σχήμα σάν τό ΠΑΠΟΚ; Και είναι γνωστό βέβαια ότι με τή συμμετοχή-σφραγίδα μερικών πολιτιστικών συλλόγων, και μακριά από κάθε ευρύτερη άνάλυση των πολιτιστικών αναγκών και σύνδεση με τό λαϊκό πολιτιστικό κίνημα (ό,τι έχει άπομείνει άπ' αυτό) τό ΠΑΠΟΚ περιορίζει τό ρόλο της πολιτιστικής κίνησης σε μερικές «καλλιτεχνικές εκδηλώσεις» για «τίς λαϊκές μάζες», και στην ουσία έρήμην των λαϊκών μαζών.

Αλλά άς προχωρήσουμε ακόμη στα λεγόμενα του Δ.Δ. Ίσχυρίζεται, λοιπόν ο Δ.Δ. ότι ο λόγος που ή συζήτηση της ΚΟΘΕΠ δεν στράφηκε προς τήν κρίση της σοσιαλιστικής ιδεολογίας, όπως της καταλογίζει ο

Α.Ε., είναι ότι «η κουλτούρα έχει μία σχετική ανεξαρτησία, και τή σχετική ανεξαρτησία της, σάν καλούπι (;;;) μέσα στο όποιο οργανώνεται ή γνώση και πού προσδιορίζει τις κοινωνικές σχέσεις, μās ενδιαφέρει να δοῦμε κυρίως και λιγότερο τήν εξάρτηση του ιδεολογικού της περιεχομένου από τούς ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, εξάρτηση πού είναι γνωστή και αναντίρρηση».

Πέρα απ' τό ότι ο Δ.Δ. και πάλι (τακτική πού εφαρμόστηκε και πρωτότερα) δέν καθορίζει τό πλαίσιο και τό βαθμό αυτής τής «σχετικής» ανεξαρτησίας, εμείς θα άρκεστοῦμε εδῶ να αντίπαραθέσουμε τήν άποψη του Α.Ε.: «ή παραγνώριση τής κρίσης τής σοσιαλιστικής ιδεολογίας καταδικάζει τούς σχετικούς προβληματισμούς για τό πολιτιστικό κίνημα σε ένα είδος έγκεφαλαισμού, όπου ή συνέργεια τής λαϊκής πρωτοβουλίας καλείται να περπατήσει με τά δεκανίκια μās άκρωτηριασμένης ιδεολογίας. Δέν βλέπουμε δηλαδή ότι λείπει από τις λαϊκές μάζες ή βασική προϋπόθεση για να μορφώσουν τις πρακτικές και τά πρότυπα τά όποια άφενός θα ξεκόβουν από τήν έπηρεία τής άστικής τάξης και άφετέρου θα αναδεικνύουν μιά διαφορετική «σχέση με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής τους».

Όσον άφορᾶ τώρα τις δηλώσεις του Δ.Δ., δπῶ μās διαβεβαιώνει ότι ή εξάρτηση του ιδεολογικού περιεχομένου τής κουλτούρας «είναι γνωστή και αναντίρρηση», άρα δέν μās ενδιαφέρει να τήν εξετάσουμε (πολύ περισσότερο —και εκει καταλήγουν δλοι στο τέλος— να τήν αντιμετώπισουμε). Τι να πει κανείς! Βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα άκραίο παράδειγμα πολιτικής «εϋστροφίας» πού μās λέει: ή εξάρτηση τούτη είναι γνωστή, άσ' την βρε άδερφέ λοιπόν! Άφου τήν ξέρεις, δέν τήν ξέρεις; Δέν ξέρεις βέβαια πώς μορφοποιείται μέσα στη συγκεκριμένη ελληνική πραγματικότητα, δέν ξέρεις τις ιδιαιτερότητες πού τής επιβάλλει ή ελληνική πολιτιστική κατάσταση. Δέν τήν έχεις αναλυμένη. Μά αυτά δέν έχουν καμιά σημασία για τήν αναγνωτική γραμμή του ΚΚΕ έσωτ. Έτσι στον Δ.Δ. φαίνεται ύπεραρκετό τό ότι αυτή ή εξάρτηση μās είναι, έτσι άόριστα (σάν κάτι παλιούς μας φίλους από τό γυμνάσιο), γνωστή. Και τελοσπάντων, εφόσον ο Δ.Δ. δέχεται ότι οι συνεργάτες τής ΚΟ ΘΕΠ προσπαθούν να «διαλεκτικοποιήσουν» τή σχέση κουλτούρας και ιδεολογίας, μιά αντιμετώπιση του

θέματος κι απ' αυτή τή σκοπιά δέν θα 'πρεπε να εντάσσεται σ' αυτή τήν «προσπάθεια»; Και σ' αυτό τό σημείο ο Δ.Δ. δέν έρχεται σε αντίφαση με τά ίδια του τά λόγια; Είναι φανερό νομίζουμε πού οδηγεί ο επικίνδυνος μαρξοπαπαγαλισμός του Δ.Δ.: στην πνευματική ναχέλεια, με τούς κάθε φορά εύκολόβρετους άφορισματικούς λόγους είτε τις σχετικές τυπολογικές άναφορές. 'Η τακτική είναι γνωστή. Και δέν περιμένουμε βέβαια να αλλάξει.

Πάντως ή υπόθεση έχει και συνέχεια: Τό πρόβλημα είναι πριν απ' όλα «ή εξακρίβωση τής πραγματικής πολιτιστικής κατάστασης του λαού μας, και κατά δεύτερο λόγο ή εξέυρεση καταλλήλων τρόπων πολιτιστικής αυτο-κινητοποίησής του, δηλαδή λειτουργίας τής λαϊκής αυτενέργειας», μās λέει παρακάτω ο Δ.Δ. Κι ότι, άκόμη, αυτό προσάβησαν να κάνουν οι συνεργάτες τής ΚΟ ΘΕΠ στην πρώτη τους αυτή «γόνιμη» συνάντηση. 'Αλλά βέβαια δέν είναι ή ποθούμενη εξακρίβωση τής πολιτιστικής κατάστασης του λαού μας ή διαπίστωση του Μ. 'Αναγνωστάκη πώς «ποτέ άλλοτε δέν είχαμε στον τόπο μας μιά τόσο πλοῦσια, πολυφωνική και με άρκετή ποιότητα πολιτιστική κίνηση» —πού τήν άξιωματική γελοιότητα τής διαπίστωσης αυτής δέν μπαινουμε καν στον κόπο να εξετάσουμε εδῶ— πού περισσότερο όταν πάνω σ' αυτήν, και μ' αυτή σάν άφετηριακό σημείο, στηρίχτηκε δηλ ή συζήτηση στην ΚΟΘΕΠ, χωρίς από κανέναν να ενισχυθεί με συγκεκριμένα παραδείγματα στους επιμέρους τουλάχιστον πολιτιστικούς χώρους. 'Αντίθετα οι όμιλητές άρκέστηκαν φιλάρεσκα και φοβερά γενικά να θίξουν εύκαιριακά τήν κατάσταση τής άστικής-μικροαστικής τάξης, δηλ. πχ: ο μικροαστός «ξέρει λίγα, όσα του άρκοῦν για να είναι πολιτιστικά «εϋπρεπής»», «έχουν γίνει μεγάλες αλλαγές, οικονομικές και κοινωνικές» (πόσο μεγάλες; - τοόσες;), για τό κοινό, ότι «θα μπορούσαν να τό όρίσουν μέσα απ' τήν παιδεία, μέσα απ' τήν επαγγελματικότητα κλπ. πού δέν άφομοιώνει τήν κουλτούρα, τήν καταναλώνει» κ.ά., κ.ά... Και οὔτε πρὸς στιγμήν δέν έγινε «προσπάθεια για τήν εξέυρεση κατάλληλων τρόπων πολιτιστικής αυτο-κινητοποίησης του λαού». Δέν εξέταστηκε οὔτε στο ελάχιστο ή κατάσταση των προοδευτικῶν του τόπου φορέων (πέρα από μερικούς δογματικούς άφορισμούς και ξόρκια) πού καλοῦ-

νται να προέμβουν στο συγκεκριμένο ζήτημα, ενώ οι ίδιοι οι όμιλητές παραδέχτηκαν ότι δέν άναφέρθηκαν σε μιά σειρά θεμάτων όπως: Ιεράρχηση πολιτιστικῶν προβλημάτων και άναγκῶν, πώς πρέπει να κινηθούμε για τήν κάλυψη αυτών των άναγκῶν —πώς θα προωθήσουμε και θα άναπτέρωσουμε τή λαϊκή πολιτιστική παραγωγή—, πώς εντάσσεται ή σοσιαλιστική ιδεολογία στο πολιτιστικό κίνημα, ποιά είναι ή πολιτιστική κατάσταση του λαού μας σε σχέση με τον ταξικό διαχωρισμό, πώς αυτή διαμορφώθηκε και εξελίχτηκε, από πού δέχτηκε και ένδεχόμενα συνεχίζει να δέχεται επιρροές, άλλοτριωτικές ή μη κλπ.

Έτσι τό εργατικό κόμμα (ο συλλογικός διανοούμενος κατά Γκράμσι και κατά Δ.Δ. —πώς όμως θα φτάσει να γίνει συλλογικός διανοούμενος δέν μās τό ξηγει ο Δ.Δ.) μπορεί (φτάνουμε αίσίως στο συμπέρασμα) και πρέπει να παρεμβαίνει στην πολιτιστική ζωή του τόπου «με τά καλά της και τά στραβά της», άρκει ή συμμετοχή του να γίνεται «χωρίς δογματισμό». Έτσι αυτός πού θα πληρώσει πάλι τά σπασμένα θα είναι ο δογματισμός. Ποιον δογματισμό ύπαινίσσεται άραγε ο Δ.Δ.; Τι είναι, πώς και πού έκφράζεται αυτός ο δογματισμός; Άς πει δυό κουβέντες να καταλάβουμε επιτέλους κι εμείς. Γιατί πολύ μεταφυσικά έχουμε συνηθίσει να παραθέτουμε αυτόν τό δογματισμό. Και κυρίως πολύ άνεύθυνα. 'Ο δογματισμός είναι τό αιώλιο έξιλαστήριο θύμα. Ίσως γιατί στο βαθμό πού θα καθόριζε κανείς τί έννοει λέγοντας δογματισμό, θα βρισκόταν στη δύσκολη θέση να άπορρίψει τον ίδιο τον έαυτό του. Γιατί σίγουρα είναι στειρότητα και δογματισμός τό να παραθέτουμε πέντε θέσεις του Γκράμσι (έχουμε γάρ διαβάσει και Γκράμσι) περί «ήγεμονικού έγχειρήματος, δηλ. τήν έπιτυχία σχηματισμού λαϊκού ήγεμονικού μπλόκ πού θα μπορέσει να επιφέρει ρωγμές (...) στο άστικό», περί προώθησης και στρατηγικής, περί ήγεμονίας του κόμματος πού να μεταδίδει «τήν προοπτική μέσα από μιά σύμπραξη τόσο στο πολιτικό όσο και στο πολιτιστικό πεδίο», χωρίς να μās ρίχνει οὔτε μιά ιδέα για τό πώς συγκεκριμένα θα γίνουν αυτά (γιατί τό πώς μās ενδιαφέρει, και πάνω εκει θα έπρεπε κάποτε να μεταφερθεί ο διάλογος για τά πολιτιστικά). Δέν άναφέρει οὔτε ένα παράδειγμα για τό πώς ή συγκεκριμένη ελληνική πραγματικότητα τά στηρίζει, εφόσον βέβαια

οι θέσεις αυτές έχουν τη δυνατότητα να αντικειμενοποιηθούν μέσα της —τελικά έχουν σ' αυτή τη φάση αυτή τη δυνατότητα; Το παράδειγμα είναι χαρακτηριστικό. *Ο παπαγαλισμός (σέ τελευταία έκδοση) του Γκράμσι γίνεται ο πιστός υπηρέτης της αδράνειας μας (πνευματικής και γενικότερης).*

Όσον αφορά τη συγκρότηση λαϊκού ήγεμονικού μπλόκ, ο Δ.Δ. κάνει μια δήθεν αντιπαράθεση, που βασίζεται στη σκόπιμη παρανόηση της βάσης του ήγεμονικού μπλόκ που προτείνει το άρθρο του Α.Ε. Το άρθρο δεν αναφέρει πουθενά ότι το ήγεμονικό μπλόκ γίνεται με βάση ένα δράμα. Δεν υπάρχει κανένας τέτοιος ιδεαλιστικός υπαινιγμός. Ίσα ίσα ο Α.Ε. αναλύει την έναλλαγή των σταδίων της πολιτισμικής πραγματικότητας, για την τελική αποκατάσταση της λειτουργικότητας της λαϊκής κουλτούρας ενταγμένης σ' έναν στρατηγικό στόχο (*Πολίτης*, τεύχ. 8, σελ. 16). Και είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ο Δ.Δ. *πιδάνει από μία λέξη* —τη λέξη «δράμα»— και τη χρησιμοποιεί στο κείμενό του σέ τελείως διαφορετικά συμφραζόμενα και με διαφορετική σημασία.

Μετά απ' αυτό ο Δ.Δ. αναφέρεται στην αντίσταση του λαϊκού κινήματος στην κυρίαρχη ιδεολογία, που ανάλογα με τόν συσχετισμό δυνάμεων βρίσκεται σέ τακτική άμυνα ή επίθεσης, και που πάντα συνδεμένη με τόν στρατηγικό στόχο, θά ενσαρκώσει την τελική του επικράτηση. Ούτε το άρθρο του Α.Ε. τό αρνιέται αυτό. Τονίζει όμως την αναγκαιότητα μετάβασης από την άμυντική στην επιθετική τακτική, που θά φέρει και την τελική νίκη. Γιατί πράγματι είναι πολύ μεγάλο τό σφάλμα της αριστεράς, να έφησυχάζει με την άοριστη δικαιολογία ότι «φταίει ο συσχετισμός δυνάμεων», και να μ'ήν προβαίνει σ' έναν ούσιαστικό προσδιορισμό αυτού του συσχετισμού, πέρα από τά σχηματικά μπλόκ δεξιάς-αριστεράς, ούτε να αναλύει την περαιτέρω μεθόδευση παρέμβασης και τροποποίησης αυτού του συσχετισμού δυνάμεων. Κι ακόμη, όταν ο Α.Ε. μιλάει στο άρθρο του για «κριτική στάση», όπως θά διάβασε ο Δ.Δ., απέναντι στην άστική κουλτούρα και ιδεολογία (έμμέσως, βέβαια, και των φορέων της), περιλαμβάνει, κι αυτό αρμονίζεται γενικότερα με την αντίληψη του Α.Ε., και την κριτική «άμυνα», γιατί στην ούσία της

ή κριτική άμυνα είναι δπλο επιθετικό, είναι τελικά επιθετική μέθοδος, έφ'όσον βέβαια, είναι κριτική, δηλαδή επιστημονική, δηλαδή μαρξιστική.

Όσον αφορά πάλι τούς τρόπους αντίστασης του λαού στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, σίγουρα διακρίνουμε δύο έσωτερικές τάσεις όπου, ή μία εκφράζει την «δύναμη» σοσιαλιστική αντίσταση, και ή άλλη την τάση άφομοίωσης και άναπαράγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας. Κανείς δέν άμφισβητεί ότι πρέπει ή άριστερά να εκμεταλλευτεί αυτήν την «δύναμη» σοσιαλιστική τάση. Και όπως ο ίδιος ο Δ.Δ. λέει: «πώς εκφράζεται, γιατί παίρνει αυτές τις μορφές, πώς διασυνδέεται και συμπλέκεται με άστικές έπιρροές» κλπ.

Πάντως εκεί όπου ο Δ.Δ. παίρνει κυριολεκτικά τη κατιούσα είναι στο σημείο (σελ. 69, γ' στήλη) όπου αναφέρει (παραθέτουμε όλο τό τρισηχαρακτικό απόσπασμα που έντονα θυμίζει έκθεση μαθητή γυμνασίου): «Είναι ή σύνδεση του τελικού σοσιαλιστικού στόχου με μία στρατηγική που να γίνεται κατανοητή και άποδεκτή από τό λαϊκό κίνημα: τό δράμα γίνεται έτσι στρατηγικό στοίχημα, και έναπόκειται στίς πολιτικές δυνάμεις της αριστεράς και στην παιδευτική τους άποστολή να καταστήσουν τη στρατηγική αυτή πιό κατανοητή, πιό διαδεδομένη, πιό συγκεκριμένη, πιό θεμελιωμένη, πιό στενά και διαλεκτικά δεμένη με τις άνάγκες και τις αξιώσεις των εργαζομένων» (ύπογρ. Δ.Δ.). Είναι φανερή ή γλωσσική διάρροια αυτού του άποσπάσματος, ο βερμπαλισμός και ή προσπάθεια για εύχητα άποτελέσματα. Όσον αφορά συγκεκριμένες προτάσεις, ούτε μία ιδέα δέν έχει να κατεβάσει τό

στέρφο μυαλό του Δ.Δ. Και εκφράζουν άραγε αυτές οι άπόψεις και «προτάσεις» την ίδια τη βάση αλλά ακόμα και την ήγεςία του ΚΚΕ έστω;.

Είναι πιά καιρός οι δυνάμεις της αριστεράς (και ιδίως εκείνες που έχουν τό άλλοθι των «άνανεωτών»), να πάψουν να περιορίζονται στίς διαβεβαιώσεις περί ύπαρξης πολιτιστικού κινήματος και στίς γενικές τάχα δυνατότητες ανάπτυξης του, αλλά να άνοίξουν συγκεκριμένα μέτωπα έντόπισης, άνάλυσης και προώθησης των λαϊκών πολιτιστικών άναγκών.

Άποδείξαμε λοιπόν ότι ένας διάλογος που περιορίζεται στην πλήρη σχηματοποίηση και στείρα αντιπαράθεση άποσπασμάτων των θεωρητικών του μαρξισμού, δέν πρόκειται βέβαια να καρποφορήσει. Θά θέλαμε λοιπόν να προτείνουμε στή σύνταξη του *Πολίτη* να αναλάβει μία περαιτέρω έπεξεργασία με σκοπό τόν σαφή καθορισμό του πλαισίου και των συγκεκριμένων μορφών δράσης για την ανάπτυξη ενός πολιτιστικού κινήματος. Μ' αυτό δέν έννοούμε ότι ή σύνταξη πρέπει να δώσει μία υπερπλήρη θεωρητική βάση που να καλύπτει όλες τις δυνατότητες σύνδεσης με τη σημερινή πολιτιστική πραγματικότητα στην έντέλεια. Άπλως να αναλάβει τη χάραξη κατευθυντήριων γραμμών πάνω στίς όποιες όλοι οι ένδιαφερόμενοι να αναπτύξουν τόν δικό τους προβληματισμό.

ΛΙΖΑ ΚΕΠΕΡΛΗ
ΣΠΥΡΟΣ ΜΟΣΧΟΝΑΣ

ΔΕΚΑΤΕΝΘΗΜΕΡΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

αντι